

3

КИЇВ • 1969

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- В. І. Ленін — ініціатор створення Комуністичного Інтернаціоналу
- Здійснення на Україні ленінських ідей радгоспного виробництва
- До 50-річчя Угорської Радянської Республіки (добірка)
- До 50-річчя Академії наук УРСР (добірка)
- Про школи в Запорізькій Січ

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *Навстречу 100-летию со дня рождения В. И. Ленина (В помощь пропагандистам и слушателям системы партийного просвещения)*. З. М. Громова. В. И. Ленин — инициатор создания Коммунистического Интернационала. А. Ф. Евтушенко. Осуществление на Украине ленинских идей совхозного производства*. И. Л. Шерман. Проблемы гражданской войны на Украине в украинской советской историографии (1956—1967 гг.). К 50-летию Венгерской Советской Республики. М. В. Троян. Историческое значение Венгерской Советской Республики. В. И. Худанич. К истории украинско-венгерских культурных связей в 1945—1967 гг. К 50-летию Академии наук УССР. М. Ф. Дмитриенко. Археографическая работа в АН УССР. П. А. Горишний. О международных связях АН УССР. Сообщение. Н. С. Гурлади. Мероприятия парторганизаций Украины по усилению научно-исследовательской работы в области общественных наук (1956—1961 гг.). И. Ф. Черников. О советско-турецких экономических и культурных связях в 1935—1939 гг. С. Я. Случевская. III съезд КП(б)У. Д. А. Першаг. Из истории борьбы большевиков за восстановление Донбасса (январь—май 1918 г.). А. А. Мальков. Деятельность зарубежных организаций РСДРП среди военнопленных украинцев в 1915—1917 гг. О. М. Коломиец. Положение крестьян и крестьянское движение на Правобережной Украине (1900—1904 гг.). И. В. Пуха. О школах в Запорожской Сечи. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. Выводы из научных исследований. В помощь преподавателю истории. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. *On a Centenary from V. I. Lenin's Birth (Aid to Propagandists and Students of the System of Party Education)*. Z. M. Gromova. V. I. Lenin—an Initiator of the Creation of Communist International. A. F. Evtushenko. Realization of Lenin's Ideas of Sovkhoz (Soviet Farm) Production in the Ukraine*. I. L. Sherman. The Problems of the Civil War in the Ukraine in the Ukrainian Soviet Historiography (1956—1967). *On 50 Years of the Hungarian Soviet Republic*. M. V. Troyan. Historical Importance of the Hungarian Soviet Republic. V. I. Khudanich. On the History of the Ukrainian-Hungarian Cultural Relations in 1945—1967. *On 50 Years of the Ukrainian Academy of Sciences*. M. F. Dmitriyenko. Archaeographical Researches in the Ukrainian Academy of Sciences. P. A. Gorishny. On International Relations of the Ukrainian Academy of Sciences. Communications. N. S. Gurladi. Measures of the Ukrainian Party Organizations for Intensification of Scientific Researches in the Field of Social Sciences (1956—1961). I. F. Chernikov. On Soviet-Turkish Economical and Cultural Relations in 1935—1939. S. Ya. Sluchevskaya. The III Congress of the Ukrainian Communist Party (of Bolsheviks). D. A. Pershak. From the History of Bolsheviks' Struggle for Donbas Reconstruction (January—May, 1918). A. A. Malkov. The Activity of RSDWP (Russian Social-Democratic Workers' Party) Abroad among the Ukrainian Prisoners of War in 1915—1917. O. M. Kolomiyets. Position of Peasants and Peasant Movement in the Right-Bank Ukraine (1900—1904). I. V. Pukha. On Schools in Zaporozhskaya Sich. Notes. Returning to the Already Published. Conclusions from Scientific Researches. Aid to the Teacher of History. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News and Information. Letter to the Editor. Appendix.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (95)

БЕРЕЗЕНЬ

1969

РІК ВИДАННЯ
ДВНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

ЗМІСТ

СТАТТІ

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

(На допомогу пропагандистам і слухачам системи партійної освіти)

- З. М. Громова — В. І. Ленін — ініціатор створення Комуністичного Інтернаціо-
налу 3
- А. П. Євтушенко — Здійснення на Україні ленінських ідей радгоспного ви-
робництва 12

*
*

- І. Л. Шерман (Харків) — Проблеми громадянської війни на Україні в укра-
їнській радянській історіографії (1956—1967 рр.) 19

До 50-річчя Академії наук УРСР

- М. Ф. Дмитрієнко — Археографічна робота в АН УРСР 27
- П. А. Горішній — Про міжнародні зв'язки АН УРСР 34

До 50-річчя Угорської Радянської Республіки

- М. В. Троян (Мукачеве) — Історичне значення Угорської Радянської Республіки 40
- В. І. Худанич (Ужгород) — З історії українсько-угорських культурних зв'язків
у 1945—1967 рр. 52

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Н. С. Гурладі (Львів) — Заходи парторганізацій України по посиленню науково-
дослідної роботи в галузі суспільних наук (1956—1961 рр.) 58
- І. Ф. Черніков — Про радянсько-турецькі економічні та культурні зв'язки
в 1935—1939 рр. 65
- С. Я. Случевська — III з'їзд КП(б)У 71
- Д. А. Першак (Донецьк) — З історії боротьби більшовиків за відбудову Дон-
басу (січень — травень 1919 р.) 78
- О. А. Мальков (Казань) — Діяльність закордонних організацій РСДРП серед
військовополонених українців у 1915—1917 рр. 87
- О. М. Коломієць (с. Мотини Черкаської області) — Становище селян і се-
лянський рух на Правобережній Україні 1900—1904 рр. 93
- І. В. Пуха (Запоріжжя) — Про школи в Запорізькій Січі 100

ЗАМІТКИ

- С. М. Сирцова — Участь жінок України у соціалістичному будівництві
(1929—1941 рр.) 107
- Я. І. Штернберг (Ужгород) — Про одну примітку В. І. Леніна щодо історії
Угорщини 113
- П. І. Халус (Дрогобич) — Про солідарність трудящих Росії та угорських військо-
вополонених у 1915—на початку 1917 рр. 116
- С. В. Смирнов — Найдавніше населення Дніпровського Надпоріжжя 118

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Й. Д. Черниш (Львів), В. В. Добрецова (Львів) — Про боротьбу КПЗУ
за пролетарський інтернаціоналізм у 1929—1933 рр. 122

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

- А. І. Луценко (*Вінниця*) — Діяльність партійних організацій України по прийому в партію та вихованню молодих комуністів (1961—1966 рр.) 127
- Д. П. Урсу (*Одеса*) — Робітничий клас Англії на початку XX ст. і соціальна політика буржуазії 128

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. П. Марценюк (*Чернігів*), Ю. Я. Сіментов (*Чернігів*) — Виховання учнів на трудових традиціях у процесі викладання історії та суспільствознавства 130

НАШ КАЛЕНДАР

- В. В. Серебрянников — З історії зв'язків Червонопрапорного Київського військового округу з арміями країн соціалістичної співдружності (До 50-річчя КВО) 134
- Г. В. Бухало (*Ровно*), Б. А. Кругляк (*Житомир*) — Станіслав Ворцель (До 170-річчя від дня народження) 139
- М. І. Москаленко — Делегат Празької конференції (До 85-річчя від дня народження Д. М. Шварцмана) 141
- Т. В. Бернацек (*Івано-Франківськ*) — Борець за народну волю (До 75-річчя від дня народження Йосипа Скрипи) 143

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- М. Ф. Лебович (*Львів*) — Історія угорської соціалістичної революції 1919 р. в документах і матеріалах 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М. К. Івасюта (*Львів*), В. І. Масловський (*Львів*) — В. П. Столяренко. Ленінським шляхом. Діяльність Комуністичної партії по організаційно-господарському зміцненню колгоспів західних областей Української РСР. 1951—1958 рр. 151
- П. М. Шморгун — М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку XX століття 152
- А. К. Райтер (*Одеса*), І. Є. Южний-Горенюк (*Москва*) — О. І. Дейнега. Іван Клименко. 153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Д. Б. Свєчарников (*Ізмаїл*) — Міжвузівська наукова сесія 154
- Е. А. Балагурі (*Ужгород*) — Археологічні новинки Закарпатської області Вісті з шкіл 156

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Ф. П. Подольян — А що зараз читають історики? 157

ДОДАТОК

- В. І. Ленін і Україна (бібліографія) 158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало (заст. головного редактора), І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон 29-71-31.

Український історический журпал, № 3, 1969.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Художній редактор А. Д. Греля.

Технічний редактор Л. А. Стражник.

Коректори Л. Б. Усатова, Л. П. Волкова.

БФ 03861. Зам. К-15. Тираж 11.181. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,01. Здано до складання 27.I 1969 р. Підписано до друку 13.III 1969 р.

Статті

Назустріч 100-річчю від дня народження В. І. Леніна

*(НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ
СИСТЕМИ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ)*

З. М. ГРОМОВА

В. І. ЛЕНІН — ІНІЦІАТОР СТВОРЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ

Однією з найвидатніших заслуг В. І. Леніна, визнаного вождя світового пролетаріату, було розроблення ідейних основ, стратегії й тактики міжнародного комуністичного руху та заснування III, Комуністичного Інтернаціоналу — бойового штабу компартій, який став для них «школою оволодіння марксизмом-ленінізмом, центром його творчої розробки у нових умовах, школою пропаганди ідей комунізму в масах, школою інтернаціоналізму»¹.

Вся історія більшовизму, насамперед боротьба В. І. Леніна за створення марксистської партії в Росії, тривала боротьба більшовиків на чолі з своїм вождем проти реформізму і опортунізму в міжнародному робітничому русі, перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — створили умови для його виникнення.

Комуністичний Інтернаціонал став історичним наступником «Союзу комуністів» та вищестованого К. Марксом I Інтернаціоналу, спадкоємцем кращих традицій II Інтернаціоналу.

Перші постріли світової імперіалістичної війни проголосили про ганебний крах II Інтернаціоналу, де після смерті Ф. Енгельса взяли гору опортуністи. Праві соціалісти, які підтримали буржуазію своїх країн в імперіалістичній війні, перетворилися на соціал-шовіністів і повністю зрадили справу робітничого класу, великі принципи пролетарської солідарності.

Послідовної інтернаціоналістської лінії в питанні про війну дотримувалася тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним та деякі групи інтернаціоналістів з робітничих партій Болгарії («тісняки»),

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 56.

Німеччини (К. Лібкнехт, Р. Люксембург та їх прихильники), Швейцарії (ліві на чолі з Ф. Платтенем), Голландії та інших країн.

В. І. Ленін і більшовики розгорнули боротьбу за згуртування дійсно революційних елементів міжнародного робітничого руху під прапором пролетарського інтернаціоналізму, за створення нового, вільного від погані опортунізму Інтернаціоналу. Ідейним дороговказом цієї боротьби були праці В. І. Леніна, в яких зазнали дальшого розвитку всі сторони марксистської теорії.

Вирвавшись з лабет австрійської поліції, Володимир Ілліч відразу ж після приїзду до Швейцарії пише тези «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні», а 6—8 вересня 1914 р. виступає на зборах бернської групи більшовиків з доповіддю про ставлення більшовицької партії до війни. 1 листопада 1914 р. центральний орган партії — газета «Соціал-демократ» опублікувала ленінський маніфест «Війна і російська соціал-демократія», в якому вождь пролетаріату глибоко обґрунтував політичну лінію РСДРП на час війни і чітко визначив її тактичні лозунги: перетворення війни імперіалістичної в громадянську, поразка свого імперіалістичного уряду, повний розрив з тактикою класового співробітництва II Інтернаціоналу, створення пролетарського Інтернаціоналу².

У дальшій розробці революційної програми та згуртуванні соціалістів-інтернаціоналістів значну роль відіграла Бернська конференція закордонних секцій більшовиків, що відбулася у лютому 1915 р. Конференція обговорила тактику партії та схвалила ленінські лозунги про війну.

Того ж року більшовики під керівництвом В. І. Леніна здійснили ряд практичних кроків до створення III, Комуністичного Інтернаціоналу. Для цього розпочалась підготовка до міжнародної соціалістичної конференції, велася активна робота по роз'ясненню лівим соціалістам і пролетарям зарубіжних країн тактики партії щодо війни. В. І. Ленін встановив безпосередній зв'язок з лівими соціалістами Швейцарії, Німеччини, Франції, Італії, Швеції, Норвегії, Голландії, Болгарії та США, допомагав їм подолати хитання й помилки та зайняти послідовну інтернаціоналістську позицію.

Наприкінці серпня 1915 р. у Ціммервальді (Швейцарія) відбулася міжнародна соціалістична конференція. Боротьба за мир — основна вимога схваленого нею маніфесту. Проте через вплив центристів — прихильників Каутського, які становили більшість делегатів, до маніфесту не було включено більшовицькі лозунги про поразку свого уряду у війні, перетворення імперіалістичної війни в громадянську, повний розрив з соціал-шовіністами і центристами.

Вважаючи своїм обов'язком послідовно проводити політику революційного пролетаріату, більшовики взяли активну участь у роботі конференції, де всіляко сприяли зближенню інтернаціоналістських елементів у боротьбі проти соціал-шовіністів.

На конференції за ініціативою В. І. Леніна була створена Ціммервальдська ліва група у складі 8 чоловік, яка підтримувала в основному більшовицькі лозунги. Незважаючи на непослідовність маніфесту: відсутність чіткої характеристики засобів боротьби проти війни, небажання авторів цього документу розірвати з опортуністами, — більшовики та ліва група схвалили його, оскільки це був перший крок у спільній боротьбі соціалістів проти імперіалістичної війни.

Після конференції Ціммервальдська ліва обрала бюро на чолі з В. І. Леніним, під керівництвом якого продовжувала самостійну рево-

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 11—17.

люційну боротьбу. У журналі «Vorbote», що видавався нею німецькою мовою, друкувалися статті В. І. Леніна, в яких він рішуче викривав центризм, закликав до єднання інтернаціоналістських елементів у світовому робітничому русі, виховував їх у дусі непримиренності до опортунізму.

Результати діяльності Ціммервальдської лівої виявилися на другій міжнародній соціалістичній конференції в Кінталі (Швейцарія), що відбулася в квітні 1916 р. На той час майже в усіх країнах виділилися групи інтернаціоналістів, визначився розкол їх з соціал-шовіністами, народні маси також значно полівіли внаслідок лихоліття, викликаного війною. Проникнення більшовицьких ідей у середовище західноєвропейських соціалістів зміцнило позиції Ціммервальдської лівої. Схвалений Кінтальською конференцією маніфест був кроком вперед порівняно з ціммервальдським. Проте й ця конференція не прийняла основних більшовицьких лозунгів. Вона ще раз показала, що, незважаючи на зближення західноєвропейських лівих соціалістів з більшовиками, більшість Ціммервальдського об'єднання перебувала на боці центристів. Незабаром вона остаточно скотилася в болото соціал-шовінізму. В. І. Ленін дійшов висновку, що Ціммервальдський блок пережив себе і участь у ньому тільки гальмує успішне розв'язання завдань по створенню III Інтернаціоналу, а тому запропонував більшовикам розірвати з ціммервальдцями. У Квітневих тезах В. І. Ленін накреслив завдання: «Оновлення Інтернаціоналу. Ініціатива створення революційного Інтернаціоналу, Інтернаціоналу проти *соціал-шовіністів* і проти «центра»³.

В брошурі «Завдання пролетаріату в нашій революції (Проект платформи пролетарської партії)» В. І. Ленін присвятив висвітленню стану справ у соціалістичному Інтернаціоналі спеціальний розділ, де докладно охарактеризував опортуністичні течії, що остаточно визначилися в міжнародному соціалістичному русі, та їх головних представників, перерахував усі організації лівих соціалістів, які можуть бути об'єднані в новому Інтернаціоналі. В наступному розділі «Крах Ціммервальдського Інтернаціоналу. — Необхідно заснувати третій Інтернаціонал» В. І. Ленін указував, що Ціммервальдське об'єднання соціалістів зазнало ідейно-політичного краху через центристські вагання його більшості у «найважливішому, практично *всезначаючому* питанні про цілковитий розрив з соціал-шовінізмом і з соціал-шовіністським старим Інтернаціоналом»⁴, і ставив конкретне завдання: «Треба заснувати саме нам, саме тепер, не гаючись, *новий*, революційний, пролетарський Інтернаціонал або, вірніше, не боятися визнати привселюдно, що він *уже заснований* і діє»⁵. В. І. Ленін доводив, що заснуванням III Інтернаціоналу партія більшовиків допоможе революційним соціалістам, зміцнить віру в торжество пролетарського інтернаціоналізму.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції здійснила великі ідеали, про які віками мріяли трудящі, високо піднесла прапор інтернаціоналізму, викликала небувалу хвилю революційного піднесення в усьому світі. Перемога Жовтня ознаменувала народження сучасного міжнародного комуністичного руху і прискорила справу створення Комуністичного Інтернаціоналу.

Вже 1918 р. на основі лівих інтернаціоналістських груп були засновані комуністичні партії Фінляндії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі, Латвії, Литви, Естонії, Голландії, Аргентини і Греції. В Англії,

³ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 6.

⁴ Там же, стор. 58.

⁵ Там же, стор. 59.

США, Франції та Італії революційні елементи соціалістичних партій вели підготовку до створення самостійних компартій. Необхідно було ці розрізнені загони комуністичного руху об'єднати в єдиному світовому центрі.

Велику допомогу у розв'язанні цього завдання подала Федерація закордонних комуністичних груп при ЦК РКП(б), створена у лютому 1918 р. з колишніх військовополонених-інтернаціоналістів, які перебували в Росії. Сотні тисяч з них, за словами В. І. Леніна, «пересунувшись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, створили те, що бацили більшовизму захопили ці країни цілком»⁶. Виходячи з ситуації, що склалася, РКП(б) розпочала практичну роботу по оформленню III Інтернаціоналу. 24 січня 1918 р. у Петрограді відбулася нарада представників РКП(б) і ряду лівих соціалістичних груп, яка констатувала назрілу необхідність скликання міжнародної конференції лівих і визначила умови участі в її роботі. Боротьба більшовиків за створення III, Комуністичного Інтернаціоналу вступила у завершальну стадію. Серцем цієї боротьби був В. І. Ленін. У листі до Г. В. Чичеріна наприкінці грудня 1918 р. він накреслює основи ідейної платформи та організаційної бази Комуністичного Інтернаціоналу, називає партії та групи, які б могли брати участь в його заснуванні. «Кого ми кличемо на нашу конференцію? — писав В. І. Ленін, — ...тільки тих, хто (1) рішуче стоїть за розкол з соціал-патріотами (тобто з тими, хто підтримував, прямо або посередньо, буржуазні уряди під час імперіалістської війни 1914—1918); 2) за соціалістичну революцію *тепер* і за диктатуру пролетаріату; 3) *у принципі* за «радянську владу» і проти обмеження нашої роботи буржуазним парламентаризмом, проти *підпорядкування* йому, *за те, що тип радянської влади вищий і ближчий до соціалізму*»⁷.

Визначну роль у підготовці матеріалів конгресу Комуністичного Інтернаціоналу відіграла робота В. І. Леніна по складанню нової програми партії, схваленої VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Розробку її вождь комуністів вважав інтернаціональним обов'язком нашої партії. «Ми певні, що в цілому ряді країн, де у нас далеко більше союзників і друзів, ніж ми знаємо, простий переклад нашої програми буде найкращою відповіддю на питання, що зробила Російська комуністична партія, яка становить один із загонів всесвітнього пролетаріату. Наша програма буде найсильнішим матеріалом для пропаганди і агітації, буде тим документом, на підставі якого робітники скажуть: «Тут наші товариші, наші брати, тут робиться наша спільна справа»⁸ — так схарактеризував він на з'їзді значення нової програми РКП(б) для міжнародного комуністичного і пролетарського руху.

24 січня 1919 р. «Правда» опублікувала лист В. І. Леніна до робітників Європи і Америки, в якому він орієнтував передові елементи революційного пролетаріату на згуртування його сил навколо комуністичних партій, на об'єднання у міжнародному масштабі для боротьби проти імперіалізму. «Тепер... ми бачимо вже цілий ряд комуністичних пролетарських партій, не тільки в межах колишньої імперії царя, наприклад, в Латвії, Фінляндії, Польщі, але і в Західній Європі, в Австрії, Угорщині, Голландії, нарешті в Німеччині, — підкреслювалося в листі, — ...коли «Союз Спартака» назвав себе «комуністичною партією Німеччини», — тоді *заснування* дійсно пролетарського, дійсно інтернаціоналістсь-

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 84—85.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 191.

кого, дійсно революційного III Інтернаціоналу, *Комуністичного Інтернаціоналу*, стало фактом. Формально це заснування ще не закріплене, але фактично III Інтернаціонал тепер уже існує»⁹.

У січні 1919 р. в Москві відбулася міжнародна нарада комуністів Радянської Росії, Польщі, Угорщини, Австрії, Латвії, Фінляндії, представників Балканської революційної соціал-демократичної федерації та Соціалістичної робітничої партії Америки, на якій В. І. Ленін виступив з пропозицією заснувати III, Комуністичний Інтернаціонал. У зверненні до 39 братніх партій, груп і організацій нарада пропонувала взяти участь у роботі установчого конгресу.

Прагнучи перешкодити об'єднанню революційних сил під прапором Комуністичного Інтернаціоналу, вожді соціал-шовіністичних і центристських партій спішно скликали в лютому 1919 р. у Берні міжнародну конференцію соціалістів, проголосивши на ній відродження II Інтернаціоналу. Характеризуючи «бернський» Інтернаціонал, В. І. Ленін назвав його організацією «агентів міжнародного імперіалізму, які діють всередині робітничого руху»¹⁰.

Спроби «бернського» Інтернаціоналу спорудити контрреволюційний бар'єр проти III Інтернаціоналу й спроби імперіалістів Антанти шляхом поліцейських репресій і воєнної блокади зірвати установчий з'їзд III Інтернаціоналу закінчились провалом.

2 березня 1919 р. у Кремлі почала свою роботу Міжнародна комуністична конференція. На неї прибуло 52 делегати від 35 організацій з 21 країни Європи, Азії й Америки. У числі засновників Комуністичного Інтернаціоналу була і Комуністична партія України, делегацію якої на конгресі представляли М. О. Скрипник і С. І. Гопнер.

Відкриттю конференції передувала нарада ряду делегацій, що відбулася під керівництвом В. І. Леніна 1 березня 1919 р. На ній обговорювалися питання організації роботи конгресу. Принципіальне значення мало розв'язання питання про конструювання конгресу. Більшість прибулих до Москви делегацій поділяла точку зору В. І. Леніна і партії більшовиків про негайне створення Комуністичного Інтернаціоналу, який покликаний сприяти ідейному й організаційному зміцненню комуністичних партій. Із запереченням проти негайного заснування нового Інтернаціоналу виступив представник компартії Німеччини, мотивуючи свою заяву тим, що для створення його необхідні передумови у вигляді масових комуністичних партій.

Зважаючи на думку делегата компартії Німеччини, найбільшої після РКП(б), і відсутність делегатів ряду інших країн, нарада ухвалила, що скликаний конгрес розпочне свою роботу як міжнародна комуністична конференція, яка, не створюючи формально III Інтернаціонал, виробить платформу об'єднання, обере бюро й звернеться до братніх організацій з закликом про приєднання¹¹.

За дорученням ЦК РКП(б) і попередньої наради делегатів В. І. Ленін відкрив 2 березня засідання першого міжнародного комуністичного конгресу. У своїй короткій вступній промові він насамперед запросив усіх присутніх вшанувати вставанням пам'ять найкращих представників III Інтернаціоналу: Карла Ліbkнехта і Рози Люксембург, а також відзначив велике всесвітньо-історичне значення конгресу. Він указав, що конгрес зібрався в умовах ростущого революційного руху пролетаріату,

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 393—394.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 448.

¹¹ Див. Первый конгресс Коммунистического Интернационала. Март, 1919 г. (далі — Первый конгресс Коминтерна...), М., 1933, стор. 256.

коли громадянська війна стала фактом не тільки в Росії, але і в найбільш розвинутих капіталістичних країнах Європи, коли народи усвідомлюють значення боротьби, яка розгортається, і їм необхідно знайти практичну форму здійснення свого панування. «Такою формою є,— підкреслював В. І. Ленін,— радянська система з диктатурою пролетаріату. Диктатура пролетаріату! — досі ці слова були для мас латинню. Завдяки поширенню системи Рад по всьому світу, ця латинь перекладена на всі сучасні мови... Вона стала зрозумілою широким масам робітників завдяки Радянській владі в Росії, завдяки спартаківцям у Німеччині і аналогічним організаціям в інших країнах...»¹².

Постійними членами президії конференції були обрані В. І. Ленін, Г. Еберлейн (Німеччина) і Ф. Платтен (Швейцарія).

З великою увагою конференція заслухала доповіді про розвиток революційного руху в ряді країн. Представник Комуністичної партії України М. О. Скрипник у своєму виступі докладно інформував міжнародний форум комуністів про хід громадянської війни на Україні та боротьбу з іноземними інтервентами, про партійне й радянське будівництво у визволених районах республіки, про інтернаціональну роботу українських комуністів, підкреслив міжнародний характер революційної боротьби українського народу за владу Рад. «Незважаючи на те, що Україна пережила тяжку німецьку окупацію,— говорив він,— серед робітників і селян не спостерігається націоналістичного руху... Разом з німецькими, французькими, грецькими і румунськими солдатами, робітниками і селянами проти буржуазії всіх націй, проти міжнародного капіталу,— таким є наш шлях»¹³.

Увечері 3 березня делегати розпочали обговорювати один з головних пунктів порядку денного — проект платформи міжнародного комуністичного руху. У схваленій платформі коротко викладались найважливіші положення ленінського вчення про імперіалізм, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату. Платформа давала визначення характеру епохи, що настала з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, накреслювала завдання, форми й методи боротьби пролетаріату. В ній містились чіткі настанови про ставлення до правих соціал-демократів і центристів, найрішучіший розрив з якими визнавався однією з умов переможної революційної боротьби пролетаріату. В платформі вказувалось, що «на противагу жовтому соціалістичному Інтернаціоналу, Інтернаціонал комуністичного пролетаріату підтримуватиме експлуатовані народи колоній в їх боротьбі з імперіалізмом, щоб сприяти остаточному краху системи світового імперіалізму»¹⁴.

Центральне місце в роботі конференції посіли доповідь і тези В. І. Леніна про буржуазну демократію і диктатуру пролетаріату. Тези були написані Леніним російською мовою і перекладені потім на німецьку. Їх одержали всі делегати конференції. У них сумарно викладались ті висновки, які всебічно обґрунтовані Леніним у його теоретичних працях: «Держава і революція», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та в ін. Доповідь та тези Володимира Ілліча поновлювали спотворений опортуністами справжній смисл марксистського вчення про класову боротьбу і диктатуру пролетаріату. В. І. Ленін глибоко викрив класову обмеженість буржуазної демократії і обґрунтував неминучість заміни її диктатурою пролетаріату. Він дав чітке визначення Радянської влади як справжньої демократії для трудящих. «Суть Радянської влади,— указував Ленін,— полягає в тому, що постійною і єдиною основою

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 419.

¹³ Первый конгресс Коминтерна..., стор. 54.

¹⁴ Там же, стор. 179.

всієї державної влади, всього державного апарату є масова організація саме тих класів, які були пригноблені капіталізмом...»¹⁵.

В. І. Ленін висміяв і викрив як повне зречення від марксизму політику німецьких центристів, сміхотворну їх спробу з'єднати систему Рад, тобто диктатуру пролетаріату, з Національними зборами, тобто з диктатурою буржуазії. «Величезним безглуздом було б думати, що найглибша революція в історії людства, перший в світі перехід влади від меншості експлуататорів до більшості експлуатованих може відбутися всередині старих рамок старої, буржуазної, парламентарної демократії, може відбутися без найкрутіших переломів, без створення нових форм демократії...»¹⁶.

Конференція висловила цілковиту солідарність з доповіддю і тезами В. І. Леніна про буржуазну демократію та диктатуру пролетаріату, передавши їх у бюро з дорученням подбати про якнайширше розповсюдження їх як програмного документа міжнародного комуністичного руху.

Конференція також одноголосно схвалила резолюцію до тез, запропоновану В. І. Леніном. Згідно з нею головне завдання комуністичних партій в усіх країнах, де ще не існує Радянської влади, полягало ось у чому:

1) З'ясування широким масам робітничого класу історичного значення політичної і історичної необхідності нової, пролетарської демократії, яка повинна бути поставлена на місце буржуазної демократії і парламентаризму.

2) Поширення і організація Рад серед робітників усіх галузей промисловості і серед солдатів армії та флоту, а також серед наймитів і бідних селян.

3) Заснування всередині Рад тривкої комуністичної більшості¹⁷.

Пояснюючи останній пункт цієї резолюції, В. І. Ленін підкреслював: «Тоді наша перемога забезпечена, і ніяка сила неспроможна буде щось вдіяти проти комуністичної революції. Інакше перемога дістанеться не так легко і не буде довговічна»¹⁸.

4 березня 1919 р., у зв'язку з прибуттям до Москви нових делегатів, представники комуністичних партій Австрії й Угорщини, лівої соціал-демократичної партії Швеції та Балканської революційної соціал-демократичної федерації внесли спільну пропозицію про заснування III, Комуністичного Інтернаціоналу. Ця пропозиція наголошувала на тому, що «конститування III Інтернаціоналу є... безумовною історичною вимогою і повинно бути здійснене міжнародною комуністичною конференцією, яка засідає в Москві»¹⁹.

Після дискусії, викликаній запереченням проти цієї пропозиції делегата компартії Німеччини, всі делегати конференції, при п'яти голосах, що утрималися (п'ять голосів мав делегат компартії Німеччини), схвалили історичне рішення: «Конституюватися як III Інтернаціонал і прийняти назву Комуністичного Інтернаціоналу»²⁰. За всіма партіями, організаціями й групами зберігалось право протягом 8 місяців заявити про остаточне вирішення про свій вступ до III Інтернаціоналу. З цього моменту міжнародна комуністична конференція продовжувала свою роботу як I (Установчий) конгрес Комуністичного Інтернаціоналу.

Не можна не відзначити того знаменного факту, що перші слова

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 428.

¹⁶ Там же, стор. 427.

¹⁷ Там же, стор. 437.

¹⁸ Там же, стор. 436.

¹⁹ Первый конгресс Коминтерна..., стор. 118—119.

²⁰ Там же, стор. 218.

привіту нової міжнародної пролетарської організації були звернені до українського народу через делегатів українських комуністів, які поверталися з конгресу, щоб узяти участь у завершенні роботи III з'їзду КП(б)У, а також III з'їзду Рад України, на якому ухвалювалася перша Конституція Української РСР. У привітанні говорилося: «Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу посиляє українським товаришам, які зібралися на III з'їзд українських Рад, сердечний привіт. Українським товаришам пощастило, нарешті, перемогти ворогів у своїй власній країні й довести прихильникам втручання Антанти в українські справи, що робітники і найбідніші селяни України борються до переможного кінця за Радянську республіку, а не за панування тієї або іншої буржуазії»²¹.

На цьому ж засіданні було ухвалено постанову про ліквідацію Цімервальдського об'єднання.

Одним з найважливіших документів, затверджених конгресом у наступні два дні, був «Маніфест Комуністичного Інтернаціоналу до пролетарів усього світу». У ньому підкреслювалось, що комуністи, представники революційного пролетаріату країн Європи, Америки й Азії, які зібралися в Радянській Москві, почувають і усвідомлюють себе спадкоємцями й вершителями справи, програму якої сповістили основоположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс у «Маніфесті комуністичної партії».

«Ми закликаємо робітників і робітниць усіх країн,— проголошував конгрес,— до об'єднання під комуністичним прапором, який уже є прапором перших великих перемог»²². Разом з іншими делегатами Маніфест від імені РКП(б) підписав В. І. Ленін.

Конгрес ухвалив створити керівний орган Комінтерну — Виконавчий Комітет. До складу Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) ввійшли представники компартії Радянської Росії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Балканської федерації, Швейцарії й Скандинавії.

Підбиваючи підсумки роботи першого конгресу Комуністичного Інтернаціоналу, В. І. Ленін говорив: «Якщо нам удалося зібратися, незважаючи на всі поліцейські утруднення і переслідування, якщо нам удалося без істотних незгод за короткий час ухвалити важливі рішення з усіх животрепетних питань сучасної революційної епохи, то це завдяки тому, що пролетарські маси всього світу практично поставили всі ці питання на порядок денний своїми виступами і почали їх практично вирішувати»²³.

Історичне значення заснування Комуністичного Інтернаціоналу полягає в тому, що воно поклало початок існуванню міжнародної пролетарської організації нового типу, яка спирається на марксизм-ленінізм, висунуло завдання боротьби за поширення в робітничому класі революційного марксизму і на основі цього вчення — згуртування всіх експлуатованих на боротьбу за свої права і свободу, за диктатуру пролетаріату, за соціалізм. «Заснування III, Комуністичного Інтернаціоналу в Москві 2 березня 1919 року було записом того, що завоювали не тільки руські, не тільки російські, але й німецькі, австрійські, угорські, фінляндські, швейцарські,— одним словом, міжнародні пролетарські маси»²⁴. Комуністичний Інтернаціонал, як було записано в його платформі, стає єдиною міжнародною силою, що має своєю програмою диктатуру проле-

²¹ Первый конгресс Коминтерна..., стор. 132.

²² Там же, стор. 211.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 438.

²⁴ Там же, стор. 439.

таріату і комунізм та відверто виступає організатором міжнародної революції пролетаріату.

Володимир Ілліч був творцем Комуністичного Інтернаціоналу і керував його діяльністю в найвідповідальніший, початковий період. Доповіді й виступи В. І. Леніна на I, II, III і IV конгресах Комінтерну, такі його видатні праці, як «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» та інші озброїли міжнародний комуністичний рух науковою теорією, революційною стратегією й тактикою, програмою бойових дій.

Велика заслуга Комуністичного Інтернаціоналу полягає в тому, що він відстояв марксизм від опошлення його опортуністами, сприяв згуртуванню передових загонів робітничого класу багатьох країн у масові комуністичні партії, допоміг їм мобілізувати маси трудящих для захисту своїх економічних і політичних інтересів, для боротьби проти фашизму та імперіалістичних війн, зміцнив інтернаціональну єдність робітників усіх країн, боровся за національно-визвольний рух.

Проіснувавши чверть століття і виконавши свою історичну роль, Комуністичний Інтернаціонал у 1943 р. за загальною згодою партій, які входили до нього, заявив про свій розпуск.

За півстоліття, що минуло з дня заснування Комуністичного Інтернаціоналу, комуністичний рух перетворився на величезний фактор сучасності. Нині немає в світі країни, де не було б комуністичної партії або організації. Вони об'єднують у своїх лавах близько 50 млн. комуністів.

Традиції, закладені Комуністичним Інтернаціоналом у світовому комуністичному русі, мають життєво важливе значення і в сучасних умовах. Найважливіша з цих традицій — вірність марксизму-ленінізму і пролетарському інтернаціоналізму. Міжнародний комуністичний рух рішуче відстоює чистоту великого вчення Маркса і Леніна, відкидає будь-які спроби поставити над марксизмом-ленінізмом ідеї націоналізму, великодержавного шовінізму і гегемонізму. Розробляючи свою стратегію й тактику, комуністичний авангард робітничого класу соціалістичних держав, капіталістичних країн і тих країн, що визволились, розвиває й збагачує колективною думкою марксизм-ленінізм. Яскравим прикладом цього є генеральна лінія міжнародного комуністичного руху, сформульована в Декларації і Заяві Московських нарад комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр.

Особливого значення в наші дні набуває проблема єдності міжнародного комуністичного руху. Імперіалістична реакція докладає великих зусиль, щоб ослабити згуртованість країн соціалістичного табору і міжнародного комуністичного руху. Немалу послугу імперіалізму в цьому подають китайські розкольникі.

Комуністична партія Радянського Союзу, яка йде на чолі світового визвольного руху, вбачає свій обов'язок у тому, щоб всемірно сприяти зміцненню єдності всіх революційних сил, зривати задуми імперіалістів та їх посібників.

Міжнародна обстановка вимагає дальшого згуртування трьох головних революційних сил сучасності — світової системи соціалізму, робітничого класу капіталістичних країн і національно-визвольного руху.

Консультативна зустріч братніх партій у Будапешті й схвалене нею рішення про скликання в Москві в цьому році наради комуністичних і робітничих партій продемонстрували перед усім світом тверду рішучість комуністів світу добитися під прапором марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму нового піднесення комуністичного руху.

ЗДІЙСНЕННЯ НА УКРАЇНІ ЛЕНІНСЬКИХ ІДЕЙ
РАДГОСПНОГО ВИРОБНИЦТВА

Розв'язанню проблеми перебудови сільського господарства на соціалістичних началах класики марксизму-ленінізму надавали виняткового значення. К. Маркс і Ф. Енгельс науково довели, що після встановлення диктатури пролетаріату одним із головних засобів створення соціалістичного землеробства буде експропріація великих капіталістичних підприємств у землеробстві і організації на їх базі господарств, що належатимуть робітничій державі. «Тільки-но наша партія оволодіє державною владою, — писав Ф. Енгельс, — їй треба буде просто експропріювати великих землевласників, так само як промислових фабрикантів... Отже, тут ми можемо розгорнути перед сільськими пролетарями таку саму блискучу перспективу, яка розкривається перед промисловим робітником»¹.

В. І. Ленін творчо розвинув і збагатив учення Маркса і Енгельса в епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму і вперше у марксистській літературі поставив питання про необхідність створення радянських господарств, як великих соціалістичних сільськогосподарських підприємств на селі.

Ще накреслюючи генеральний план боротьби Комуністичної партії за перехід від буржуазно-демократичної революції до соціалістичної, В. І. Ленін у своїх історичних Квітневих тезах указав на завдання створення на базі поміщицьких економій зразкових господарств під контролем наймитських депутатів. Він писав: «Створення з кожного великого маєтку (в розмірі коло 100 дес. до 300 відповідно до місцевих та інших умов і за визначенням місцевих установ) зразкового господарства під контролем найм. депутатів і на громадський рахунок»².

Сьома Всеросійська конференція РСДРП(б), яка схвалила Квітневі тези, в резолюції з аграрного питання записала: «Партія пролетаріату повинна радити пролетаріям і напівпролетаріям села, щоб вони добивались утворення з кожного поміщицького маєтку досить великого зразкового господарства, яке б вели громадським коштом Ради депутатів від сільськогосподарських робітників під керівництвом агрономів і з застосуванням найкращих технічних засобів»³.

На Першому Всеросійському з'їзді селянських депутатів 22 травня (4 червня) 1917 р. В. І. Ленін закликав трудящих селян по можливості скоріше організовувати в експропрійованих поміщицьких економіях, яких у Росії 30 000, зразкові господарства «для спільного обробітку їх разом з сільськогосподарськими робітниками і вченими агрономами, при живинні на цю справу поміщицької худоби, знарядь і т. д.»⁴

Велика Жовтнева соціалістична революція, повернувши долю людства до соціалізму, створивши в нашій країні радянський суспіль-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 496.

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 5.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 318.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 452.

ний і державний лад, відкрила перспективи соціалістичного перетворення сільського господарства. Ленінські ідеї соціалістичної перебудови сільського господарства, зокрема організації зразкових господарств на базі конфіскованих поміщицьких маєтків, знайшли своє втілення в Декреті про землю, прийнятому на II Всеросійському з'їзді Рад у 1917 р., а також у другій Програмі партії, прийнятій на VIII з'їзді у 1919 р. У Декреті про землю зазначалося: «Земельні ділянки з *висококультурними* господарствами: сади, плантації, розсадники, питомники, оранжереї і т. под. *не підлягають поділові, а перетворюються в показові* і передаються у виключне користування держави або громад, залежно від розміру і значення їх»⁵.

Керуючись марксистсько-ленінським вченням, Комуністична партія після Жовтневої революції приступила до організації великого соціалістичного землеробства шляхом побудови радгоспів, сільськогосподарських комун та різних колгоспно-кооперативних об'єднань трудящих селян.

Значну роль в організації перших радгоспів відіграв Декрет РНК РРФСР від 1 жовтня 1918 р. «Про перехід маєтків, сільськогосподарських підприємств і ділянок землі, що мають в культурно-освітньому і промисловому відношенні загальнодержавне значення, у відання Народного Комісаріату землеробства»⁶. Вже протягом 1918 р. було створено невеликі радянські господарства у районах Підмосков'я, Центрально-чорноземній смузі і в Поволжі.

Одним з перших у країні радгоспів по праву вважається підмосковний тваринницький радгосп «Лесные поляны» (с. Мальцево-Бродово), де влітку 1918 р. побував В. І. Ленін⁷. Володимир Ілліч систематично цікавився розвитком цього господарства, подавав допомогу і дуже радів його першим успіхам. Цей радгосп очолював соратник В. І. Леніна В. Д. Бонч-Бруєвич⁸. У «Наказі від РПО місцевим радянським установам», Ленін зобов'язував вивчати позитивний досвід комун і радгоспів і широко його пропагувати серед селян⁹.

Важливу роль в організації радгоспного виробництва відіграла постанова Всеросійського ЦВК «Про соціалістичне землевпорядження і про заходи переходу до соціалістичного землеробства»¹⁰ від 14 лютого 1919 р. Володимир Ілліч брав активну участь у підготовці постанови. З метою практичного перетворення в життя цього закону, 15 лютого 1919 р. Рада Народних Комісарів видала Декрет за підписом В. І. Леніна «Про організацію радянських господарств установами і об'єднаннями промислового пролетаріату»¹¹. За цим Декретом надавалось право державним підприємствам, міським Радам і профспілкам одержувати від Наркомзему в тимчасове користування маєтки із земель нетрудового користування (колишніх поміщицьких і т. п.) і не визначених для розподілу в індивідуальне користування селянам земель з метою організації на них радянських господарств.

Враховуючи настрої трудящих селян, В. І. Ленін 9 квітня 1919 р. послав телеграфне розпорядження місцевим партійним і радянським

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 223.

⁶ М. А. Краєв. Победа колхозного строя в СССР, М., 1954, стор. 189.

⁷ В. І. Ленін. Біографія, М., 1963, стор. 432.

⁸ «Блокнот агітатора», 1964, № 8, стор. 24.

⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 357.

¹⁰ Сборник решений по сельскому хозяйству, М., 1963, стор. 15, 17.

¹¹ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР 1917—1954 гг., М., 1954, стор. 50.

органам організовувати радгоспи у поміщицьких економіях тільки за згодою трудящих селян¹².

Щодо напрямку роботи радгоспів, то В. І. Ленін підкреслював, що кожне зразкове господарство повинно стати культурно-агрономічним центром на селі, «...бути джерелом сільськогосподарського знання й культури і підвищення продуктивності для всіх мільйонів трудящих»¹³.

Ленінські вказівки лягли в основу радгоспного будівництва на Україні. У тяжких умовах громадянської війни і розрухи Всеукраїнський революційний комітет прийняв постанову «Про основні початки організації землеробської справи на Україні» від 22 січня 1920 р. Видана за підписом Г. І. Петровського, вона визначала завдання радгоспів, підкреслювала, що вони повинні стати не тільки зразковими господарствами, а й постачати селян кращим насінням, племінним молотняком і практично сприяти поширенню серед трудящих сільськогосподарської культури й знань¹⁴.

Будівництво радгоспів на Україні відбувалося в надзвичайно складних і тяжких умовах. Внаслідок світової і громадянської воєн та іноземної військової інтервенції народне господарство республіки було вкрай зруйноване. В 1921 р. валова продукція промисловості України становила 12% довоєнного рівня. В стані повного розвалу був транспорт. У тяжкому становищі перебувало сільське господарство.

Радгоспи повинні були не тільки забезпечити зростання свого виробництва і бути зразком, але й всебічно допомагати у відбудові й дальшому розвитку індивідуальних бідняцьких та середняцьких господарств.

В Українській РСР на землях колишніх поміщиків, цукрозаводчиків і монастирів було створено сотні культурно-показових радгоспів, які відіграли важливу роль у народному господарстві. Якщо в 1920 р. налічувалось 571 радгосп, то в 1921 р. їх було 685 і обробляля вони майже 400 тис. дес. землі¹⁵. Для поліпшення керівництва радгоспами на початку 1925 р. було організовано Укккрадгоспоб'єднання, яке мало на місцях свої галузеві трести.

У період відбудови народного господарства кількість радгоспів на Україні з року в рік зростала. Утворювались радгоспи при цукрових заводах. Як вища форма організації соціалістичного сільського господарства радгоспи в широких масштабах застосовували досягнення передової науки і практики, забезпечували більш повне і раціональне використання землі, засобів механізації та трудові ресурси.

Урожайність у радгоспах була значно вищою, ніж у індивідуальних селянських господарствах. Так, у радгоспах Донбасу в 1922 р. врожайність по окремих культурах зернових, технічних та картоплі була вищою вдвічі.

Комуністична партія і Радянська влада, здійснюючи ленінський курс на соціалістичну індустріалізацію країни, накреслений XIV з'їздом партії, будували важку промисловість, швидкими темпами розвивали сільськогосподарське машинобудування, оснащуючи сільське господарство передовою технікою. З 1924 по 1929 р. сільське господарство Української РСР одержало 10 983 трактори і на сотні мільйонів карбованців інших сільськогосподарських машин.

¹² «Правда», 15 квітня 1920 р.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 313.

¹⁴ Сборник узаконений і распоряжений Всеукраинского революционного комитета, № 1, Харьков, 1920, стор. 5.

¹⁵ М. Я. Цалуюк. Радгоспне будівництво на Україні, К., 1954, стор. 13.

Розглядаючи радгоспне будівництво як важливу ланку соціалістичного будівництва на селі, XV з'їзд партії прийняв директиву: «...зміцнити радгоспи, перетворивши їх на ділі в зразкові великі господарства соціалістичного типу при одночасному посиленні їхньої допомоги селянському господарству (організація в радгоспах прокатних, агрономічних пунктів, тракторних колон і т. п.)»¹⁶.

У 1929 р. на Україні вже було 1250 радгоспів з земельною площею 707 тис. га. Вони були краще забезпечені тракторами, спеціалістами сільського господарства, виробляли мільйони тонн доброякісної сільськогосподарської продукції.

Виконуючи рішення XV з'їзду ВКП(б), радгоспи України відіграли провідну роль у колективізації сільського господарства. Велику допомогу трудящим селянам у поліпшенні індивідуального землеробства і тваринництва та поширенні агрономічних знань подавали радгоспи Уккрадгоспоб'єднання. Вони щороку приймали численні екскурсії селян, які відвідували сільськогосподарські виставки, тваринницькі ферми, дослідні ділянки, сади і питомники, де вивчали нову техніку, знайомилися з досягненнями агрозоотехнічної науки, слухали лекції на сільськогосподарські теми, одержували консультації. На досвіді роботи радгоспів і перших колгоспів селянство переконувалося у перевазі великого землеробства над дрібним і добровільно об'єднувалося у колгоспи.

Чудовий зразок агітації за колгоспний лад показав радгосп ім. Т. Г. Шевченка Одеської області. Тут у 1926 р. була організована перша в країні тракторна колона для подання допомоги бідняцько-середняцьким господарствам по усупільненому обробітку землі. У селах, де працювали тракторні колони цього радгоспу, урожай зернових був значно вищий, ніж у сусідніх селах, де обробляли землю по-старому.

На базі тракторних колон 1928 р. при радгоспі ім. Т. Г. Шевченка виникла перша в СРСР машинно-тракторна станція. На основі позитивного досвіду її роботи XVI Всесоюзна партконференція прийняла постанову про будівництво МТС у країні¹⁷. Протягом 1929 р. у республіці було споруджено 37 МТС, а в 1933 р. уже працювало 657, в яких налічувалося 34 235 тракторів¹⁸.

Спираючись на важку індустрію як основу всього народного господарства, Комуністична партія при всебічній допомозі і підтримці робітничого класу успішно здійснила на селі глибокий революційний переворот. За геніальним ленінським кооперативним планом уперше в світі мільйони дрібних одноосібних господарств добровільно об'єдналися в колгоспи. «Велику роль у соціалістичному перетворенні села відіграло будівництво радгоспів і машино-тракторних станцій (МТС) — великих державних підприємств у сільському господарстві»¹⁹.

Для керівництва зерновими і тваринницькими радгоспами в жовтні 1932 р. було створено Наркомат зернових і тваринницьких радгоспів УРСР. Значна частина радгоспів по виробництву технічних культур належала Наркомзему УРСР, Наркомхарчпрому та іншим відомствам. Радгоспи обробляли 4815 тис. га землі. Їх посівна площа становила 2984 тис. га, або 11,9% до всієї посівної площі республіки.

¹⁶ КПРС в резолюціях..., ч. II, К., 1954, стор. 449.

¹⁷ Там же, стор. 539.

¹⁸ Нариси розвитку народного господарства УРСР, К., 1949, стор. 350.

¹⁹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 14.

Характерною ознакою радгоспного виробництва була його висока товарність. Зокрема у 1940 р. радгоспи України зібрали 116,7 млн. пудів зерна. В радгоспах Народного Комісаріату радгоспів УРСР товарність озимої пшениці дорівнювала 78,6%, соняшника — 81,7%, молока — 77,3, м'яса — 95 і вовни — 100%²⁰. Зміцнюючи колгоспи і радгоспи, підводячи під них технічну базу, Українська РСР була найбільшою житницею Радянського Союзу. Її питома вага у валовому виробництві зерна в країні становила в 1940 р. 23%²¹.

Віроломний напад фашистської Німеччини на нашу країну перервав соціалістичне будівництво радянського народу. Фашистські загарики перетворили окуповану територію Української РСР в згарище, руїни. Величезної шкоди завдали фашисти сільському господарству республіки. Було розграбовано і зруйновано 28 тис. колгоспів, 1300 МТС і 872 радгоспи²², вивезено до Німеччини, знищено і пошкоджено багато знарядь сільськогосподарського виробництва.

Після тяжкої і кровопролитної війни перед республікою постали небачено складні завдання. Треба було якнайшвидше організувати відбудову народного господарства.

Широкою програмою відбудовних робіт у визволених від фашизму районах була постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецьких окупантів»²³.

Враховуючи тяжке економічне становище Української РСР, союзний уряд, братній російський народ і народи інших союзних республік подали республіці велику матеріальну допомогу. Вони відправили на Україну значну кількість тракторів, автомашин, знарядь сільськогосподарського виробництва, посівного зерна, десятки тисяч голів худоби і птиці.

Мужньо переборюючи великі труднощі, робітники і робітниці радгоспів під керівництвом Комуністичної партії, виявляючи безмежний трудовий героїзм, у стислі строки відновили і відбудували сотні радгоспів республіки.

В результаті великої трудової і політичної активності нашого народу четвертий п'ятирічний план у галузі відбудови радгоспів було виконано достроково. З 1943 по 1945 р. було відбудовано 784 радгоспи, де працювало близько 200 тис. робітників і спеціалістів. На кінець 1950 р. Українська РСР вже мала 935 радгоспів.

Цих успіхів було досягнуто на основі широко розгорнутого соціалістичного змагання за дострокове виконання четвертого п'ятирічного плану розвитку народного господарства на 1946—1950 рр.

Керуючись рішеннями вересневого (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС про розвиток сільського господарства, партія і Радянська влада здійснили ряд важливих заходів по піднесенню радгоспного виробництва. Були збільшені капіталовкладення у землеробство і тваринництво, розширено матеріально-технічну базу. Переважна більшість радгоспів була зміцнена керівними кадрами і спеціалістами. Шляхом організації трирічної системи агрозоонавчання за роки п'ятирічки були підготовлені кадри робітників масових професій.

²⁰ Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, ч. II, К., 1968, стор. 44, 45.

²¹ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1948, стор. 91.

²² Збірник документів і матеріалів. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, К., 1963, стор. XIX.

²³ «Радянська Україна», 22 серпня 1943 р.

Вся країна пишається такими видатними майстрами радгоспного виробництва, як двічі Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР, бригадир виноградарської бригади радгоспу «Коктебель» Кримської області М. О. Бринцева; двічі Герой Соціалістичної Праці, делегат XX з'їзду КП України, бригадир виноградарського радгоспу «Судак» Кримської області М. Д. Князева; Герой Соціалістичної Праці, доярка радгоспу «Колос» Київської області Е. П. Демиденко; бригадир тракторної бригади радгоспу «Авангард» Луганської області, Герой Соціалістичної Праці Ф. С. Перова; зав. фермою радгоспу «Забойщик» Луганської області, Герой Соціалістичної Праці М. Є. Литвинова та багато інших.

На основі збільшення виробництва продуктів землеробства і підвищення врожайності природних кормових угідь успішно відроджувалося у радгоспах продуктивне тваринництво. За роки четвертої п'ятирічки кількість голів великої рогатої худоби у радгоспах України збільшилась в 2,6 раза, свиней — більше як у 5 разів, овець і кіз — в 3,6 раза та птиці — в 4,6 раза ²⁴.

Спираючись на індустріальну могутність держави і на дедалі зростаюче трудове піднесення народних мас, Комуністична партія України в роки п'ятої п'ятирічки зосередила увагу трудівників радгоспів на їх організаційно-господарському зміцненні.

Укрупнені радгоспи стали економічно міцнішими, розширилась їх матеріально-технічна база, збільшилось число робітників, зросла кількість спеціалістів. На базі цього поліпшилась оплата праці робітників і службовців, розширилась сітка культурно-побутових установ, що сприяло підвищенню життєвого рівня трудящих радгоспів. «Створення великих соціалістичних господарств — радгоспів і колгоспів, — підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня, — механізація сільськогосподарського виробництва значно зблизили сільськогосподарську працю з індустріальною. Підвищується загальноосвітній і культурно-технічний рівень сільських трудівників» ²⁵. У радгоспах України працює понад 500 середніх шкіл, 567 клубів, 500 червоних кутків, понад 400 бібліотек.

Озброєні рішеннями XX з'їзду КПРС, працівники радгоспів Української РСР з великим творчим піднесенням боролись за дальший розвиток радгоспного виробництва, за зміцнення матеріально-технічної бази радгоспів.

На основі широко розгорнутого соціалістичного змагання і застосування досягнень науки і передового досвіду трудящі радгоспів за період з 1950 по 1958 р. збільшили врожайність всіх зернових культур в два рази, а валовий збір — з 92 млн. пудів до 239 млн. пудів, або в 2,5 раза ²⁶. Кількість великої рогатої худоби, овець і кіз збільшилась удвічі, свиней — більше як у три, а птиці — в чотири рази ²⁷.

Трудящі радгоспів наполегливо боролись за високу рентабельність землеробства та тваринництва і досягли значних успіхів. Якщо в 1954 р. в республіці було лише 204 рентабельні радгоспи, то у 1956 р. їх налічувалось 418, а в 1961 р. — 537. Тільки в 1958 р. радгоспи дали країні 58 млн. крб. чистого прибутку ²⁸.

²⁴ Народне господарство УРСР в 1959 р., К., 1960, стор. 353.

²⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, стор. 35.

²⁶ Центральне статистичне управління. Валові збори і урожайність сільськогосподарських культур по Українській РСР, К., 1959, стор. 15.

²⁷ Господарська діяльність радгоспів УРСР за 1959 р., К., 1960, стор. 27.

²⁸ Н. С. Погорелов. Совхозы на пути к коммунизму, К., 1964, стор. 260.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 5 листопада 1958 р. за великі успіхи, досягнуті трудящими Української РСР у збільшенні виробництва сільськогосподарських продуктів і за перевиконання державного плану продажу цукрових буряків, Українська РСР була нагороджена другим орденом Леніна. За видатні успіхи в розвитку сільського господарства було нагороджено орденом Леніна 16 областей, тисячі працівників сільського господарства нагороджено орденами і медалями СРСР.

Багато радгоспів стали прикладом високої культури землеробства і тваринництва не тільки для колгоспників нашої країни, а й для селян інших соціалістичних країн. З передовим досвідом радгоспів України знайомилися делегації селян зарубіжних країн Польщі, Румунії, Болгарії, Чехословаччини та ін.

Інтенсифікація і спеціалізація радгоспного виробництва, підвищення культури землеробства і тваринництва радгоспів України в роки семирічки дали змогу перетворити радгоспи у провідні зразкові господарства на селі.

На кінець 1964 р. на Україні працювало 1276 радгоспів, які обробляли 8 млн. га землі, або 16% усього землекористування. У загальному обсязі заготівель продукція радгоспів становила: по зерну — 20%, по овочах — 48%, по молоку — 22%. Працювали рентабельно 748 радгоспів, які дали державі 119 млн. крб. прибутку²⁹.

На кінець 1965 р. в республіці було 1343 радгоспи, в яких налічувалось близько 930 тис. робітників і спеціалістів³⁰.

Подією історичної важливості в житті нашої країни був жовтневий (1964 р.) Пленум ЦК КПРС. В його рішеннях яскраво визначено завдання неухильно додержуватись і розвивати ленінські принципи партійного життя, покінути з суб'єктивізмом у вирішенні політичних і економічних питань, здійснювати керівництво тільки на науковій основі у відповідності з об'єктивними законами суспільного розвитку. Велике значення для поліпшення партійного керівництва народним господарством мали рішення березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС. Після цього Пленуму ЦК партії особливо інтенсивно почали розвиватись радгоспи. Були вжиті конкретні заходи по зміцненню матеріально-технічної бази радгоспів та підвищенню ролі економічних стимулів у піднесенні радгоспного виробництва. Тракторний парк з 1964 по 1967 рр. збільшився з 47,4 тис. фізичних одиниць до 57,7 тис., зернозбиральних комбайнів з 10,1 тис. до 10,4 тис., вантажних автомобілів з 31,2 тис. до 38,0 тис. Повністю електрифіковано радгоспи³¹.

У рішеннях XXIII з'їзду КПРС і XXIII з'їзду КП України визначено широку програму роботи радгоспів по піднесенню їх значення як зразкових господарств на селі. Поставлено завдання у новій п'ятирічці перевести всі господарства на повний господарський розрахунок і добитись, щоб кожний радгосп був високорентабельним.

За досягнуті успіхи в розвитку сільськогосподарського виробництва Президія Верховної Ради СРСР нагородила в 1967 р. орденами Радянського Союзу 11 радгоспів Української РСР³².

Широко розгорнувши соціалістичне змагання за гідну зустріч сторіччя з дня народження В. І. Леніна, трудящі радгоспів активно борються за дострокове завершення п'ятирічки.

* * *

²⁹ «Сільські вісті», 27 квітня 1965 р.

³⁰ Народне господарство УРСР в 1966 р., К., 1967, стор. 358.

³¹ Там же, стор. 315, 328.

³² «Радянська Україна», 27 травня 1967 р.

ПРОБЛЕМИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ НА УКРАЇНІ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ (1956—1967 рр.)

Радянська історіографія завжди приділяла значну увагу історії громадянської війни. Виключно плідним у дослідженні цієї важливої проблеми був період другої половини 50-х — першої половини 60-х років. За цей час історики України внесли цінний вклад у вивчення таких питань, як керівна роль комуністичної партії у боротьбі українського народу проти інтервентів, білогвардійської й націоналістичної контрреволюції, союз робітничого класу і селянства, аграрна революція, воєнно-політичний союз радянських республік, радянське і соціалістичне будівництво та ін. Вийшли дослідження, які збагатили наші знання про героїчний воєнний і трудовий подвиг українського народу в роки боротьби за Радянську владу, про складні історичні процеси, що розвивались під впливом Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Література з історії створення КП(б)У, як правило, носить популярно-пропагандистський характер, але є видання і наукового значення. До них належать праці У. Рядніної, Є. Скляренка, Є. С. Осликовської та О. В. Снегова, Б. П. Борцова, М. М. Липовченка, Я. Ю. Пашка та деякі ін.¹ Проте у висвітленні цього важливого питання допущено багато спрощень і навіть перекирвань, що свідчить про те, що окремі історики недостатньо вивчили відповідні праці Леніна і джерела.

В указаній літературі ми маємо дві крайності. Так, Є. С. Осликовська і О. В. Снегов твердять, нібито «лівих» на Україні взагалі не було, незгоди «лівих» і «правих» у КП(б)У це просто звичайні, чисто практичного характеру, незгоди, які не мають принципіального значення, а назву «ліві» й «праві» вони вважають чисто умовними термінами. Ця неправильна і спрощена точка зору свого часу була піддана критиці в редакційній статті журналу «Комуніст України»². Інша крайність виявилась у статті Б. П. Борцова, М. М. Липовченка і Я. Ю. Пашка, де «ліві» майже повністю ототожнювались з «лівими комуністами», не викривалися принципіальні помилки «правих» ухильників у КП(б)У.

Перелом у дослідженні цього питання зроблено у другому виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України», виданих у 1964 р., де боротьба «лівих» і «правих» розглядається на історичному фоні діяльності більшовицьких організацій. У «Нарисах» правильно підкреслено, що більшовицькі організації, керовані ЦК РКП(б) на чолі

¹ Е. О. Осликовская, А. В. Снегов. За правдивое освещение истории пролетарской революции. — «Вопросы истории», 1956, № 3; У. І. Рядніна. Перший з'їзд КП(б)У та його історичне значення. — «УІЖ», 1958, № 3; Є. М. Скляренко. Утворення Комуністичної партії України та її керівництво боротьбою трудящих проти австро-німецьких окупантів, К., 1958; Б. П. Борцов, Н. Н. Липовченко, Я. Е. Пашко. К освещению вопроса об образовании КП(б) Украины и ее тактики в 1918 г... К., 1958, та ін.

² «Комуніст України», 1959, № 6.

з В. І. Леніним, твердо і згуртовано виступали за розв'язання корінних питань революції. Проте складна політична обстановка породжувала серед більшовиків України серйозні розбіжності, які особливо загострились у період австро-німецької окупації. В книзі дано правильну критику помилкової позиції «лівих», відзначено, що склад їх був непостійним і тільки незначна частина «лівих» на чолі з Г. Пятаковим зайняла антиленінську позицію з важливих принципіальних питань, пов'язаних з Брестським миром.

Поряд з цим у «Нарисах» правильно критикується позиція «правих», зроблено вірний висновок, що більшість «лівих» і «правих», не була зв'язана з ухилами в РКП(б), а у загальнопартійних питаннях, зокрема, щодо укладення Брестського миру, стояла на ленінських позиціях. У «Нарисах» доречно надруковано витяг з протоколів засідання ЦК КП(б)У, в якому дано справедливу оцінку незгод у КП(б)У в 1918 р. Але не можна погодитися з твердженнями авторів «Нарисів», нібито назва «ліві» і «праві» була чисто умовною». Адже в рамках КП(б)У це були різні угруповання і назва «ліві» і «праві» все-таки відбиває суть незгод з питань тактики.

Висвітлення даного етапу діяльності КП(б)У тісно пов'язане з історією визвольної боротьби українського народу проти австро-німецької окупації, гетьманщини і Директорії у 1918 році. В УРСР цій проблемі, крім популярної літератури, присвячено ряд досліджень³.

Г. Заставенко, В. Тичина, Є. Складенко і Ю. Білан вивчали боротьбу українського народу проти німецьких окупантів і гетьманщини, а І. Рибалка — фінал цієї боротьби, коли після розгрому Директорії український народ відновив Радянську владу. Автори розкривають зрадницьку політику Центральної ради, яка покликала німецьких імперіалістів на українську землю і тим відкрила шлях до реставрації буржуазно-поміщицькому режиму у період гетьманщини. Вони правильно розкривають класову суть гетьманщини як своєрідний союз між окупантами і буржуазією, поміщиками і куркулями.

У цих монографіях чітко вказується, що боротьба українського народу була не просто боротьба проти окупантів, але це була і революційна боротьба, яка ставила своєю метою відновити Радянську владу. Автори, особливо Є. М. Складенко, показують, що селянство не тільки боролось проти реставрації поміщиків, а у союзі з пролетаріатом прагнуло до встановлення робітничо-селянської Радянської влади. В усіх названих працях викладається великий матеріал про діяльність КП(б)У по мобілізації сил українського народу проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

У монографії І. К. Рибалки широко показана історія визволення України з-під влади контрреволюційної Директорії, яка відбивала інтереси куркульства і міської буржуазії. В книзі коротко, але правильно викрита контрреволюційна політика Директорії, ідеологами якої були українські дрібнобуржуазні партії. Автор також яскраво показав зміцнення братнього союзу трудящих мас України і Росії у боротьбі за відновлення Радянської влади на Україні.

Слід зазначити, що література про боротьбу українського народу проти німецької окупації, гетьманщини й Директорії має ряд прогалин

³ Г. Заставенко. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р., К., 1959; В. Є. Тичина. Боротьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині у 1918 р., Харків, 1959; Є. М. Складенко. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 р., К., 1960; Ю. Я. Белан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г., К., 1960; І. К. Рибалка. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні, Харків, 1962.

і нерозв'язаних питань. У ній ще недостатньо глибоко проаналізована міжнародна і внутрішня обстановка України 1918 р., що не дає змоги повністю висвітлити тактику КП(б)У і суть внутріпартійних суперечок, зокрема щодо розстановки класових сил революції і контрреволюції. Діяльність КП(б)У в усіх цих працях викладається в основному ілюстративно і автори прагнуть обійти складні, вузлові питання, не роблять потрібного аналізу дрібнобуржуазних націоналістичних партій, не розкривають їх класові корені, недостатньо показують їх конкретну контрреволюційну діяльність. Автори обходять факт наявності розколу в дрібнобуржуазному таборі, переходу представників найбільш лівих течій дрібнобуржуазних партій на платформу Радянської влади.

На відміну від традиційної негативної оцінки серпневого повстання 1918р. проти окупантів, В. Є. Тичина⁴ вважає, що це повстання сковувало сили загарбників і відіграло позитивну роль в краху інтервенції.

Звідси висновок — історія боротьби трудящих мас проти німецької окупації і націоналістичної контрреволюції представлена значною літературою, українські вчені зробили багато для дослідження даного етапу громадянської війни.

Далеко не так стоїть справа з вивченням історії громадянської війни на Україні в 1919—1920 рр. Цьому великому і не менш важливому періоду громадянської війни приділено небагато уваги.

За останні роки опубліковано матеріали про боротьбу українського народу проти інтервенції Антанти в 1918—1919рр., проти денікінщини, проти білополяків і Врангеля⁵. У книзі Г. М. Шевчука і у статті Д. Я. Фрейліхера викладено новий матеріал про діяльність Комуністичної партії по організації боротьби з білополяками і Врангелем.

Українська радянська історіографія внесла великий вклад у вивчення історії революційно-визвольного руху трудящих на західноукраїнських землях у 1917—1920 рр.⁶ У цих працях міститься дуже цінний матеріал про вплив Жовтневої революції на трудящі маси та їх боротьбу за Радянську владу, за возз'єднання з Радянською Україною. На основі широкого кола джерел автори розкривають соціально-економічне становище західних районів України і показують процес визвольного руху, який злився з загальною боротьбою України за Радянську владу і національне визволення. Вони показують авангардну роль робітничого класу, який, не зважаючи на свою нечисленність, був справжнім керівником революційної боротьби трудящих мас, солідарність українських трудящих з трудящими Угорщини, Чехословаччини, Румунії й Польщі в загальній боротьбі проти імперіалізму. Участь трудящих різних народів у громадянській війні на Україні ви-

⁴ В. Е. Тичина. К вопросу об оценке вооруженного восстания против немецких оккупантов и гетманщины в августе 1918 г. — «Вестник Харьковского госуниверситета», вып. 3, 1965.

⁵ Г. М. Шевчук. Розгром іноземних інтервентів на Південній Україні і в Криму, К., 1959; В. Коновалов. Иностранная коллегия, Одесса, 1958; П. М. Пономаренко. Боротьба Комуністичної партії за організацію партизанського руху проти англо-французьких інтервентів на Півдні України. — «УІЖ», 1960, № 1; М. К. Колісник. Відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні у 1919—1920 рр., Харків, 1958; Д. Я. Фрейліхер. Трудящиеся Украины в борьбе с Врангелем. — «Вопросы истории», 1960, № 7.

⁶ О. Ю. Карпенко. Встановлення Радянської влади у Східній Галичині у 1920 р. — «УІЖ», 1957, № 3; К. Г. Ципко. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958; Н. А. Аженов. Очерк истории революционно-освободительного движения трудящихся Закарпатья в 1917—1920 гг., Ужгород, 1962; А. Д. Ярошенко. В. І. Ленін і Комуністична партія Східної Галичини. — «УІЖ», 1965, № 4, та ін.

світлюється в працях В. І. Гени і Є. М. Скляренка, І. М. Кулінича і М. М. Кошика, В. Р. Раєвського та Г. І. Курпніки⁷.

В українській радянській історіографії зроблено значні успіхи в дослідженні історії імперіалістичної інтервенції на Україні в 1918—1920 рр. Значний вклад у висвітлення цієї проблеми вносять дослідження Р. Г. Симоненка та О. Ю. Карпенка. У 1957 р. вийшла монографія Р. Г. Симоненка, в якій показано агресивну політику американського імперіалізму щодо України⁸. Новий і важливий матеріал про імперіалістичну агресію містить також монографія Р. Г. Симоненка, видана в 1962 р. У ній вперше розкрито роль Паризької мирної конференції в організації імперіалістичної інтервенції проти України. Правда, Р. Симоненко обійшов ряд важливих питань: не показав діяльність ряду комісій конференції, які безпосередньо займалися підготовкою окупації західноукраїнських земель; не розкрив деякі важливі рішення конференції щодо анексії західноукраїнських земель.

У 1964 р. вийшла монографія О. Ю. Карпенка, яка вперше в історіографії досліджує імперіалістичну інтервенцію на всіх етапах громадянської війни⁹. Автор дає глибокий аналіз договору, укладеного Центральною радою з німецькими імперіалістами. Однак, у висвітленні інтервенції в 1920 р., тобто в період агресії білополяків проти Радянської України, недостатньо чітко розкриваються суперечності всередині табору Антанти та взаємовідносини між Антантою і Денікінім, особливо між Антантою і Директорією.

Детальний виклад дипломатичної сторони інтервенції країн Антанти проти Радянської України в 1920 р. вперше дано в книзі Р. Г. Симоненка¹⁰, яка вийшла в 1965 р.

Однією з найважливіших проблем історії громадянської війни є союз пролетаріату з середнім селянством. Це питання набуває особливої гостроти внаслідок специфіки громадянської війни на Україні, де неодноразово змінювалась влада і це значною мірою залежало від ставлення селянства до революції і контрреволюції. За останні роки українські радянські історики приділили значну увагу цьому питанню, висвітлюючи його в монографіях і статтях¹¹. Слід зауважити, що здебільшого статті мають полемічний характер. Так, Є. С. Осликовська і О. В. Снегов твердять, що на Україні Комуністична партія аж до 1921 р. додержувалась політики нейтралізації середнього селянства. М. І. Ремнев заявляє, що на Україні поворот середняка на бік Радянської влади відбувся значно пізніше, ніж у Росії. П. М. Понома-

⁷ В. І. Гена, Є. М. Скляренко. Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 р. — «УІЖ», 1958, № 1; І. М. Кулінич, М. М. Кошик. Революционная деятельность немецкой группы «Спартак» на Украине (1918—1919 гг.), К., 1959; В. Р. Раевский, Г. І. Курпник. Революційні латиські стрільці на Україні в роки громадянської війни. — «УІЖ», 1960, № 3.

⁸ Р. Г. Симоненко. Імперіалістична політика США щодо України в 1917 р., 1918 р., К., 1957; його ж. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. Паризька мирна конференція і антирадянська інтервенція Антанти, К., 1962.

⁹ О. Ю. Карпенко. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918—1920 рр., Львів, 1964.

¹⁰ Р. Г. Симоненко. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (друга половина 1919 — березень 1921), К., 1965.

¹¹ І. І. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочего класса и крестьянства. 1919—1920 гг., К., 1958; Е. С. Осликовская, А. В. Снегов. Назв. праця; М. І. Ремнев. Деятельность КНС на Украине в 1920 г. — «Вопросы истории», 1954, № 4; П. М. Пономаренко. К вопросу о союзе рабочего класса со средним крестьянством на Украине в 1919—1920 гг. — «Вопросы истории», 1958, № 12; І. К. Рибалка. Поворот середнього селянства України на бік Радянської влади. — «УІЖ», 1963, № 2.

ренко і багато інших істориків вважають, що на Україні також, як і в Росії, партія в 1919—1920 рр. провадила курс на союз робітничого класу з середняком. Нарешті, І. К. Рибалка категорично заявляє, що середняк на Україні вже наприкінці 1918 — на початку 1919 р. повернув на бік Радянської влади.

Зрозуміло, Є. С. Осликовська і О. В. Снегов припускають помилку, заперечуючи факт, що на Україні, як і в Росії, партія взяла курс на союз з середнім селянством у 1919 р. Але не мав рації і І. К. Рибалка, який твердить, що вже наприкінці 1918 — на початку 1919 р. визначився перехід селянства на бік Радянської влади. Безпідставно М. І. Ремнев розглядає поворот середняка у відриві від специфіки ходу громадянської війни. П. М. Пономаренко та більшість істориків правильно твердять, що в 1919—1920 рр. Комуністична партія вела боротьбу за союз з середнім селянством, виконуючи рішення VIII з'їзду РКП(б) (березень 1919 р.). В українській радянській історіографії ще недостатньо враховані ленінські висновки про процес хитання українського селянства. Це питання викладається окремими дослідниками дещо спрощено, декларативно, без глибокого аналізу конкретної історичної обстановки. Крім того, в історіографії ще недостатньо розкрито всі сторони процесу становлення союзу робітничого класу й селянства. Це пояснюється тим, що відсутні серйозні дослідження політики воєнного комунізму. Істотний недолік полягає в тому, що багато авторів зводять проблему союзу робітничого класу й селянства до аграрного питання, не враховують важливого ленінського положення про те, що боротьбу за землю не можна відривати від боротьби за хліб, оскільки це дві сторони єдиного процесу. Прикладом неврахування положення можуть служити статті П. М. Пономаренка та О. А. Протопопова¹². Не розкрито ще економічну основу цього союзу робітничого класу й селянства, а земельне питання не розглядається в органічному зв'язку з продрозверсткою. Це приводить до того, що залишаються недостатньо аргументованими передумови і суть класової боротьби на селі. Ця прогалина є навіть у такій великій і змістовній праці як названа книга І. І. Шевченка, в якій автор не розкриває економічної, класової суті продрозверстки, а продовольчу проблему зводить, головним чином, до продовольчої політики.

В останні роки відбулося певне зрушення у вивченні продовольчої політики і боротьби за хліб на Україні. Цьому присвятили свої праці історики С. Ф. Бабурін, М. І. Ремнев, В. П. Юбкін¹³. Вони вперше поставили за мету показати роль продовольчої політики Комуністичної партії у зміцненні союзу робітничого класу й трудового селянства на Україні. Але ці праці мають досить істотні недоліки. Так, С. Ф. Бабурін, проголошуючи виняткове значення продовольчого питання для долі громадянської війни та його роль для зміцнення союзу робітників і селян, не розкриває суті продрозверстки, не показує її місце в системі політики воєнно-політичного союзу робітничого класу й селянства, особливих умов здійснення продрозверстки і боротьби за хліб

¹² П. М. Пономаренко. К вопросу о союзе рабочего класса со средним крестьянством на Украине.— «Вопросы истории», 1958, № 12; А. А. Протопопов. Укрепление союза рабочего класса и трудового крестьянства в 1918—1920 гг. Ученые записки Харьковского государственного университета, 1956, № 75.

¹³ С. Ф. Бабурин. Укрепление союза рабочего класса и трудящегося крестьянства Украины в борьбе за осуществление продовольственной политики. Научные труды Харьковского горного института, т. 8, 1959; М. И. Ремнев. Деятельность рабочих продовольственных отрядов на Украине в 1920 г. Ученые записки Московского государственного заочного педагогического института, т. 4, 1959; В. П. Юбкин. Здійснення продовольчої політики на Україні (1919—1920).— «УІЖ», 1961, № 1, та ін.

на Україні. М. І. Ремнев навіть не ставить перед собою завдання розкрити економічну і класову суть продрозверстки, а показує як особливість продовольчої політики на Україні. Автор допускає велику помилку, коли твердить, що в 1920 р. українське село переживало ту ж стадію розвитку, яку переживало село Радянської Росії в 1918 р., нібито український середняк став повертатися на бік Радянської влади тільки в 1920 р. і особливо після війни з білополяками та Врангелем. В. П. Юбкін так само не показує історичні, економічні й політичні передумови продовольчої політики, її суть, значення і особливості проведення на Україні.

Першим в українській історіографії спеціальним дослідженням історії продовольчої політики Радянської влади й боротьби за хліб на Україні є монографія Ю. Ю. Кондуфора¹⁴. Він розглядає продовольчу політику як складову частину зміцнення союзу робітничого класу й селянства на Україні в період громадянської війни, боротьбу за хліб показує на фоні класової боротьби в українському селі.

Вивченню історії класових організацій трудящего селянства на Україні в роки громадянської війни — комітетів бідноти у 1919 р. і комітетів незаможних селян у 1920 р. — присвятили свої праці А. Г. Слюсарський, В. М. Чубатий, П. С. Загорський, П. К. Стоян, В. П. Хижняк, В. П. Юбкін, М. Д. Березовчук¹⁵, показавши велику і всебічну діяльність комбідів і КНС, їх виняткову роль у боротьбі за землю, за хліб, проти бандитизму, білополяків і Врангеля, у соціалістичному будівництві.

За останнє десятиріччя значно розширилось дослідження історії соціалістичного будівництва. На більш високому науковому рівні радянські історики почали вивчення історії становлення соціалістичних форм праці в 1918—1920 рр. Видано праці В. І. Біляєвої, Л. Г. Гольдфарба, І. К. Олійника, Д. Я. Фрейліхера, Б. Л. Корогоди¹⁶, та ін. Але ці роботи дають тільки фактичний матеріал і не містять глибокого аналізу форм праці та соціалістичного виробництва в період громадянської війни.

Першим в українській історіографії ґрунтовним дослідженням історії становлення соціалістичних відносин у промисловоті є монографія П. П. Гудзенка, видана 1965 р.¹⁷. В книзі висвітлено весь процес робітничого контролю й націоналізації промисловості аж до переходу до непу. Автор правильно і детально розкрив суспільно-історичні

¹⁴ Ю. Ю. Кондуфор. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1919 гг.), К., 1964.

¹⁵ А. Г. Слюсарський. Діяльність сільських комбідів на Україні в 1919 р. Учені записки Харківського державного університету, т. 69, 1956; В. М. Чубатий. Парти́йна організація Одещини в боротьбі за створення і зміцнення комітетів бідноти. Наукові записки Житомирського педагогічного інституту, т. 5, 1958; П. С. Загорський, П. К. Стоян. Нариси історії комітетів незаможних селян, К., 1960; В. А. Юбкін. Организация комбедов и их роль в борьбе за хлеб. Научные записки Днепропетровского университета, т. 76, 1962; В. П. Хижняк. Борьба компартии за утворення комбідів на Україні.— «Вісник Київського університету», 1962, № 5; М. Д. Березовчук. Комітети бідноти України.— «УІЖ», 1964, № 3; М. Д. Березовчук. Комбедизм України в боротьбі за соціалізм, К., 1965.

¹⁶ В. І. Біляєва, Л. Г. Гольдфарб. О творческой инициативе шахтеров Донбасса и о роли украинской трудовой армии в восстановлении угольной промышленности в 1920 г. Сб. научных трудов кафедр общественных наук Харькова, вып. I, 1957; И. К. Олейник. Коммунистические субботники на Украине в 1920 г. — Вопросы истории КПСС», 1958, № 4; Д. Я. Фрейлихер. Из истории первых массовых коммунистических субботников на Украине (1920).— «История СССР», 1962, № 5; Б. Л. Корогод. Большеви́цькі організації Сумщини в боротьбі за комуністичну працю (1919—1920), Суми, 1963, та ін.

¹⁷ П. П. Гудзенко. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920, К., 1965.

передумови соціалістичної націоналізації та її специфіку в своєрідних умовах громадянської війни на Україні. Історія націоналізації подається на фоні гострої класової і політичної боротьби, причому досить повно показана боротьба Комуністичної партії проти меншовиків та українських націоналістів, які прагнули дискредитувати й підірвати справу націоналізації промисловості.

Українські історики внесли значний вклад у вивчення перших кроків соціалістичної перебудови сільського господарства. Важливим явищем слід вважати вихід у світ двох томів археографічного видання з історії колективізації сільського господарства на Україні¹⁸. З'явилась перша монографія, присвячена історії колгоспного будівництва¹⁹, в якій правильно висвітлено основні процеси колгоспного будівництва в 1919—1920 рр., глибоко розкриті характерні риси колгоспного руху, форми сільськогосподарських об'єднань і організаційно-господарське становище колективних господарств. Цій же проблемі присвячені роботи В. В. Чигирика, Ф. В. Головача, В. М. Чубатова, А. Ф. Чмиги та ін²⁰.

Українські історики приступили до вивчення історії радянського державного будівництва в 1919—1920 рр. Вийшло у світ фундаментальне археографічне видання з історії радянського будівництва, в якому зібрано великий і цінний документальний матеріал²¹. Але до цього часу ще немає спеціальних досліджень про радянське будівництво.

Великим досягненням української історіографії останніх років є початок глибокого вивчення історії культурної революції. Монографія І. Д. Золотоверхого²² вперше досліджує історію культурного будівництва на Україні в роки революції й громадянської війни. В книзі глибоко розкрито суть і переваги культури національної за формою і соціалістичної за змістом. Автор показує всі основні сторони початкового етапу розвитку української культури в умовах Радянської влади, боротьбу проти українського буржуазного націоналізму. Історія української культури висвітлюється в тісному зв'язку з розвитком радянської культури російського та інших народів Росії.

У працях С. К. Гутяньського²³ детально досліджується ленінський вклад у становлення української радянської культури, широко висвітлюється діяльність трудящих мас України під керівництвом Комуністичної партії у створенні соціалістичної культури.

Значним досягненням української радянської науки є узагальнюю-

¹⁸ Історія колективізації сільського господарства Української РСР, т. I, 1917—1927, К., 1962; т. II, 1927—1932, К., 1966.

¹⁹ І. Х. Ганжа. Перші колективні господарства на Україні, К., 1960.

²⁰ В. В. Чигирик. З історії боротьби КП(б)У за соціалістичну перебудову сільського господарства (1919—1920). Збірник наукових праць КДУ, 1958, № 3; Ф. В. Головач. З історії радгоспів України (1919—1921).— «УІЖ», 1964, № 5; В. М. Чубатий. Перші кроки комітетів незаможних селян у відбудові і кооперуванні сільського господарства. Наукові записки Житомирського сільськогосподарського інституту, т. 6, 1959; А. Ф. Чмига. О численности и формах колхозов Украины в 1919 году.— «Вестник Московского университета», 1962, № 1, та ін.

²¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1920). Збірник документів і матеріалів, К., 1957; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919). Збірник документів і матеріалів, К., 1962.

²² І. Д. Золотоверхий. Становлення української радянської культури (1917—1920), К., 1961.

²³ С. К. Гутяньський. В. І. Ленін і культурне будівництво на Україні (1917—1920), К., 1965; його ж. Ленін і українська радянська культура, К., 1963; його ж. До питання про політвиховну і культосвітню роботу серед трудящих України в період громадянської війни.— «УІЖ», 1959, № 5; його ж. З історії боротьби за учительські кадри на Україні (1919—1920 рр.).— «УІЖ», 1961, № 4.

ча праця видатного історика М. І. Супруненка «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине», що вийшла на початку 1966 р.²⁴ Книга М. І. Супруненка, що видана російською мовою, знайомить широке коло читачів з основними етапами і подіями громадянської війни, приділяючи увагу питанням державного, господарського, національно-культурного будівництва, міжнародного становища в 1918—1920 рр.

Книга відтворює героїчну боротьбу трудящих мас під керівництвом комуністичної партії за перемогу й зміцнення Радянської влади, висвітлює перші кроки становлення нового суспільного ладу на Україні. На документальних матеріалах вона показує спрямовуючу і керівну роль В. І. Леніна, ЦК РКП(б), Раднаркому РРФСР, їх піклування про долю українського народу, братерську допомогу йому з боку російського та інших радянських народів.

Слід відзначити, що праця має окремі недоліки, прогалини, спірні положення, що значною мірою відбиває загальний стан дослідження історії громадянської війни на Україні в сучасній історіографії. Але ця оригінальна, узагальнююча наукова праця є значним досягненням історіографії, і не випадково вона створена в період великих творчих успіхів у дослідженні історії громадянської війни на Україні.

До 50-річчя радянської влади історики Української РСР підійшли з великими досягненнями в дослідженні історії громадянської війни на Україні.

З дослідницьких робіт треба відзначити тритомну колективну монографію «Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.», два томи якої вийшли з друку в 1967—1968 рр. Автори переконливо показують боротьбу більшовиків України під керівництвом В. І. Леніна за завоювання на свій бік трудящих мас, проти російської та української контрреволюції. Значна увага приділяється діяльності Рад, які згуртували трудящих на відсіч внутрішнім і зовнішнім ворогам.

Великі та цінні документальні відомості про буремні події громадянської війни на Україні містить тритомний збірник документів та матеріалів, спеціально присвячених цій тематиці²⁵.

Стислий виклад історії громадянської війни на рівні останніх досягнень історичної науки дають узагальнюючі колективні монографії, що вийшли 1967 р. до 50-річчя Великого Жовтня, — «Історія Української РСР» (т. II), «Історія робітничого класу Української РСР» (т. 2), «Історія селянства Української РСР» (т. 2), «Розвиток української культури за роки радянської влади». Природно, що дана тематика розглядається в кожній праці у властивому їй аспекті.

В окремих збірниках, наукових записках, на сторінках «Українського історичного журналу» опубліковано чимало статей про громадянську війну на Україні, які за браком місця не можна тут розглянути.

Загальні підсумки безперечно свідчать про те, що в другій половині 50-х — в 60-х роках радянська історіографія внесла найбільш значний вклад у дослідження громадянської війни на Україні.

²⁴ Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966.

²⁵ Гражданская война на Украине. В трех томах, четырех книгах, К., 1967.

До 50-річчя Академії наук УРСР

М. Ф. ДМИТРИЄНКО

АРХЕОГРАФІЧНА РОБОТА В АН УРСР

Серед допоміжних історичних дисциплін археографії належить значна роль у наданні в розпорядження істориків історичних документів, які стають джерельною основою дослідження.

Після перемоги Великого Жовтня, критично використовуючи досвід видання документів у дореволюційний час, молода радянська археографія робила перші кроки у застосуванні принципів марксистсько-ленінської методології щодо вироблення єдиних норм публікацій документальних джерел.

Завдяки ленінському декрету від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи» був створений єдиний державний архівний фонд. В свою чергу Рада Народних Комісарів УРСР у квітні 1920 р. приймає спеціальну постанову про націоналізацію і централізацію архівної справи на Україні.

Археографічну роботу провадили спеціальні науково-видавничі відділи істпартів, істмолів, істпрофів у контакті з Головархівом (з 1923 р. Укрцентрархівом), Музеєм революції УРСР та ін. закладами. Першими віхами на шляху перемог марксистської археографії стали видання збірників документів, журнальні публікації, виявлення, зібрання і підготовка до друку джерел з історії Великого Жовтня і Комуністичної партії України.

Поряд з названими установами, значну роботу в галузі археографії проводили наукові заклади АН УРСР, діяльності яких і присвячено дану статтю. Вже у 1919 р. в складі Академії наук діяли історико-філологічний та соціально-економічний відділи, які поряд з науковими дослідженнями займалися археографічною роботою. Вона знайшла відображення у «Записках історико-філологічного відділу АН УРСР», що видавалися протягом 1919—1931 рр. В «Записках» висвітлюються правила публікації як окремих документів, так і комплексів джерел. Серед більших публікацій — «Доповідна записка про видання міських актових книг Лівобережжя» (1923, кн. II—III), «Матеріали до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX ст.» (1925, кн. VI), перші гетьманські земельні універсали (1926, кн. VII—XVII), Архів Києво-Межигірської фабрики (кн. IV), Архівна спадщина київських цехів (кн. XI), до питання про опис рукописів, що знаходяться в київських книгозбірках (кн. XII), матеріали з історії архіву генерального військового суду, кам'янецьких цехів (кн. XVII) і т. д. «Записки» відіграли важливу роль в розвитку історичної науки на Україні.

У 1921 р. в Академії наук було створено Археографічну Комісію, безпосереднім обов'язком якої стало видання історичних джерел. Комісія розпочала роботу, використовуючи досвід археографічних установ, що існували на Україні ще до революції — Тимчасової комісії для розбору давніх актів, Товариства Нестора-Літописця, Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка.

ським правописом. Незважаючи на те, що ці правила були ще не зовсім досконалі, вони відіграли позитивну роль, бо допомогли привести в систему і «законодавчо» оформити надбання практики за попередні роки.

У тому ж 1926 р. з'явився на світ цінний документальний збірник з історії і культури стародавньої Русі. Академія видає «Слово о полку Ігоревім»¹. Коментар, що пояснює древноруські слова, поняття, вирази, додаток («Південно-руські літописні оповідання про похід Ігорів»), передмова — свідчення того, що археографія України піднялась на новий, вищий щабель.

Наступне видання Археографічної комісії «Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв.» (1927 р.) була цікава передусім тим, що складалась із 65 різноманітних документів, а це вимагало від упорядників високої кваліфікації при обробці і коментуванні текстів.

Видання, здійснене історико-філологічним відділом Академії у 1928 р. носило назву «Українські грамоти»². Розташовані в хронологічному порядку, ці документи включали різні види грамот і відбивали соціально-економічні процеси, що відбувалися на Україні. Тут були грамоти литовсько-руських князів, купчі на землю і села, присяжні грамоти на вірність королю Ягайло, дарчі і заставні, жаловані грамоти чернігівського князя Свидригайла, грамота хана Золотої Орди Тохтомиша та ін.

За ініціативою Центрархіву УРСР на Всеукраїнському семінарі архівістів та археографів у 1931 р. прочитано ряд лекцій з археографії, на яких основна увага була відведена справі технічної обробки документів. У тому ж році другий з'їзд архівістів України обговорив розроблені Центрархівом УРСР «Правила науково-документальної публікації» і прийняв «Основні настанови до методології і техніки наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження». Схвалені «Правила» знайшли застосування у публікаціях Археографічної комісії у наступні роки. Під грифом комісії з'являються чотири томи «Українського архіву», в яких опубліковано «Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку» (1929, т. 1), «Генеральне слідство Лубенського полку» (1931, т. 4), «Коденська книга судових справ» (1931, т. 2). Документи характеризують землеволодіння козацької старшини на початку XVIII ст., а «Коденська книга» є науковою публікацією судових справ, що залишились після розправи над учасниками Коліївщини.

Опублікований «Опис Новгород-Сіверського намісництва»³ містить документи соціально-економічної історії, економічного та політичного становища класів і станів на Україні XIV—XIX ст. «Опис» дає історикам, які працюють над проблемами XVIII ст., цінні відомості щодо соціального і кількісного складу населення, про стан закріпаченого селянства, економічний розвиток краю, надбання в галузі ремесла, про устрій цехів, обсяг торгівлі, наявність ринків і ярмарків, життя міст.

На досить високому археографічному рівні обробки Академія у 1931 р. видає збірник «Києво-Печерський патерик» (1931, т. IV, серія «Пам'ятки мови та письменства давньої України») — визначний пам'ятник культури Русі.

До уточнення правил публікації Археографічна комісія поверта-

¹ Збірник історико-філологічного відділу, № 33, К., 1926.

² Українські грамоти, XIV ст. і перша половина XV ст., т. I, К., 1928.

³ Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779—1781), К., 1931.

лась майже в кожному виданні. Досить ґрунтовно це зроблено в передмові до виданого польською мовою в 1932 р. збірника «Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 р.»

Досить сумлінно поставились археографи, зокрема правовики, до першого критичного видання тексту «Русской Правды» (1935 р.). Унікальний документ руського права опубліковано на основі семи списків та п'яти редакцій тексту.

1934 р. у складі Академії наук УРСР створено Історико-археографічний інститут, на який і покладено завдання об'єднати творчу працю археографів. З 1936 р. з Асоціації марксистсько-ленінських інститутів виділився Інститут історії України, що перейшов до складу Академії і став центром розвитку радянської історичної науки на Україні. Публікація «Правил издания документов Центрального архивного управления СССР» значно полегшувала справу видання документів.

У довоєнний період в Академії вийшло ще кілька документальних збірників⁴, серед яких слід відзначити «Історію України в документах і матеріалах», що стала першим виданням такого типу у радянський період. У передмові до першого тома розкрито деякі наукові прийоми публікації українських текстів, щоб зберегти особливості стилю, мови оригіналу. У збірнику сім розділів і науково-довідковий матеріал, що добре коментує літописні та архівні джерела періоду XII—XIII ст.

Інститут історії у 1938—40 роках видає два збірники хронології з історії України⁵, а також збірник «Червона гвардія на Україні» (1939 р.), що є однією з перших археографічних праць на сучасну тематику. У передвоєнні роки Інститут готує до друку ще чимало матеріалів з актуальних питань історії, але початок війни перешкодив видати їх своєчасно.

Характеризуючи видання Академії протягом першого періоду розвитку української радянської археографії слід зазначити, що за тематикою їх можна розподілити на кілька окремих груп.

До першої доцільно віднести публікації, що містять документи державного та юридичного характеру, до другої — матеріали громадсько-політичного, до третьої — пам'ятки мови та літератури, до четвертої — листи та мемуари, до п'ятої — збірники тематичні з матеріалів різних за своїм походженням. З переліку археографічних публікацій видно, що в переважній більшості документи, матеріали стосуються IV—XIX ст. В Академії у довоєнний період майже не готувались збірники, присвячені радянській добі. Недосконалість правил публікації документів, не зовсім вдале координування роботою відповідних закладів у галузі археографічних досліджень, призводили до того, що публікації виконувались не на високому рівні. Видання стародавніх документів мали чимало вад. Так, «Українські грамоти» вийшли з рядом погрішностей тексту, в них не розкриті скорочення. «Коденська книга» не дає перекладу польського та німецького текстів українською мовою. Листи діячів української культури, що проживають на Галичині⁶, надруковано без конче потрібних приміток. Коментарі до документів здебільшого складались з посиланням на старі концепції, що знижувало історико-пізнавальну цінність документів.

⁴ Історія України в документах і матеріалах. Київська Русь і феодалні князівства XII—XIII ст., т. I, К., 1939; Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569—1654), т. III, К., 1941.

⁵ Хронологія історії України (XI ст.—лютий 1861 р.), вип. 1, К., 1938; (1861—1917 рр.), вип. 2, 1941.

⁶ Галичина й Україна в листуванні 1862—1884 рр., X.—К., 1931.

Навіть у роки війни не припинялась робота археографів. Археографи інституту історії опублікували чимало статей, де використані документальні матеріали, випустили збірник «Боротьба українського народу проти німецьких загарбників» (1942). Науковці інституту взяли участь у виданні збірника документів «Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині» (1944).

У післявоєнні роки археографічна робота Інституту історії набула широкого розмаху. Створений в Інституті історії відділ археографії розпочав підготовку документів до 300-річчя возз'єднання України з Росією і паралельно працював над створенням збірника про селянський рух на початку XIX ст. Добір джерел до збірників Інститут історії АН УРСР провадив разом з інститутом історії АН СРСР. У цьому велику роль відіграли «Основні правила публікації документів Державного фонду Союзу РСР», створені у 1945 р., а також те, що за роки Радянської влади вирости молоді кадри радянських археографів, здатних виконувати складну роботу по підготовці і виданню важливих джерел на науковій основі. Виявлення уваги керівних партійних і радянських органів до архівної та археографічної справи дало можливість підвищити ідейний зміст збірників, уникнути довільного добору документів, удосконалити довідковий апарат.

У 1946 р. вийшов перший збірник документів, присвячений видатній події возз'єднання України з Росією⁷. Матеріали збірника відображали соціально-економічний і національно-релігійний гніт, що його зазнавав український народ Правобережної України, Волинського та Київського воєводств.

Упорядники тритомника «Воссоединение Украины с Россией»⁸ на прикладі першого тома показали якісну підготовку наукового видання, оснащеного текстуальними примітками, довідниковим апаратом. Вже в першому томі, де є список скорочень, видань з яких взято частину документів, примітки, словник термінів, іменні покажчики, перелік джерел та документів, археографи довели, що публікаційна робота в республіці ведеться на рівні вимог сучасності і досягла високої наукової кваліфікації. Пізніше інститут суспільних наук АН УРСР разом з Архівним управлінням республіки видав ще один том документів⁹, які чудово доповнили згаданий тритомник.

Численні публікації документів про возз'єднання України з Росією були поштовхом до розробки важливої проблеми в історії України, з марксистсько-ленінських позицій, які повністю відкидали антинародні твердження буржуазно-націоналістичної історіографії з її перекрученнями фактів і фальсифікаціями.

Документальний збірник «Устим Кармалюк»¹⁰ містить цінну групу документів, що розповідають про селянський рух на Правобережжі, на територіях Кам'янець-Подільської, Київської та Волинської губерній. Упорядкований на основі нових правил публікації, він має гарну археографічну обробку.

Поряд з науковцями Академії на Україні велику роботу проводять археографи вузів, архівних закладів, що в свою чергу дбають про створення великої документальної бази для істориків. Серед публікацій післявоєнних років є документальні збірники, присвячені перемозі Ве-

⁷ Україна перед визвольною війною 1648—1654 р., К., 1946.

⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах, т. I, 1620—1647 гг., М., 1953; т. II, 1648—1651 гг., 1953; т. III, 1652—1654 гг., 1953.

⁹ Документи Богдана Хмельницького, К., 1961.

¹⁰ Устим Кармалюк. Збірник документів і матеріалів, К., 1948.

ликої Жовтневої соціалістичної революції, Великій Вітчизняній війні, історії КПРС, комсомолу.

Післявоєнний період, починаючи з 50-х років характеризується інтенсивним розвитком методичних праць з археографії. «Правила издания исторических документов»¹¹, «Правила издания документов советского периода истории»¹², «Методика издания древнерусских актов»¹³, узагальнюючу статтю О. А. Бевзо «Про правила друкування історичних документів»¹⁴, праці П. І. Фестика «До питання про принципи публікації документів XIV—XVIII ст. на іноземних мовах»¹⁵ та М. М. Пешака і В. М. Русанівського «Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст.»¹⁶ — слід розглядати як здобутки археографів, які доклали чимало зусиль для розробки наукових способів і методів передачі документів. Добір документів, що провадився в останнє десятиріччя на науковій основі, мав велике значення для удосконалення публікаційної роботи. Археографи, прагнучи усунути недоліки минулого, звертали увагу на всебічне вивчення документів, проводили зовнішню і внутрішню критику джерел, вдумливо добирали заголовки, що добре розкривали політичне значення й зміст документів, складали контрольнo-довідкові відомості. Все це сприяло виходу видань на високому археографічному рівні.

На Україні саме після XX з'їзду КПРС розгорнулась величезна археографічна робота, здійснювана архівами, вузами, кафедрами інститутів, науково-дослідними закладами. Основну увагу археографи приділяли публікації документів і матеріалів, що висвітлювали події, пов'язані з підготовкою і проведенням Великого Жовтня на Україні, встановленням влади Рад, з боротьбою Комуністичної партії України за перемогу соціалістичної революції та ін. Внаслідок напруженої праці науковців у цьому напрямі на Україні з питань революції та періоду інтервенції і громадянської війни вийшло близько 50 видань. Оскільки при Інституті історії АН УРСР відділу археографії не було, то публікаторську роботу провадили окремі відділи інституту нерідко разом з Архівним управлінням, працівниками вузів та окремих архівів.

З актуальних проблем робітничого руху, радянського будівництва в роки громадянської війни, запровадження робітничого контролю та націоналізації промисловості було видано ряд збірників документів і матеріалів¹⁷.

Значний інтерес з боку дослідників викликали видання Академії наук УРСР, присвячені радянському будівництву¹⁸, що свідчать про подальшу розробку джерельної бази для істориків радянського періоду.

Серед групи післявоєнних збірників, присвячених радянському періоду історії України, є досить своєрідне видання «Українська РСР у міжнародних відносинах»¹⁹, де вперше опубліковано дипломатичні документи (міжнародні договори, конвенції, угоди) українською мовою.

¹¹ Правила издания исторических документов, М., 1955.

¹² Правила издания документов советского периода истории, М., 1960.

¹³ Методика издания древнерусских актов, М., 1958.

¹⁴ «Вісник АН УРСР», 1958, № 2, стор. 42.

¹⁵ «Научно-информационный бюллетень», 1957, № 2 (28), стор. 19.

¹⁶ М. М. Пешак, В. М. Русанівський. Правила видання пам'яток української мови XIV—XVIII ст., К., 1961.

¹⁷ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910—1914 гг., К., 1959; Робітничий контроль, націоналізація промисловості на Україні (березень 1917—березень 1921), К., 1957; З історії революційного руху у Львові, 1917—1939 рр., Збірник документів і матеріалів, К., 1957.

¹⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), К., 1957.

¹⁹ Українська РСР у міжнародних відносинах (1945—1957), К., 1959.

Розширенню археографічної роботи Академії наук УРСР сприяло створення «Українського історичного журналу» (1957), який періодично публікує документи з відповідними коментарями, вміщує широку інформацію про діяльність археографів. Тематика цих публікацій найрізноманітніша. Так, стаття-огляд «Публікації документів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні»²⁰ висвітлює здобутки в галузі археографії і ставить питання про поліпшення видань, орієнтує на посилене вивчення цілих комплексів документів. Публікація «До історії робітничого руху на Україні на початку 1917 р.»²¹ подає низку оригінальних, досі не вживаних у історичній науці документів. Під рубрикою «Документи» в журналі за 1957 р. надруковано ще три публікації²². Наступного року журнал вмістив огляд «Документи з історії Північної Буковини XIV—XV ст. в сучасному румунському археографічному виданні»²³.

Для вивчення історії декабристського руху являють науковий інтерес «Документи про міжнародні відгуки на діяльність декабристів»²⁴. Серед публікацій на сторінках журналу слід відзначити «Нові документи про Україну, підписані В. І. Леніним (1918—1920 рр.»²⁵, «Листування ленінського партійного центру з партійними організаціями України в 1901—1912 рр.»²⁶, документи «З історії руху бригад і ударників комуністичної праці на Україні»²⁷, «Літопис семирічки»²⁸, «Два документи про Коліївщину»²⁹, «С. А. Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.»³⁰, «Україна, рік 1941...» (Опір фашистським загарбникам на окупованій території УРСР у світлі нових документів)³¹, «Представництво України на II Всеросійському з'їзді Рад»³², та ін.

Численні документальні публікації післявоєнного періоду без сумніву збагатили історичну науку новими джерелами з актуальних питань історії. Здійснюючи вказівки Комуністичної партії про те, що науково-дослідна робота по вивченню історії радянського суспільства є однією з важливих ланок ідеологічної роботи, історики-археографи добились відчутних змін у поліпшенні своєї наукової діяльності. Хронологічні рамки документальних публікацій після 1956 р. помітно поширились на радянський період. Різноманітнішою стала тематика наукових збірників і археографічна обробка їх. Тут є досить важлива і потрібна історикам документація з історії революційного руху³³, про Богдана Хмельницького та період визвольної війни³⁴, скасування кріпосного права³⁵, почате видання документів з історії колгоспного будівництва на Україні у 3-х томах.

Отже, плідотворна праця істориків-археографів АН УРСР за минуле півстоліття збагатила історичну науку цікавими, добре впорядкованими документальними джерелами.

^{20–32} «УІЖ», 1957, № 1, стор. 134—137; стор. 106—107; 1957, № 3, стор. 67—98; 1958, № 2, стор. 122—130; 1959, № 6, стор. 116—118; 1960, № 2, стор. 3—7; 1960, № 2, стор. 130—145; 1961, № 5, стор. 123—131; 110—123; 1966, № 2, стор. 111—113; № 7, стор. 120—130; № 6, стор. 116—122; 1967, № 10, стор. 119—131.

³³ Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема, 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов, К., 1959; Рабочее движение на Украине в период первой мировой войны, июль 1914—февраль 1917. Сборник документов и материалов, К., 1966.

³⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657), К., 1961; Документи об освободительной войне украинского народа, 1649—1654 гг., К., 1965.

³⁵ Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов, К., 1961.

ПРО МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ АН УРСР

Культурні, в тому числі й наукові, міжнародні зв'язки українських вчених існували ще з давніх часів, особливо яскраво вони проявлялися в період Київської Русі. Культурні стосунки налагодилися в той час між східними і південними слов'янами. Співробітництво Київської Русі, Болгарії, Сербії, Чорногорії, а також Молдавії, Угорщини та інших середньовічних держав стало невичерпним джерелом розвитку їх національної культури. Як відзначають болгарські вчені, «...приплив книг з російських і українських земель в XIII—XIV ст. відновив розквіт болгарської культури після жорстокого і систематичного винищення болгарської літератури і культури під час візантійського панування»¹.

Велике значення в розвитку культурного і наукового співробітництва між слов'янськими й іншими зарубіжними народами мала майже двохсотрічна діяльність Київської Академії. Заснована ще в 1632 р. як Києво-братська (Могилянська) колегія, вона багато зробила в справі зміцнення політичних і культурних зв'язків між східними, західними й південними слов'янами. В Київській Академії навчались відомі діячі культури, освіти і науки: Феофан Прокопович, Григорій Сковорода, Михайло Ломоносов та ін. Вихованці Київської Академії доклали чимало зусиль для розповсюдження знань і освіти в слов'янських державах. Так, у 1724 р. ряд випускників цього закладу виїздив до Сербії, вони внесли значний вклад у розвиток сербської культури. В академії навчалось багато посланців з Болгарії, Сербії, Греції, Молдавії². У 1734 р. сербський митрополит Вікентій Сеяднович надіслав подяку Київській академії за її діяльність у «навчанні та вдосконаленні в науках» багатьох сербів³.

Відзначаючи велику роль Києва й інших міст у піднесенні своєї національної культури, болгарські вчені підкреслюють, що центрами виховання болгарської патріотичної інтелігенції були Київ, Одеса, Миколаїв — тут здобули освіту багато народних вчителів, письменників Болгарії. Серед них — Б. Петков, Х. Ботев, І. Вазов і ряд інших⁴. Багато відомих зарубіжних учених приїздило на Україну для читання лекцій в університетах та інших учбових закладах. Так, наприклад, протягом 1873—1906 рр. професором слов'янознавства Харківського університету був видатний болгарський вчений М. С. Дрінов. Його педагогічна діяльність сприяла зміцненню культурних і наукових зв'язків між Росією, Україною та Болгарією⁵.

Певну роль в розвитку міжнародних зв'язків українських учених зіграли університетські природничо-наукові товариства. Зокрема, київські товариства видавали свої друковані праці («Записки», «Труди»

¹ Известия на института за българска литература, кн. III, София, 1955, стор. 1.

² Общественно-политические и культурные связи народов СССР и Югославии, М., 1957, стор. 209; Історія Київського університету, К., 1959, стор. 12.

³ В. Аскаченский. Киев с древнейшим его училищем академиею, К., 1856, стор. 84.

⁴ Известия на института за българска литература, кн. III, стор. 9.

⁵ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет, Харьков, 1955, стор. 93.

тощо) і обмінювались ними з іншими науковими товариствами й установами, в тому числі й закордонними. Протягом 1869—1917 рр. вийшло 26 томів «Записок» Товариства дослідників природи, кожен у кількох випусках, в яких було опубліковано багато цінних наукових досліджень. Лише в 1914 р. воно обмінювалось своїми виданнями з більше ніж 350 товариствами й установами усього світу⁶.

Вагомий вклад у розвиток міжнародного наукового співробітництва внесли українські радянські вчені і, зокрема, науковці АН УРСР. Створена півстоліття тому академія досягла видатних успіхів у галузі наукових досліджень, підготовки висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства нашої країни і багатьох зарубіжних держав. Ці успіхи колективів АН УРСР завжди привертали увагу вчених багатьох країн світу і сприяли розвитку міжнародного наукового співробітництва.

У 1921 р. налагоджуються контакти між Всеукраїнською академією та деякими науковими установами Німеччини. В Берліні друкувався ряд видань українською мовою. В «Доповідях німецького ботанічного товариства» було вміщено німецькою мовою 4 наукових статті українських вчених, ще два повідомлення — в «Анатомічному віснику». Велику роботу провели співробітники ВУАН в галузі перекладу на українську мову багатьох наукових праць зарубіжних авторів. У цей же час налагоджується обмін математичними журналами між російськими, українськими й польськими фахівцями, від польських науковців, зокрема, надходив журнал «Фундаментальна математика»⁷.

Уряд Радянської України надавав великого значення встановленню й розширенню наукових контактів і тісного співробітництва з зарубіжними вченими. Так, у Положенні Ради Народних Комісарів про Всеукраїнську Академію наук, прийнятому в червні 1921 р., наголошувалось, що ВУАН має «стежити за прогресом міжнародної наукової творчості й об'єднувати її досягнення в наукову роботу установ і громадян УСРР»⁸. Ці положення стали основою у розвитку міжнародного співробітництва академії в наступні роки. Так, у звітах ВУАН за 1923 р. відзначалося, що робота українських вчених «здобула собі вселюдну й повсюдну пошану», що на праці Всеукраїнської Академії наук «посилаються вже й у Мадриді», вони також обговорюються у відомому «Ярбуху»⁹.

Важливу роль у зміцненні зарубіжних контактів радянських вчених відіграв створений у 1921 р. за ініціативою В. І. Леніна Комітет іноземної літератури. Мета цієї установи полягала в забезпеченні найновішими зарубіжними виданнями великих промислових і культурних центрів Радянської Росії й інших республік. Невдовзі після заснування комітету В. І. Ленін надіслав йому листа, у якому писав, що головне завдання Коміноліту зосередити в спеціальних бібліотеках Москви, Петрограда та інших великих міст республіки по 1 примірнику всіх закордонних найновіших технічних і наукових журналів та книг, налагодити регулярне надходження всіх періодичних видань. Робота комітету оцінювалась в першу чергу з точки зору реального виконання цього завдання¹⁰.

Здійснюючи накреслені настанови, комітет лише в 1921 р. розподілив між радянськими республіками 25 тис. томів іноземних книг 3749 найменувань¹¹. Завдяки цьому значно поліпшився обмін літературою

⁶ Історія Київського університету, стор. 53.

⁷ Всеукраїнська Академія наук, звідомлення за 1921 р., Берлін, 1923, стор. 47, 48, 62; Польское обозрение, Варшава, 1967, № 26, стор. 35.

⁸ Культурне будівництво в Українській РСР, т. I, К., 1959, стор. 123.

⁹ Вісті Всеукраїнської Академії наук, 1924, № 5—6, стор. 4.

¹⁰ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 53, стор. 228.

¹¹ В. І. Ленін о науке и высшем образовании, М., 1967, стор. 252.

між радянськими й зарубіжними вченими. Серед установ Всеукраїнської Академії наук лише Зоологічний музей одержував у 1923 р. в обмін на свої видання близько 40 закордонних журналів. Протягом року співробітники музею підготували чимало праць, які було надруковано за кордоном¹².

З року в рік зарубіжні творчі зв'язки Академії наук Української РСР зростали. Досягнення українських вчених широко демонструвалися на міжнародних наукових конгресах, з'їздах та конференціях. Значно поширився книгообмін, особливо це стосується наукових видань.

Інтенсивні міжнародні зв'язки підтримувала Академія наук УРСР і в 30-і роки. Вона здійснювала широкий книгообмін із багатьма зарубіжними установами в Берліні, Празі, Відні, Парижі¹³. У цей період практикувались наукові відрядження за кордон для участі в роботі міжнародних та національних з'їздів. Особливо активну діяльність у цій галузі розгорнули українські фізики, хіміки, астрономи, які побували в Австрії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині. Так, академік М. М. Крилов був учасником інтернаціонального конгресу з аеродинаміки та прикладної механіки. На I з'їзді слов'янських філологів у Празі представляли українських славістів працівники Інституту шевченкознавства¹⁴.

У 1932 р. українські вчені виїздили на Міжнародні конгреси математиків та генетиків¹⁵. Делегатом від ВУАН на Міжнародному конгресі з історії науки і техніки, який проходив у Лондоні, був академік В. П. Затонський. У численних форумах учених світу брав участь академік О. В. Палладін.

Багато українських дослідників напередодні Великої Вітчизняної війни були членами численних міжнародних наукових організацій. Так, наприклад, з німецьким астрономічним товариством співробітничали науковці Харківської астрономічної обсерваторії, працівники Харківської державної бібліотеки ім. Короленка протягом кількох років входили до складу американської бібліотечної асоціації. Співробітники науково-дослідного Інституту мовознавства АН УРСР були членами Паризького товариства лінгвістів, а вчені Інституту ботаніки АН УРСР підтримували творчі контакти з науковими організаціями і товариствами ботаніків Італії, Німеччини, Франції¹⁶.

З утворенням світової системи соціалізму міжнародне співробітництво радянських, в тому числі й українських, учених вступило у нову фазу. Співробітництво установ АН УРСР з академіями наук соціалістичних країн здійснюється шляхом взаємного ознайомлення з результатами досліджень; відрядження вчених з метою обміну досвідом, спеціалізації; участі в роботі міжнародних і національних наукових з'їздів і конференцій; спільної розробки найважливіших наукових проблем; обміну літературою, мікрофільмами тощо. Досягнення учених АН УРСР в галузі природничих і суспільних наук, зокрема в дослідженні проблем математики, механіки, кібернетики, фізики твердого тіла, напівпровідників, ядерної фізики, електрозварювання і багатьох інших питань дістали визнання широких наукових кіл як в СРСР, так і в багатьох зарубіжних країнах. Завдяки цьому творчі контакти учених Академії наук УРСР підтримуються зараз майже з усіма країнами світу. Так, лише Центральна наукова бібліотека АН УРСР у 1968 р. здійснювала книгообмін з 1403 установами 64 держав Європи, Азії, Америки, Афри-

¹² «Вісті Всеукраїнської Академії наук», 1924, № 5—6, стор. 13.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 8264, арк. 59.

¹⁴ «Вісті ВУАН», 1929, № 5—6; ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 9107, арк. 334.

¹⁵ Там же, спр. 1529, арк. 32.

¹⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 1452, арк. 23, 552.

ки і Австралією, серед них — 517 організацій соціалістичних і 886 установ інших країн. Бібліотека обмінюється науковою і технічною літературою з 62 академіями, 146 університетами, 69 великими бібліотеками, 1126 науково-дослідними інститутами, товариствами, музеями тощо¹⁷. Найбільш інтенсивний обмін виданнями налагоджено з бібліотеками академій наук соціалістичних країн.

Серед постійних абонентів у капіталістичних країнах слід назвати Інститут Франції, Французьку та Австрійську академії наук, Шведську королівську академію тощо. Тісні контакти з ЦНБ АН УРСР підтримують Браунський, Вашингтонський, Гарвардський, Колумбійський, Каліфорнійський університети в США, Паризька Сорбонна й інші, а також найбільші книгосховища світу — Британський музей, Бібліотека Конгресу (Вашінгтон), австрійська і французька національні бібліотеки, Королівська бібліотека в Брюсселі та багато інших. Наполегливу роботу ЦНБ АН УРСР проводить по встановленню нових міжнародних контактів, а також розширенню та активізації вже існуючих зв'язків. В 1956 р. шляхом міжнародного книгообміну було одержано 11 145 книг, а в 1967 р. 39 930, в тому числі монографічних видань відповідно 4140 і 11 926 примірників¹⁸. Переважна більшість книг надходить на замовлення установ Академії наук УРСР.

До ЦНБ АН УРСР надсилається велика кількість енциклопедичної, довідкової та бібліографічної літератури, цінні монографічні видання з науки, техніки, історії культури та мистецтва. Протягом 1956—1967 рр. майже в чотири рази зросла кількість періодичних видань, що надходять до бібліотеки¹⁹. Загалом вона передплачує близько 5 тис. річних комплектів журналів, одержуваних шляхом міжнародного книгообміну.

До зарубіжних дослідницьких центрів та бібліотек ЦНБ АН УРСР щорічно надсилає друковану продукцію видавництва «Наукова думка» — 26 назв журналів академічних інститутів (близько 3 тис. річних комплектів), близько 50 назв республіканських тематичних збірників (загальною кількістю 4160 примірників), а також близько 300 монографічних видань. Поряд з цим за кордон відправляють 32 назви журналів, що виходять в інших українських видавництвах²⁰.

Найбільшим попитом за рубежом користуються «Доповіді АН УРСР», «Український математичний журнал», «Український ботанічний журнал», «Український історичний журнал», «Український хімічний журнал», та ін. У великій кількості розповсюджуються республіканські тематичні збірники «Археологія», «Біологія моря», «Геофізический сборник», «Слов'янське літературознавство і фольклористика», а також «Українська радянська енциклопедія», «Історія українського мистецтва», «Історія української літератури», «Історія вітчизняної математики» та інші видання²¹.

Значним джерелом для розширення міжнародного книгообміну є виготовлення мікрофільмів і фотокопій найбільш цінних видань, стародруків та рукописних матеріалів, які зберігаються у фондах бібліотек системи Академії.

Серед інших установ АН УРСР найбільш широкі наукові зв'язки з великими зарубіжними центрами підтримують Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона, інститути геології, геофізики, біохімії, Цен-

¹⁷ Поточний архів Президії АН УРСР за 1968 р.

¹⁸ Поточний архів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР за 1968 р.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

тральний республіканський ботанічний сад та ін. Так, лише у 1968 р. колектив останнього здійснював тісне співробітництво з багатьма природознавчими установами за рубежом. У 1966 р. науковці саду обмінювалися зразками насіння рослин, гербаріями та науковими виданнями з 247 ботанічними садами й іншими закладами 47 країн світу²².

Широкого розвитку набула в останні роки спільна розробка найважливіших наукових тем. Лише з науковими установами академій наук соціалістичних країн АН УРСР у 1968 р. плідно співробітничала в дослідженні близько 20 проблем у галузі технічних, природничих і суспільних наук²³. Так, українські й болгарські вчені встановили постійні творчі контакти в розробці проблем електрозварювання, історії, філософії, літератури, фольклору та етнографії. Науковці Інституту математики АН УРСР успішно співпрацюють із своїми колегами з математичного інституту Академії наук Угорської Народної Республіки. Спільними зусиллями українських та угорських вчених досліджуються актуальні питання кібернетики, органічної хімії.

Українські й польські вчені в тісному контакті ведуть наукові пошуки в галузі електрозварювання, ядерної фізики, електроніки, а також суспільних наук: історії, економіки, філософії, літератури. Постійні творчі зв'язки існують між українськими і чехословацькими дослідниками. Зараз їх спільними зусиллями розробляється 5 проблем з природничих і суспільних наук²⁴.

Плідно співробітничать історики, літературознавці та мовознавці братніх соціалістичних країн. Наукові колективи Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інституту світової літератури і мов Словацької Академії наук та споріднених установ ЧСАН зосереджують увагу на спільному дослідженні українсько-словацьких літературних зв'язків. Українські й болгарські філософи аналізують ідейну спільність прогресивних мислителів обох країн ХІХ ст. В плані вивчення проблеми «Історична дружба і співробітництво Української РСР і Народної Республіки Болгарії» створено й опубліковано понад 15 праць, у тому числі одна монографія*, а також кілька розділів до колективних досліджень, виданих в СРСР. Науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР ім. М. Т. Рильського за допомогою їх болгарських колег написано та опубліковано близько 20 наукових статей, підготовлена і подана до друку монографія «Слов'янська антирелігійна казка»²⁵.

Про зростання авторитету українських науково-дослідних установ у світі свідчать проведені протягом останніх років у Києві, Харкові, Львові та інших містах республіки міжнародні конгреси, з'їзди, симпозиуми, організацію яких, головним чином, здійснювала Академія наук УРСР, а також участь українських науковців у роботі міжнародних і національних конгресів, конференцій, нарад у зарубіжних країнах. У 1956 р. українські вчені виїздили на більш як 30 таких форумів, де виступали з цінними доповідями й повідомленнями. Протягом 1961—1966 рр. медики і фізіологи республіки були учасниками понад 40 міжнародних з'їздів, конференцій, симпозиумів²⁶. Ці факти підтверджують

²² Поточний архів Центрального республіканського ботанічного саду АН УРСР за 1966 р.

²³ Поточний архів Президії АН УРСР за 1968 р.

²⁴ Там же.

* П. С. Сохань. Вогонь вічної дружби. К., 1966 р.

²⁵ Поточний архів Президії АН УРСР за 1968 р.

²⁶ Украинская ССР и зарубежные социалистические страны, К., 1965; Поточний архів Міністерства охорони здоров'я УРСР за 1961—1966 рр.

широке визнання й невинне зростання авторитету української радянської науки в усьому світі.

Аналіз існуючих форм наукових зв'язків і спільно розроблюваних наукових проблем вченими АН УРСР і зарубіжних країн свідчить про те, що вони невинно розвивалися, міцніли і вдосконалювалися. Так, якщо в 1946—1956 рр. найважливішими з проблем, спільно досліджуваних вченими АН УРСР і академій країн народної демократії в галузі природничих і технічних наук, були електротехніка, будівельна механіка, використання газу, фізіологія рослин, мікробіологія, геологія, фізика, хімія й інші, то тепер єдності дій досягнуто також у дальшому розвитку електрозварювання, кібернетики, електроніки, матеріалознавства, геофізики, розв'язання проблеми «Земля і Космос» та ін. Плідним є й співробітництво суспільствознавців: істориків, філософів, літераторів, мовознавців, соціологів тощо.

Для нової фази міжнародного наукового співробітництва характерна багатостороння координація важливих дослідницьких робіт, створення спільних наукових центрів, розробка ряду проблем зусиллями фахівців багатьох країн світу та ін. Міжнародні зв'язки вчених охоплюють зараз усі основні галузі знань. Радянська, в тому числі й українська, наука представлена у всіх цих галузях світової науки.

Дедалі міцнішають, ширяться і вдосконалюються зарубіжні контакти радянських вчених, особливо з дослідниками соціалістичних країн. Об'єднуючи творчі зусилля і розв'язуючи складні наукові завдання, ці країни не лише зміцнюють економіку всієї системи соціалізму, але й на практиці показують приклад втілення марксистсько-ленінської ідеї солідарності народів-братів.

До 50-річчя Угорської Радянської Республіки

М. В. ТРОЯН

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ УГОРСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Самовіддана боротьба угорського пролетаріату і трудящого селянства під керівництвом Комуністичної партії завершилася 21 березня 1919 р. соціалістичною революцією і проголошенням Угорської Радянської Республіки. Один з вождів революції Бела Кун згодом писав, що встановленням диктатури пролетаріату «робітничий клас Угорщини поруч з робітничим класом Росії висунувся в перші ряди міжнародного робітничого руху»¹.

Боротьба народів клаптикової імперії Габсбургів за самовизначення завершилася у жовтні 1918 р. розпадом Австро-Угорської монархії та перемогою буржуазно-демократичної революції. В силу певних об'єктивних і суб'єктивних факторів результатами здійсненої широкими народними масами революції 1918 р. в Угорщині скористалася ліберальна буржуазія, яка в союзі з реформістськими лідерами соціал-демократії створила коаліційний уряд. Проте історичне значення угорської буржуазно-демократичної революції полягає в тому, що угорський народ після 392-річного австрійського панування нарешті завоював національну свободу і створив свою незалежну державу. Але соціального визволення він не домогся. Основні знаряддя і засоби виробництва продовжували залишатися в руках поміщиків і буржуазії. Становище, що склалося в країні, конче потребувало створення революційної марксистської партії, яка б об'єднала всі революційні сили народу, повела їх на боротьбу за остаточне соціальне визволення. 24 листопада 1918 р. відбулася установча конференція Комуністичної партії Угорщини, яка обрала Центральний Комітет в складі 15 членів. Головою ЦК був обраний Бела Кун. Після повернення з Радянської Росії на початку січня 1919 р. до його складу увійшов також Тібор Самуелі.

Вихід на політичну арену Компартії Угорщини став знаменною віхою в історії робітничого руху країни. Після організаційного оформлення Комуністична партія провела гігантську пропагандистську і практичну роботу у боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Бела Кун відзначав, що вона «з першого ж дня своєї діяльності так ясно і гостро поставила питання про Радянську владу і збройне повстання проти буржуазної держави, як жодна комуністична партія, крім РКП(б)»².

7 грудня 1918 р. центральний орган Компартії — газета «Вереш уйшаг» («Червона газета») в своєму першому номері в передовій

¹ Бела Кун. О Венгерской Советской Республике. Избранные статьи и речи, М., 1966, стор. 289.

² Бела Кун. Назв. праця, стор. 521.

статті «До класової боротьби!» опублікувала в основних рисах програму Комуністичної партії Угорщини. В ній чітко й ясно вказувався шлях до пролетарської революції, повної ліквідації влади капіталістів та поміщиків і встановлення соціалістичного ладу³. Авторитет Компартії серед трудящих швидко зростає. Її лозунги про мир і землю, про перехід усієї повноти влади до Рад трудящих відповідали інтересам трудового народу. Спираючись на досвід Радянської Росії, угорські робітники вимагали і запроваджували робітничий контроль на фабриках і заводах. Йшов процес створення робітничих, солдатських і селянських Рад — органів революційної боротьби. Безземельне та малоземельне селянство посилює рух за землю, в окремих місцевостях насильно захоплюючи її.

Політикою угорського буржуазно-демократичного уряду були незадоволені не лише народні маси, але й праві буржуазно-поміщицькі елементи, які потай мріяли про відновлення старих монархічних порядків і створювали різні контрреволюційні організації. Проте власті вдавалися до репресій тільки проти дедалі зростаючого революційного руху, очолюваного комуністами. 20 лютого 1919 р. правлячі кола, підтримувані правими соціал-демократами, спровокували криваву сутичку під час мирної демонстрації безробітних в столиці. Після цього уряд негайно виніс рішення про арешт керівних діячів Компартії Угорщини⁴. В ніч з 20 на 21 лютого 1919 р. було ув'язнено майже весь склад ЦК Компартії та ряд інших відомих її діячів.

Таким чином, у той час, коли необхідно було вжити рішучих заходів проти монархічних, контрреволюційних елементів, угорський «народний» уряд спрямував свої зусилля на придушення революційних виступів робітничого класу та його авангарду — Комуністичної партії. Цим він сам виніс собі смертельний вирок. Революційний рух наростає. Ведучи напівлегальну боротьбу, підпільний ЦК Компартії, який очолили Тібор Самуелі, Карой Вантуш та Ерне Пор (ім вдалося уникнути арешту), викривав у своїх листівках зрадницьку політику угорського буржуазного уряду. Комуністи вказували, що в даний момент є тільки один вихід — повалити владу буржуазії і встановити диктатуру пролетаріату⁵. Комуністичну партію підтримувала більшість робітничого класу, трудового селянства, солдатських мас, певна частина дрібної буржуазії, молодь та передова інтелігенція.

На березень 1919 р. в Угорщині визріла революційна ситуація. В середині березня буржуазно-демократичний уряд фактично втратив владу. Вплив СДП упав. 20 березня 1919 р. пролетаріат Будапешта під керівництвом комуністів озброювався, щоб визволити заарештованих лідерів Компартії, повалити буржуазний уряд і весь ненависний експлуататорський лад. Комуністична партія проголосила лозунги: «Хай щезне буржуазія!», «Хай живе Радянська республіка!»⁶ Вирішальною силою соціалістичної революції був промисловий пролетаріат країни, сконцентрований в основному в Будапешті та його околицях (з 440 тис. промислових робітників Угорщини 133 тис. працювали в столиці). Лише на Чепельському металургійному та машинобудівному комбінаті в той час налічувалося 40 тис. робітників, а на Кішпештському верстатобудівному заводі Ліптака — 23 тис. На великих під-

³ «Vörös Ujság», 7 грудня 1918 р.

⁴ A KMR vezetőinek 1919. február 21-i letartóztatása a minisztertanács előtt, Dokumentumok, Közli Hajdu Tibor. «Párttörténeti Közlemények», 1965, № 2, 169—173. old.

⁵ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához, (далі — Dokumentumok...), 2. köt., Budapest, 1954, 105—107. old; Párttörténeti intézet Archivuma (далі — PI Archivum), Budapest, 11, 1919, 12, 1027.

⁶ PI Archivum, 11, 12, 1919, 1041.

приємствах створювалися червоногвардійські загони. За свідченням тодішнього начальника поліції столиці, комуністи міста мали у своєму розпорядженні 54 тис. бійців охорони і демобілізованих солдатів, а також понад 100 тис. робітників. Вся ця могутня армія революції була озброєна гвинтівками, кулеметами, гарматами⁷.

Безвихідне становище буржуазно-демократичного уряду дедалі ускладнювалося. Налякані успіхами Червоної Армії на Україні й на зрівнянням вибуху в Угорщині держави Антанти намагалися ізолювати її від Росії, стати на шляху соціалістичної революції. В. І. Ленін відзначав, що «коли ці звірі, англійські і французькі імперіалісти, передбачали в Угорщині революцію, вони хотіли її знищити, не дати їй народитися»⁸.

20 березня 1919 р. керівник військової місії Антанти в Будапешті підполковник Вікс вручив угорському уряду ноту, в якій ставилася вимога протягом 24 годин евакуювати угорські війська із значної території країни, так званої «нейтральної зони». Вручаючи ноту М. Кароль, Вікс вимагав вільного транзиту через Угорщину не лише військ держав Антанти, але й їх союзників⁹. М. Кароль та коаліційний уряд, добре знаючи складне внутрішнє становище в країні, прийняли рішення про відставку. В. І. Ленін з цього приводу говорив: «Коли англійські і французькі імперіалісти поставили нечувані вимоги угорським капіталістам, останні сказали: «Ми воювати не можемо. За нами народ не піде, але ми, як угорські патріоти, хочемо дати відсіч. Яка ж влада повинна бути? — Влада Рад»¹⁰. На VIII з'їзді РКП(б) В. І. Ленін вказав на закономірність її встановлення в Угорщині. Він говорив: «Найрадикальніша, найбільш демократична угодовська буржуазія визнала, що в момент величезної кризи, коли на виснажену війною країну насувається нова війна, Радянська влада є історичною необхідністю, визнала, що в такій країні не може бути іншої влади, крім влади Рад, крім диктатури пролетаріату»¹¹.

21 березня 1919 р. між керівниками Комуністичної та Соціал-демократичної партій було підписано угоду про їх об'єднання.

У виробленій комуністами платформі говорилося, що до відповідного рішення Комуністичного Інтернаціоналу об'єднана партія називатиметься Угорською соціалістичною партією. Вищим органом влади проголошувались Ради робітників, солдатів і селян. Програма передбачала негайне роззброєння буржуазії і створення класової армії пролетаріату. Щоб забезпечити завоювання диктатури пролетаріату і вести боротьбу з імперіалістами Антанти Радянський уряд Угорщини мав у найкоротші строки укласти «найповніший і щирий військовий та ідейний союз з російським Радянським урядом»¹².

Приймаючи пропозиції соціал-демократів про об'єднання двох робітничих партій, комуністи прагнули згуртувати ряди робітничого класу для перемоги соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату. Проте об'єднання пройшло непослідовно: з партії не були вигнані реформісти, молода, порівняно нечисленна (30 тис. членів), революційна Компартія механічно злилася з соціал-демократами, ряди

⁷ «Párttörténeti Közlemények», 1963, № 3, 193. old; Dokumentumok..., 2. köt., 114—116, old; PI Archivum, A, 11/96.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 236.

⁹ «Alkotmány», 22 березня 1919 р.; Ю. И. Москальчин. Из истории Венгерской Советской Республики (1919 г.).— «Новая и новейшая история», 1959, № 2, стор. 76.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 236.

¹¹ Там же, стор. 193.

¹² A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 5. köt., Budapest, 1956, 688—689. old.

яких налічували 700 тис. членів. Ідейної спільності не було досягнуто. Реформісти і центристи загрожували політичній згуртованості об'єднаної партії, заважали її ідейному зростанню¹³.

Того ж дня ще до підписання угоди робітники і солдати вийшли на вулиці Будапешта з лозунгами: «Хай живе диктатура пролетаріату!» Згодом озброєний народ майже без жодного пострілу зайняв усі найважливіші урядові установи. «Цілу ніч на центральних вулицях столиці проходили демонстрації, мітинги, лунали промови керівників трудящих, народ сам під керівництвом робітників брав владу у свої руки»¹⁴. Ввечері 21 березня 1919 р. Угорщину було проголошено Радянською республікою. Сформований з соціал-демократів і комуністів Радянський уряд — Революційну Урядову Раду — очолив центрист Шандор Гарбаї, народним комісаром закордонних справ було призначено Бела Куна, який пізніше став фактичним керівником уряду.

Пролетарська революція в Угорщині перемогла не в результаті загального збройного повстання, яке назрівало, а порівняно мирним шляхом. 22 березня угорське радіо та газети рознесли по світу звістку про встановлення в країні влади Рад. Того ж дня Бела Кун у переданому по радіо привітанні В. І. Леніну писав: «Товаришу Ленін! Угорський пролетаріат, який вчора вночі завоював всю державну владу, встановив диктатуру пролетаріату і вітає Вас як вождя міжнародного пролетаріату. Передайте нашу революційну солідарність і привіт усьому російському революційному пролетаріату»¹⁵.

В. І. Ленін негайно відповів: «Щирий привіт пролетарському урядові Угорської Радянської Республіки і особливо т. Бела Куну. Ваше привітання я передав з'їздові Російської комуністичної партії більшовиків. Величезний ентузіазм... Безумовно необхідне постійне радіосполучення між Будапештом і Москвою. З комуністичним привітом, тисну руку. *Ленін*»¹⁶. Того ж дня вітальну телеграму на ім'я уряду Угорської Радянської Республіки надіслав VIII з'їзд РКП(б).

22 березня Революційна Урядова Рада УРР звернулася по радіо з відозвою «До всіх!», у якій закликала трудящих усіх країн підтримати угорську пролетарську революцію. «Повідомляємо робітників світу,— говорилося у відозві,— що в Угорщині Соціал-демократична та Комуністична партії об'єдналися в соціалістичну партію і від імені всіх робітників, солдатів та селян встановили диктатуру пролетаріату, яка без пролиття жодної краплі крові взяла до своїх рук державну владу... Весь угорський пролетаріат в єдиному пориві шикуються під прапорами пролетарської диктатури та соціалістичної світової революції і хоче боротися за свободу разом з Російською Радянською республікою і всіма тими пролетарями світу, які усвідомили, що добити міжнародний імперіалізм і здійснити соціалізм нема іншого засобу, крім спільних революційних дій робітників, солдатів та селян»¹⁷.

Пролетарська революція переможно крокувала по країні. Протягом кількох днів Радянська влада була встановлена в усій Угорщині. Перемогу гаряче вітали не тільки трудящі-угорці, але й представники інших національностей, що населяли країну. Українці, словаки, серби та інші вбачали у новій владі запоруку свого соціального й національного визволення.

¹³ PI Archivum, A, 3/4; «Párttörténeti Közlemények», 1966, 3, 160. old; A magyar forradalmi munkásmozgalom története, 1. köt., Budapest, 1966, 218. old.

¹⁴ Спогади В. Й. Гримути (записав М. В. Троян).

¹⁵ Dokumentumok..., 2. köt., 124. old.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 194.

¹⁷ Під прапором Великого Жовтня. Збірник документів, Ужгород, 1959, стор. 19—20.

Утворення Угорської Радянської Республіки зустріли з великим ентузіазмом трудящі всього світу і особливо народи Країни Рад. Встановлення диктатури пролетаріату в Угорщині було для них великою моральною підтримкою і разом з тим ще раз підтвердило правильність обраного ними шляху.

Трудящі Радянської України також щиро вітали перемогу угорського пролетаріату й трудового селянства. У містах і селах республіки проходили демонстрації солідарності, до Угорщини йшли вітальні телеграми. Так, у зверненні робітників м. Бахмута (тепер Артемівськ Донецької області) до угорського пролетаріату говорилося: «З величезним ентузіазмом вітаємо угорську пролетарську революцію, її борців і вождів. Клянемося, що натхнені перемогою угорського пролетаріату над віковими гнобителями, ми, донецькі пролетарі, будемо боротися за нашу перемогу над зграєю псів і катів денікінської добровольчої армії»¹⁸. Подібні вітання надходили й з інших міст і сіл республіки.

Гаряче поздоровляли угорських трудящих брати по класу в Австрії, Болгарії, Польщі, Чехословаччині, Швеції та ряді інших країн¹⁹. Рух солідарності сербських і хорватських робітників у великій мірі сприяв тому, що уряд Сербохорватського королівства відмовився від участі у збройній інтервенції проти Радянської Угорщини²⁰. Міжнародний пролетаріат став на захист Угорської Радянської Республіки, подаючи їй велику моральну підтримку.

2 квітня 1919 р. Революційна Урядова Рада опублікувала тимчасову Конституцію УРР, яка проголосила органами державної влади Всеугорський з'їзд Рад в центрі і обласні, районні, міські та сільські Ради робітників, солдатів та селян на місцях, встановила загальне і рівне виборче право для всіх трудящих, що досягли 18 років. Виборчого права позбавлялися експлуататорські елементи, «які з метою визиску застосовують найману працю, або ті, що живуть з нетрудового прибутку», торговці, священники, монахи, а також кримінальні злочинці. Вибори проводилися за територіальним принципом таємним голосуванням. Того ж дня Революційна Урядова Рада прийняла декрет про вибори 7—12 квітня до сільських, міських, районних та обласних Рад і про I Всеугорський з'їзд Рад²¹. Трудящі Угорщини вперше в історії здобули право вільно обирати своїх представників до органів влади.

У більшості сіл і міст країни ця компанія проходила при величезній активності та одностайності мас. Переважна більшість громадян — понад 2 млн. 250 тис. подала свої голоси за Радянську владу, хоча контрреволюційні елементи намагалися зірвати вибори або просунути свої кандидатури. Однак це їм вдалося зробити лише в окремих селах²². До Рад, виконкомів та директоріумів були обрані найсвідоміші робітники, революційні селяни і представники передової трудової інтелігенції, які з честю виправдали виявлене їм довір'я, самовіддано боролися за зміцнення Радянської влади.

I Всеугорський з'їзд Рад 23 червня 1919 р. затвердив першу Конституцію Угорської Соціалістичної Союзнаї Радянської Республіки

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—4, од. зб. 186, арк. 228.

¹⁹ Т. Хайду, А. Шиклош. Великая Октябрьская социалистическая революция и Венгрия (1917—1919 гг.). — «Вопросы истории», 1967, № 6, стор. 11.

²⁰ Nemes Dezső. A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. — A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása, Budapest, 1960, 30. old.

²¹ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, 6a köt., Budapest, 1959, 100—103. old.

²² PI Archivum, A 11, 12/933.

і юридично закріпив створення угорської робітничо-селянської держави.

Для захисту завоювань революції Урядова Рада вже 24 березня видала декрет про створення угорської Червоної Армії. Трудящі Угорщини охоче вступали до її лав. У квітні Червона Армія нараховувала вже 53 тис. солдатів, формувалися інтернаціональні полки, запасні робітничі батальйони і т. п.²³ Розпустивши поліцію і жандармерію, Радянська влада приступила до створення нових органів «збереження внутрішнього порядку», робітничої охорони — загонів озброєних робітників — та Червоної варти (міліції). Постановою Народного комісаріату внутрішніх справ від 26 березня 1919 р. створювалася Червона міліція²⁴, повсюдно організовувалися загони військ особливого призначення, нові суди, революційні трибунали. Завдяки рішучим заходам Радянської влади кількість злочинів у країні скоротилася до мінімуму. Врахувавши досвід Паризької Комуні і особливо Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії, Угорська Радянська Республіка успішно втілювала в життя (незважаючи на окремі відхилення) марксистсько-ленінське вчення про необхідність зламу старої та створення нової, пролетарської державної машини.

Революційний уряд Угорщини успішно почав здійснювати програму перебудови народного господарства. Вона була спрямована насамперед на ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. За порівняно короткий строк Радянський уряд Угорщини здійснив ряд глибоких соціалістичних перетворень в усіх галузях народного господарства, що докорінно змінило суспільні відносини в країні. 26 березня 1919 р. Революційна Урядова Рада прийняла декрет про націоналізацію промислових і транспортних підприємств та шахт, в яких на 22 березня працювало 20 і більше робітників²⁵, націоналізацію фінансових установ та торговельних підприємств. Перші декрети Радянської влади заклали міцну базу соціалістичної перебудови всієї економіки країни. В. І. Ленін відзначав, що «угорська революція відразу, надзвичайно швидко стала на комуністичні рейки»²⁶.

Націоналізовані підприємства очолили виробничі комісари. Їх діяльність підпорядковувалася фабрично-заводським радам, які обиралися робітниками і службовцями підприємства в складі 3—7 чол. Ради наглядали за додержанням дисципліни, боролися за налагодження виробництва, за ліквідацію економічної розрухи.

Спільно з профспілковими організаціями вони також розв'язували спірні питання між робітниками і адміністрацією. Для централізованого управління економікою країни 19 травня була утворена Рада Народного Господарства, до якої входили господарські народні комісари, представники профспілок, виробничої і споживчої кооперації²⁷. Головою Президії РНГ став лівий соціал-демократ, згодом комуніст і визначний радянський вчений — академік Єне Варга. Рада Народного Господарства та її органи на місцях провели велику роботу по організації соціалістичного виробництва, зміцненню економіки і Радянської влади в країні.

У процесі переведення всієї капіталістичної промисловості на соціалістичні рейки були допущені й окремі перегини. Керівники Радянського уряду часто вдавалися до лівацьких методів, націоналізації

²³ MMTV Dokumentumai, 6a köt., 30—31. old. Hadtörténeti Intézet Levéltára, Budapest, Magyar Tanácsköztársaság, 6. old.

²⁴ MMTV Dokumentumai, 6a köt., 32, 40. old.

²⁵ MMTV Dokumentumai, 6a köt., 37. old.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 211.

²⁷ PI Archivum, A 11, 2/109; MMTV Dokumentumai, 6a köt., 514. old.

дрібних господарств, що негативно вплинуло на зміцнення диктатури пролетаріату.

3 квітня 1919 р. Революційна Урядова Рада прийняла декрет про націоналізацію поміщицьких землеволодінь розміром понад 100 хольдів землі. В результаті аграрної реформи в руках пролетарської держави зосередилося більше половини всієї оброблюваної площі. На 7 млн. хольдів націоналізованих земель було організовано близько 11 тис. виробничих кооперативів. Згодом Радянський уряд став рішуче переходити від сільськогосподарських виробничих кооперативів до створення державних господарств. У приватній власності залишилося 6,3 млн. хольдів землі, на якій і далі велося індивідуальне господарство²⁸. Політика поспішної організації колективних та державних форм виробництва на селі без розподілу націоналізованих земель серед трудящого селянства свідчила про неправильне розуміння угорськими комуністами завдань соціалістичної революції у селянському питанні на першому її етапі. Уряд не врахував досвіду російських більшовиків, намагаючись перестрибнути через демократичний етап революції. Перетворення конфіскованих у поміщиків земель у державні господарства, якими часто-густо керували їх колишні власники або управителі, відштовхнуло певну частину селянства від революційного пролетаріату. Це було результатом недооцінки комуністами і лівими соціал-демократами значення союзу робітничого класу з трудовим селянством.

Керівники Радянської Угорщини свою помилку частково визнали. На початку липня 1919 р. уряд ухвалив наділити селян певною кількістю землі²⁹, але провести в життя це рішення вже не встиг.

Проте, незважаючи на труднощі й недоліки, на селі відбулися певні прогресивні соціалістичні перетворення. Радянська влада визволила багатомільйонну армію батраків, поденщиків, безземельних і малоземельних селян з-під кабали поміщиків і куркулів, поклала край політичному безправ'ю робітників та селян. Звичайно, успіхи в соціалістичній перебудові народного господарства країни були б ще більшими, коли б не допущені помилки.

Угорська Радянська Республіка ліквідувала будь-які форми соціальної нерівності. 25 березня вийшов декрет про скасування всіх рангів і титулів. Жінка повністю зрівнювалася в правах з чоловіком. Перемога диктатури пролетаріату вперше в історії Угорщини створила умови для поліпшення матеріального добробуту, підвищення культурного рівня трудящих. Декретом про загальну трудову повинність і право на працю уряд Радянської Угорщини не тільки проголосив, але й забезпечив трудящим право на працю, гарантував встановлення 8-годинного робочого дня, а для учнів-підлітків — 6-годинного включаючи сюди також і час, необхідний для професійного навчання, ліквідував основи експлуатації людини людиною. Інваліди і непрацездатні отримали від держави певну допомогу.

Велику увагу Радянська влада звернула на підвищення реальної заробітної плати працівників промисловості, особливо тих груп робітників, яким за буржуазного ладу платили найменше. Зарплата зросла на 38%—91%, а для окремих категорій (наприклад, робітників тютюнової, хімічної та текстильної промисловості) — на 100%³⁰. В результаті проведених Радянською владою заходів життєвий рівень робітників

²⁸ MMTV Dokumentumai, 6a köt., 114; old. Szemere Vera. Az agrárkérdés 1918—1919—ben, Budapest, 1963, 160—161. old.; «Népszava», 17 червня 1919 р. (1 хольд — 0,57 га).

²⁹ Nemes Dezső. Az 50 éves Szovjetunió és Magyarország. Ötven év, 41. old.

³⁰ A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája..., 5. old, XIV. old.

значно підвищився. Поліпшилося матеріальне становище найбільшого селянства, зокрема сільськогосподарських робітників. Незважаючи на тяжкі умови економічної блокади та іноземної воєнної інтервенції, в період Угорської Радянської Республіки ніхто не голодував, міста безперервно постачалися продовольчими товарами³¹.

Радянський уряд багато зробив у справі нормалізації житлових умов трудящих. Конфіскована у експлуататорських класів зайва житлова площа розподілялася між робітниками і бійцями Червоної Армії. Лише за 3 місяці Радянської влади в Будапешті понад 100 тис. жителів, головним чином робітників, переселилися в конфісковані у буржуазії й поміщиків квартири. В країні було запроваджене безплатне медичне обслуговування, усі лікарні та аптеки — націоналізовані. Характерно, що буржуазно-поміщицька Угорщина утримувала 680 монастирів, тоді як лікарень було всього 427, з них лише 8 державних. Всі курорти, мінеральні джерела, готелі також перейшли у державну власність³².

Пролетарська революція в Угорщині поклала початок і культурній революції. Радянська влада відкрила перед трудящими великі перспективи для активної участі у формуванні нової соціалістичної культури. В країні було запроваджене обов'язкове, безплатне восьмирічне навчання, а також у середніх та вищих школах країни. У всіх державних учбових закладах скасовувалося викладання релігії. Радянський уряд у 20 разів збільшив видатки на народну освіту в порівнянні з буржуазно-демократичною владою³³. Будівництво нової школи проходило в умовах ідеологічної боротьби з контрреволюцією.

Усі культурно-освітні заклади: театри, кіно, концертні зали були оголошені державними. Театри ставили спектаклі за творами класиків світової літератури — Шекспіра, Гоголя, Ібсена, Горького, а також прогресивних угорських драматургів. Значного розвитку набула художня народна творчість. Передові угорські діячі науки, мистецтва і літератури Міхай Бабіч, Жигмонд Моріц, Дюла Югас, Арпад Товт, Бела Барток, Золтан Кодаль та інші палко вітали проголошення Радянської республіки в Угорщині.

Одразу після встановлення Радянської влади почали здійснюватися заходи по вихованню соціалістичної свідомості у трудящих. Угорською мовою вийшли твори основоположників марксизму-ленізму. В серіях «Робітнича бібліотека», «Комуністична бібліотека» і «Червона бібліотека» окремими виданнями публікувалися праці: «Маніфест Комуністичної партії», «Держава і революція», «Чергові завдання Радянської влади» та ін.³⁴. Видання марксистської літератури було важливим фактором у справі популяризації і поширення ідей марксизму-ленізму серед населення.

Велику пропагандистську роботу серед національних меншостей країни розгорнула інтернаціональна Комуністична федерація в Будапешті, до складу якої входило 15 груп: російська, українська, польська, сербська, болгарська, словацька, німецька, французька, румунська, італійська та ін. Вони систематично читали лекції, проводили бесіди про суть Радянської влади, про міжнародне становище і т. д.³⁵

³¹ «Népszava», 2 липня 1919 р.; PI Archivum, 1/18.

³² Liptai Ervin. A Magyar Tanácsköztársaság, Budapest, 1965, 223. old; A Magyar Tanácsköztársaság szociálpolitikája..., XXVII. old.

³³ Pamlényi Ervin. A Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról. «Századok», 1959, № 1, 110. old; «Világosság», 6 червня 1920 р.

³⁴ «Népszava», 18 травня 1919 р.

³⁵ PI Archivum, 11, 1919, 1203, 12, 1188; Kővágó László. A magyarországi délszlávok 1918—1919—ben, Budapest, 1964, 175. old.

Угорський Радянський уряд проголосив цілковите право на самовизначення усіх народів, що населяли країну, і водночас згуртував трудящих усіх національностей на захист диктатури пролетаріату. В новому уряді діяли русинський (український) та німецький народні комісаріати, які представляли національні меншості країни — українців Закарпаття і німців Західної Угорщини.

Українці Закарпаття як найчисленніша національна група в Угорській Радянській Республіці одержали територіальну автономію. Була створена нова адміністративна одиниця — Руська Крайна, до якої мали увійти населені українцями райони Мараморської, Угочанської, Березької, Ужанської, Земплинської та Шариської жуп. Опублікований 12 квітня 1919 р. в газеті «Руська правда» проект Конституції Руської Крайни передбачав, що цей «самостійний Крайняський Союз» має входити до Угорської Радянської Республіки на федеративній основі³⁶. Столицею Закарпаття проголошувалося Мукачеве, де русинський народний комісар мав свого заступника — політичного уповноваженого Руської Крайни.

Трудящі Закарпаття з радістю зустріли звістку про встановлення нового ладу. Скрізь утворювалися Ради робітників, солдатів і селян. Радянська влада перемогла майже на всій території краю, за винятком західної частини (включаючи Ужгород) та східної (включаючи Великий Бичків), захоплених іноземними інтервентами. На початку квітня 1919 р. на Закарпатті, як і по всій країні, згідно з тимчасовою Конституцією були проведені вибори до місцевих органів влади. У більшості сіл вони проходили при великій активності та одностайності трудящих. Так, з 5910 мешканців Тячева у виборах взяли участь 2400 чол.³⁷

На території Руської Крайни замість жупних (обласних) Рад обиралися окружні Ради робітників, солдатів і селян. На першому етапі тут передбачалося створити три русинські окружні Ради: Березьку (з центром у Мукачевому), Мараморську (Хуст) і Ужанську (Середне). Кожна з них обирала по 12 членів на крайовий з'їзд Рад (губерніальний сейм) Руської Крайни, а також представників на I Всеугорський з'їзд Рад.

У перші дні після перемоги нового ладу на Закарпатті органи диктатури пролетаріату багато уваги приділяли формуванню загонів Червоної Армії. Трудящі краю добровільно вступали до її лав, з великим ентузіазмом відгукнувшись на цей заклик Радянської влади. В угорській Червоній Армії воювало близько 6 тис. добровольців Закарпаття. Формувалася русинська червона дивізія.

Як і по всій Угорщині, на Закарпатті були націоналізовані великі й середні промислові підприємства, банки, ощадкаси, транспорт. Трудящі активно налагоджували соціалістичне виробництво. В окремих селах Ради розподілили серед безземельних та малоземельних селян церковну і графську землю, передали у власність народу полонини. Так, сільська Рада с. Задне (Приборжавське) на Іршавщині наділила селян-бідняків церковними землями, якими вони користувалися й у наступному році, тобто вже після придушення Радянської влади. Угорський Радянський уряд подавав безкорисливу матеріальну допомогу трудящим Закарпаття, зокрема його гірських районів, де відчувалась нестача продовольчих і промислових товарів. Туди було відправлено

³⁶ «Руська правда», 12 квітня 1919 р.

³⁷ «Munkácsi népszava», 6 квітня 1919 р.; PI Archivum, Ig. M. T. 444/1921 (Máramaros megye).

кілька десятків вагонів борошна. 16 квітня 1919 р. на станцію Тересва прибуло 30 вагонів з продовольчими товарами³⁸.

Навчання в школах Закарпаття проводилося рідною мовою. Газети друкувалися угорською та українською мовами. Українською й російською видавалися у Будапешті газети «Руська правда», «Неділя», «Червона Україна», «Правда». Для місцевих українців вийшли брошура «Что повинен знати земледілець о Савітской Республіке», перекладена на українську мову Юлієм Чегілем, брошура Бела Куна «Чія земля» та ін. На жаль, короткочасне існування Радянської влади на Закарпатті — всього 40 днів — не дало можливості здійснити всі плани соціалістичної перебудови краю.

Встановлення диктатури пролетаріату в Угорщині завдало відчутного удару силам контрреволюції, викликало велику тривогу в таборі імперіалістів. Європейська і світова буржуазія в особі Вільсона, Клемансо і Ллойд-Джорджа, яких В. І. Ленін називав найгіршими з хижаків, звірями імперіалізму³⁹, з самого початку існування Угорської Радянської Республіки доклали чимало зусиль для повалення влади трудящих. Вони вирішили здійснити інтервенцію проти неї руками своїх васалів.

16 квітня 1919 р. інспіровані Антантою збройні сили боярської Румунії, а 23 квітня й війська буржуазної Чехословаччини напали на Радянську Угорщину. Почалася вітчизняна війна угорського народу проти іноземної воєнної інтервенції міжнародного імперіалізму. На Східному фронті було 55 тис. румунських військ, а в рядах угорської Червоної Армії — не більше 18 тис.⁴⁰ У перші дні ворогу вдалося потіснити її частини.

Прогресивні сили усього світу засудили цей акт міжнародного імперіалізму, спрямований проти молодого Угорської Радянської Республіки. З батьківською турботою слідкував за угорськими подіями В. І. Ленін, вся Країна Рад виявляла солідарність з братнім народом. Довідавшись про злочинський напад боярської Румунії на Угорщину, В. І. Ленін 21 квітня 1919 р. надіслав телеграму головному Вацетісу та члену РВР Аралову, в якій наголошував на необхідності просуватись до Галичини й Буковини для встановлення зв'язку з Угорською Республікою і подання їй збройної допомоги⁴¹.

З першого ж дня вітчизняної війни уряд Радянської Угорщини приступив до організації відсічі іноземним інтервентам. На противагу центристам і правим соціал-демократам, що зайняли капітулянтську позицію, комуністи і ліві соціал-демократи закликали трудящих до захисту Радянської республіки. Після гарячих дебатів, 2 травня 1919 р., коли румунські окупанти загрожували Сольноку, а чеські — Шалготаряну, Будапештська Рада переважною більшістю голосів висловила за продовження вітчизняної війни проти інтервентів. Була прийнята пропозиція комуністів направити половину членів Ради на фронт і провести загальну мобілізацію робітників для захисту Радянської республіки⁴². Капітулянти зазнали поразки. В перші дні травня понад 100 тис. робітників Будапешта й околиць вступили до лав Червоної Армії. Всього в рядах збройних сил Угорщини — країни з 8 мільйон-

³⁸ Закарпатський обласний державний архів, Мукачівський філіал, ф. 1, оп. 1, спр. 1, арк. 33; ф. 151; оп. 7, спр. 271, арк. 1; PI Archivum, 1/18.

³⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 213.

⁴⁰ A Magyar Vörös Hadsereg 1919. Válogatott dokumentumok, Budapest, 1959, 180. old; Magyarország története, 2. köt., Budapest, 1954, 330, old.

⁴¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 50, стор. 285—286.

⁴² MMTV Dokumentumai..., 6a köt., 391—393. old.

ним населенням — нараховувалося 280 тис. чол.⁴³ Бажаючих відстояти соціалістичні завоювання було стільки, що не вистачало зброї⁴⁴.

Пліч-о-пліч з угорськими трудящими боролися росіяни, українці, австрійці, поляки, словаки, болгары, серби, хорвати, чехи, румуни, італійці, французи та ін. З інтернаціоналістів були сформовані два полки, один з росіян і українців (понад тисячу чоловік), другий — з австрійців, а також два польських батальйони, болгарська рота та ін.⁴⁵

Реорганізована угорська Червона Армія, кістяком якої стали робітничі полки, вже в середині травня 1919 р. перейшла до активних військових дій і домоглася перелому у вітчизняній війни угорського народу. Під час поїздки наркома Тібора Самуелі в травні 1919 р. у Москву план бойових операцій угорських збройних сил був погоджений особисто з В. І. Ленінім⁴⁶. Цей план складався з двох частин — по-перше, перешкодити утворенню єдиного фронту румунських та чехословацьких інтервентів, а, по-друге, з'єднатися з військами Радянської Росії та України, що діяли проти Денікіна.

30 травня 1919 р. почався загальний наступ угорської Червоної Армії по всьому Північно-східному фронту протяжністю в 250 км. Він увійшов у історію під назвою Північного походу, в результаті якого 11 червня революційні війська розгромили в жорстоких боях чехословацьких інтервентів і досягли кордонів Польщі.

В ході успішних дій угорська Червона Армія визволила південну та південно-східну частину Словаччини з населенням понад мільйон чоловік. Цим вона виконала свій інтернаціональний обов'язок. 16 червня 1919 р. Народні Збори в Пряшеві, висловлюючи волю трудящих, проголосили Словацьку Радянську Республіку. Перший словацький Радянський уряд очолив комуніст Антонін Яноушек⁴⁷.

Північний визвольний похід виконав першу частину того завдання, що стояло перед революційною армією Угорщини. Однак другу його частину в силу об'єктивних причин тоді здійснити не вдалося.

Стурбована успіхами угорської Червоної Армії міжнародна реакція вирішила остаточно задушити Радянську Угорщину. 7 червня від імені Паризької мирної конференції її голова Клемансо направив угорському уряду ноту, в якій вимагав негайного припинення наступу⁴⁸. В ноті від 13 червня Антанта в ультимативній формі пропонувала відвести угорські частини з словацької території за встановлену Антантою демаркаційну лінію. З свого боку, вона обіцяла евакуювати румунські війська за демаркаційну лінію на Східному фронті⁴⁹. Підкупленим Антантою реформістським капітулянтам вдалося протягти на I Всеугорському з'їзді Рад (14—23 червня 1919 р.) свій проект про прийняття ноти. Це було фатальною помилкою.

Імперіалісти не виконали своєї обіцянки про евакуацію румунських інтервентів з східної території країни. Спроба угорської Червоної Армії силою відтіснити їх також не мала успіху. Підбадьорювані

⁴³ Václav Král. 'Intervenční válka československé buržoasie proti Maďarské Sovětské Republice v roce 1919, Praha, 1954, стор. 141; Dokumentumok..., 2. köt., 208, old.

⁴⁴ F. D. Pó. Maďarská Sovětská Republika 1919 a její ohlas na Slovensku, Praha, 1959, стор. 53.

⁴⁵ М. Ф. Лебович. Участие трудящихся славян в защите Венгерской Социалистической Республики. Тези доповідей V Міжвузівської республіканської славистичної конференції, Ужгород, 1962, стор. 207.

⁴⁶ Hajdu Tibor. Adatok a Tanácsköztársaság és Szovjet-Orosország kapcsolatainak történetéhez. — «Párttörténeti Közlemények», 1961, № 3, 118. old.

⁴⁷ «Népszava», 17 червня 1919 р.; «Kassai Vörös Újság», 21 червня 1919 р.

⁴⁸ MMTV Dokumentumai..., 6a köt., 242, 670. old.

⁴⁹ Там же.

внутрішньою контрреволюцією румунські окупаційні війська при підтримці чехословацької армії посилили наступ. 1 серпня 1919 р. після 133-денної героїчної боротьби Радянська влада в Угорщині була повалена внаслідок збройного втручання міжнародної реакції. В. І. Ленін писав: «Всесвітньо-могутні розбійники імперіалізму (тобто буржуазні уряди Англії, Франції і т. д.), що оточували угорську Радянську республіку, ...по-звірячому задушили її руками румунських катів»⁵⁰.

Героїчна боротьба угорських трудящих проти зовнішньої і внутрішньої реакції мала важливе значення як для самого угорського народу, так і для міжнародного робітничого руху. Влада Рад відіграла велику роль у розвитку класової свідомості угорського пролетаріату і трудящего селянства. Особливо великої ваги для теорії і практики міжнародного робітничого руху набирає той факт, що Радянська влада в Угорщині була встановлена без загального збройного повстання. В. І. Ленін надавав виняткового значення перемозі пролетарської революції в цій країні мирним шляхом. У привітанні угорським робітникам він підкреслював, що «перехід до радянського ладу, до диктатури пролетаріату був в Угорщині незрівнянно легшим і мирнішим»⁵¹, ніж у Росії. Вождь світового пролетаріату вказував, що в «Угорщині революція відбувалась надзвичайно оригінально», що ця революція народилася «зовсім інакше», ніж у Росії⁵².

Інші країни, вчив В. І. Ленін, приходять до Радянської влади іншим шляхом. Саме тому взірць Угорщини матиме вирішальне значення. «Приклад однієї Росії не був зрозумілий для робітників усього світу,— говорив Ілліч.— Вони знали, що там Рада..., але їх лякали страхіття кривавої боротьби. Приклад Угорщини буде вирішальним для пролетарських мас, для європейського пролетаріату і трудящего селянства: в трудну хвилину нікому правити країною, крім як Радянській владі»⁵³.

Революція в Угорщині спростувала вигадки міжнародної реакції і правих соціал-демократів про те, що Радянська влада є «чисто російським явищем» і не підходить для «цивілізованої Європи». Вона яскраво підтвердила положення марксизму-ленізму про те, що влада Рад — не лише російське, але й міжнародне явище. Радянська Угорщина першою в світі засвідчила правильність ленінського вчення про інтернаціональний характер і міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Переконливо довівши, що диктатура пролетаріату є закономірним, неминучим результатом боротьби робітничого класу, Радянська Угорщина тим самим сприяла бурхливому поширенню ідей марксизму-ленізму в Європі. Вчення В. І. Леніна про те, що більшовизм став світовою теорією і стратегією міжнародного пролетаріату, було підтверджене створенням Угорської Радянської Республіки. Вказуючи на роль її в розвитку міжнародного робітничого руху, В. І. Ленін оптимістично дивився вперед, впевнено вірив, що після поразки першої революції в Угорщині «за нею буде друга», що за першою загиблею Радянською Республікою «прийде переможна друга»⁵⁴.

Угорська Радянська Республіка 1919 р. була своєрідною генеральною репетицією перемоги робітничого класу Угорщини в 1945 р. і встановлення народнодемократичного ладу в країні.

⁵⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 321.

⁵¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 343.

⁵² Див. Там же, стор. 235—236.

⁵³ Там же, стор. 237.

⁵⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 321.

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ У 1945—1967 рр.

Одним з головних джерел історичних завоювань народів соціалістичної співдружності є їх тісне братерське співробітництво, товариська взаємодопомога і єдність. Встановлення добросусідських відносин між радянським і угорським народами, їх співпраця у будівництві соціалізму та комунізму — це тріумф інтернаціональної політики КПРС і УСРП. Виступаючи на мітингу радянсько-угорської дружби у липні 1968 р., Л. І. Брежнєв зазначив: «Кожному з нас близька і дорога дружба, яка склалася між Радянським Союзом і народною Угорщиною, між КПРС і УСРП. Ця дружба є нашим спільним завоюванням, вона має важливе значення не тільки для наших країн, але й для міжнародних позицій соціалізму в цілому. Радянські люди повні рішучості і надалі зміцнювати цей братній союз»¹.

Культурне співробітництво між Радянською Україною і УНР тим важливіше, що 25-річний хортиський режим в Угорщині доклав немало зусиль, щоб ізолювати трудящих країни від спілкування з народами СРСР, робив наклепи на нашу культурну революцію. Слід зауважити, що після визволення Угорщини Радянською Армією боротьба за соціалістичні культурні перетворення в країні проходила у тяжких умовах. Частина угорської інтелігенції перебувала під впливом буржуазної ідеології. Проте кращі її представники наперекір шаленому виттю реакції охоче включилися у соціалістичне будівництво. Велику допомогу в культурному будівництві подали угорські письменники й митці, що після поразки фашистського режиму повернулися з Радянського Союзу.

29 квітня 1945 р. угорський міністр освіти запропонував встановити тісні зв'язки з Радянським Союзом. «Незважаючи на те, — повідомлялось в заяві міністерства, — що ми досі були відірвані від Радянського Союзу, ми повинні насамперед установити з Радянським Союзом наукові і культурні зв'язки. Нам потрібно ознайомитись з Радянським Союзом...»²

Видатний угорський учений А. Сентдерді у своєму листі до Міністерства освіти пропонував надіслати до Радянського Союзу делегацію, яка б вивчила надбання Країни Рад у галузі підготовки вчителів і вихователів, ознайомила з навчальними планами, підручниками, організацією бібліотечної справи³.

Встановлення контактів з своїми радянськими колегами вимагали й інші угорські вчені, письменники та ін. Велику роль у налагодженні культурного співробітництва між радянським та угорським народами відіграло засноване 9 червня 1945 р. за ініціативою видатних представників угорської культури — професорів університету, письменників, художників, акторів, учених, композиторів, партійних діячів, Товариство культурних зв'язків з Радянським Союзом. Учасники установчих зборів надіслали Радянському урядові привітання, в якому говорилося: «Ви-

¹ «Правда», 4 липня 1968 р.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 4459, оп. 1, спр. 4022, арк. 11.

³ Országos Levéltár (далі — OL), М, 562—41928—1945.

зволання Угорщини непереможною Червоною Армією відкрило можливості для вільного і культурного розвитку в країні». Засновники товариства висловлювали певність, що на ґрунті, политому кров'ю героїчних синів Радянського Союзу зросте і зміцніє «угорська культура, звільнена від німецько-фашистського впливу і зрадників батьківщини». Вони висловили шире прагнення зміцнювати угорсько-радянські зв'язки, взаємне розуміння і глибоку, братерську дружбу⁴.

У відозві до угорської інтелігенції засновники товариства писали: «Ми не маємо сумніву, що вивчення блискучого наукового і культурного життя радянських республік викорінить з душі нашого народу всі залишки наклепів і отрути. Культурні відносини з нашими великими сусідами збагачуватимуть знеславлену зрадниками народу нашу науку, літературу і мистецтво. Ми переконані, що взаємні зв'язки в галузі науки і культури забезпечать щиру і тісну дружбу між нашими народами»⁵.

Уже в червні 1945 р. в Будапешті було відкрито фотовиставку, присвячену Радянському Союзу, організовано вивчення російської мови дорослим населенням. Товариство культурних зв'язків з Радянським Союзом почало видавати журнал «Йевенде» («Майбутнє»). У видавництві «Кішфалуді Таршашаг» вийшли в перекладі на угорську мову перші твори радянських письменників. При всіх університетах Міністерство освіти створило кафедри російської мови й літератури, а при Будапештському — й кафедру української мови та літератури. Почалася підготовка до введення російської мови у школах⁶. Між кафедрами російської мови і літератури й радянськими вузами розпочалося жваве листування. Угорські колеги прохали вислати їм літературу, підручники, повідомляли про свою діяльність.

Великою популярністю серед трудящих Угорщини користувалася відкрита у серпні 1945 р. в Музеї образотворчого мистецтва фотовиставка «СРСР у праці і війні». У перший же день з нею ознайомилося 2,5 тис. чол. Один з її відвідувачів писав про свої враження: «25 років ми були за залізними шторами. А тепер кризь цей невеликий отвір-фотовиставку можемо побачити і зрозуміти правду»⁷.

Уже в 1945 р. до Угорщини приїздили радянські митецькі колективи. Так, у серпні великий успіх випав на долю Українського державного ансамблю пісні і танцю⁸. Того року Українське товариство культурних зв'язків з закордоном надіслало в Угорщину тисячі примірників політичної і художньої літератури. Попит на українську літературу особливо зріс після перебування в країні діячів української культури. У грудні 1945 р. голова Угорського товариства культурних зв'язків з СРСР повідомив: «Ми зробили все можливе, щоб українська література вийшла в перекладах на угорську мову. Дякуємо вам за книги і просимо допомоги у популяризації народної радянської літератури в Угорщині»⁹.

Однак культурні зв'язки між УРСР та Угорщиною до 1948 р. мали дещо обмежений характер. Поворот настав після підписання 18 лютого 1948 р. у Москві Договору про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво між СРСР і Угорською республікою. Угорська урядова делегація, що приїхала в СРСР для переговорів, та ознайомлення з життям народів Країни Рад, була тепло зустрінута керівниками Радянського уряду

⁴ «Правда», 20 червня 1945 р.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 118, арк. 134—135.

⁶ Там же, спр. 114, арк. 14.

⁷ Там же, спр. 115, арк. 22.

⁸ Там же, арк. 21.

⁹ Українсько-угорські історичні зв'язки, К., 1964, стор. 71.

України в Києві. Гості відвідали художню виставку, присвячену 30-річчю Радянської влади на Україні, театр опери і балету, визначні місця столиці¹⁰. Залишаючи територію України, президент Угорщини у телеграмі Голові Президії Верховної Ради УРСР запросив українську делегацію на відзначення у березні 1948 р. 100-річчя угорської революції¹¹.

Відтоді культурні зв'язки між УРСР і Угорщиною зростали й міцніли з року в рік. У 1949 р. в УНР було проведено перший місячник радянської, в тому числі й української, культури. Ці торжества організовуються щорічно.

Великий успіх у країні мала відкрита 1 жовтня 1949 р. образотворча радянська виставка, яку протягом двох місяців щоденно відвідувало 3—8 тис. чол. Відвідувачі дякували радянських митців за те, що вони засобами палітри розповіли про справжнє життя радянських людей, показали переваги соціалістичної культури й мистецтва. Видатний угорський скульптор Кішфалуді-Штробл — автор пам'ятника Свободи у Будапешті — записав в книзі відгуків: «Я знаю, що ця виставка... принесе і для нас свої плоди. Зрозумівши народні проблеми, ми будемо творити в дусі боротьби за повну демократію, за справу виховання народу»¹². Виставка значно наблизила митців Угорщини до соціалістичного реалізму. Її відвідали не тільки будапештці, а й 120 жителів з Бекешчаба, 500 — Дендеша, 460 — з Дьєра та багатьох інших міст Угорщини¹³.

У 1949 р. було підписано довгострокову угоду про науково-технічне співробітництво між СРСР і УНР. Передбачалося створення національних науково-дослідних центрів, підготовка наукових кадрів.¹⁴ Це привело до дальшого розширення контактів між українськими та угорськими вченими, інженерами, організаторами виробництва. Великого значення у культурному співробітництві набула підготовка в радянських вузах кадрів для всіх галузей народного господарства УНР. У 1950 р. у вузах СРСР навчалось 489 угорських студентів. Кількість їх з року в рік зростала. Уже в 1952 р. число угорських студентів, що навчалися на різних факультетах вузів Радянського Союзу, досягло 1126 чоловік¹⁵. Протягом 1947—67 рр. дипломи інженерів, лікарів, педагогів, юристів тощо одержали в радянських вузах 2078 посланців народної Угорщини¹⁶. Угорські студенти й аспіранти навчалися у багатьох вузах і технікумах України, а саме в Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську. Тільки в 1951 р. у вузах Харкова їх було 102, Дніпропетровська — 68, Києва — 27, Одеси — 17¹⁷.

Цікаво зазначити, що протягом цих 20 років в нашій країні підготовлено для УНР 1253 інженери, $\frac{1}{5}$ випускників радянських вузів працює в Угорській Академії наук, у дослідних інститутах та університетах. 17% — на керівних посадах у державному і партійному апараті. За відмінну роботу в народному господарстві 160 колишніх випускників вузів СРСР відзначено високими нагородами УНР¹⁸.

Колишні угорські студенти-випускники радянських вузів підтримують тісні зв'язки із своїми товаришами по навчанню, з викладачами.

¹⁰ «Радянська Україна», 24 лютого 1948 р.

¹¹ «Радянська Україна», 27 лютого 1948 р.

¹² ЦАМЗТ СРСР, ф. 5, оп. 1056, снр. 60, арк. 22—26; Művelődésügyi minisztérium irattára (далі — MMI), 17—39/III. oszt.

¹³ MMI, 1715—39/III. oszt.

¹⁴ ЦАМЗТ СРСР, ф. 1, оп. 9139, снр. 292, арк. 240.

¹⁵ MMI, 1064—32—21, VI/3, oszt. PIA, PTO—216—285—7/620.

¹⁶ MMI. Külföldi ösztöndíjas osztály anyaga. I sz. melléklet.

¹⁷ Там же.

¹⁸ MMI. Tájékoztató..., I, oszt.

18,2% з них листуються з ученими Радянського Союзу, одержують від них цінні консультації й поради¹⁹. Міністерство освіти УНР та Інститут соціологічних досліджень АН УНР розповсюдили анкету серед колишніх випускників вузів СРСР. 95% опитаних відповіли, якщо б їм знову довелося навчатися вони б робили це в СРСР, бо тільки там багато з них оволоділи спеціальністю, яку вони тепер мають²⁰.

Іншою формою підготовки нових кадрів була допомога угорським вузам літературою, підручниками та викладачами. Починаючи з 1945 р. Міністерство освіти УНР неодноразово зверталось з проханням надіслати викладачів російської мови і літератури в Дебреценський, Будапештський і Сегедський університети²¹. В 1949 р. на постійну роботу в Інститут ім. Леніна (колишню кафедру російської мови і літератури Будапештського університету) виїхали з Радянського Союзу професор П. Ф. Краєвський, який став директором інституту, професор В. І. Фомін — зав. кафедрою філософії, професор М. А. Пітерцев — зав. кафедрою політекономії, професор Л. Н. Шатерникова — зав. кафедрою російської мови, професор Г. М. Амнілогов — зав. кафедрою історії, доцент С. А. Ковальов викладав економічну географію, а доцент Дворянникова — російську мову. У Дебреценський університет директором Російського інституту було направлено професора В. Н. Покровського. Радянські викладачі працювали в УНР протягом 2,5 років. Вони сприяли реорганізації вищої школи, Академії наук, провели значну дослідну та виховну роботу, вносили свої пропозиції щодо поліпшення навчального процесу і навчальних планів у вищих учбових закладах УНР, були активними пропагандистами радянської культури. Угорський уряд високо оцінив їхню роботу, а Міністерство освіти УНР висловило подяку²².

З безпосередньою участю фахівців з СРСР проводилася шкільна реформа в УНР. Директори шкіл УНР звертались до своїх українських колег з проханням допомогти в обладнанні кабінетів²³. До СРСР, у тому числі й на Україну, приїздили угорські педагоги, з України надсилались програми для дитячих садків, початкових і середніх шкіл, технікумів²⁴, підручники, перекладені на угорську мову. Тільки протягом 1951 р. було перекладено 34 підручники для середньої школи, а для вузів понад 100 різних книг²⁵.

Нових форм набувало співробітництво працівників мистецтва. У лютому 1953 р. до УНР виїздила група радянських кінорежисерів та акторів кіно на чолі з С. Ф. Бондарчуком. Відомий радянський митець розповідав про свої творчі задуми, про роботу над образом Т. Г. Шевченка, який він відтворив у кіно. У червні 1954 р. Київ відвідала група діячів угорського кіно в складі лауреатів премії ім. Кошута акторів Й. Віхарі, Ж. Шімен, оператора Й. Пожор. Вони зустрілися з діячами української кінематографії, трудящими столиці. На Україні проходили фестивалі угорського кіно. Загалом протягом 1951—1957 рр. демонструвалося понад 30 угорських кінофільмів²⁶.

У Київському музеї Західного та Східного мистецтва, у Львівській і Закарпатській картинних галереях експонувались твори відомих угорських художників і скульпторів: М. Мункачі, М. Барабаша, Д. Бенцура, І. Ревеса, Г. Месельє, Ш. Ека, С. Задора, І. Болгара і інших.

¹⁹ Tájékoztató..., 27, 29. old.

²⁰ MMI. Kimutatás a külföldön tanuló állami ösztöndíjasok létszámáról.

²¹ OL. M. 562—69516—1945.

²² PIA, 2/B—125—405.

²³ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 202, арк. 164.

²⁴ MMI, 1060—32—3—V/3. oszt.

²⁵ MMI, KOM, 025—025, 13. old.

²⁶ Українсько-угорські історичні зв'язки, стор. 73.

Щороку в УНР відбуваються свята радянської книги, під час яких організовуються книжкові виставки, базари. Чимало книг українських письменників перекладено у післявоєнний період на угорську мову. Це твори І. Франка, В. Стефаника, П. Тичини, В. Сосюри, А. Малишка, О. Гончара, М. Рильського та ін.

В СРСР, зокрема на Україні, вийшли з друку твори А. Габора, Б. Іллеша, Ш. Петефі, Й. Аттілі, Е. Аді, Ш. Нада та інших письменників. Загалом у СРСР протягом 1953 р. видано твори 25 угорських авторів тиражем у 1280 тис. примірників²⁷.

Починаючи з 1949 р. велику роботу розгорнуло Українське товариство дружби і культурних зв'язків з закордоном. До УНР надсилалися фотовиставки, періодичні видання та ін.²⁸

Інтерес до Радянської України, яка безпосередньо межує з УНР і на території якої проживає частина угорського населення, в Угорщині дедалі зростає. Поряд з місячниками угорсько-радянської дружби почали провадитися тижні Радянської України. Перший з них відбувся з 1 по 10 листопада 1952 р. Перед угорцями виступали колишні воїни-українці нагороджені за визволення міст Угорщини, делегати селян, що побували в колгоспах України, українські передовики виробництва ділились досвідом своєї роботи²⁹.

Коли 1945 р. широко відзначалося 300-річчя возз'єднання України з Росією. В усіх великих містах Угорщини відбулися урочисті збори. В пресі з'явилося багато статей про Радянську Україну³⁰. УТДКЗ надіслало в УНР тритомник документів «Возз'єднання України з Росією», а також книги й брошури.

У березні 1954 р. в Будапештському університеті було широко відзначено 140-річницю з дня народження Т. Г. Шевченка. Шевченківські свята проходили тоді по всій країні. Угорською мовою вийшов «Кобзар» у перекладі Ш. Вереша. Цікаво зауважити, що твори великого українського поета-революціонера почали видаватися в Угорщині ще з 1865 р., окремі його вірші «Заповіт», «Кавказ», «Минають дні, минають ночі», «Садок вишневий коло хати» перекладалися по кілька раз³¹.

Цікаво пройшов в Угорщині тиждень Радянської України у 1955 р. До його початку було видано брошури: «Подорож по території Української Соціалістичної Республіки» (1954), «Квітуча Україна» (1955 р.), а також збірка статей «Україна в братній сім'ї радянських народів». На курсах російської мови по всій країні проголошувалися доповіді про Радянську Україну, демонструвалися кінофільми, проводилися літературні вечори. В прикордонних містах Загонь, Вашарошнамень і Феґердьярмат зустрічалися українські й угорські залізничники. У жовтні — листопаді в пресі з'явилося 205 статей про Радянську Україну. Товариство угорсько-радянської дружби підготувало спеціальну статтю «Культурний розквіт Радянської України»³². До УНР було відправлено 3380 фотографій, 900 плакатів, 150 пластинок, 841 книгу українською мовою.

По всіх областях і у великих селах країни актори, що прибули з Радянської України, а також учасники художньої самодіяльності радянських військових частин, тимчасово розміщених на території УНР, брали участь у спільних концертах з митцями та колективами худож-

²⁷ «MSzT mozgalom», 1954, 3. sz., 5. old.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, спр. 200, арк. 147.

²⁹ PIA, PTO dossier 85.

³⁰ Там же, 68.

³¹ PIA PTO, dossier 98; «Венгерские новости», 1965, № 3, стор. 10.

³² SzOTL, 36/c — 1955. GzU.

ньої самодіяльності фабрик, заводів, будинків культури Угорщини. У ці дні трудящі двох прикордонних областей УНР та УРСР — Соболч-Сатмарської і Закарпатської обмінялися делегаціями. Українські гості побували у Вашарошнамені, Ніредьгазі, Кішварді, в кооперативі «Червона Зірка», а угорська делегація відвідала Ужгород, Мукачеве, колгоспи Закарпаття.

Водночас трудящі Радянської України знайомились з культурними й економічними досягненнями угорського народу. В Києві було організовано фотовиставку про сільське господарство УНР, прогресивні зв'язки українського й угорського народів, а також виставку українських книг, перекладених на угорську мову³³.

28 червня 1956 р. було підписано нову угоду про наукове і культурне співробітництво між СРСР та УНР. Для розширення культурного співробітництва засновано Товариство радянсько-угорської дружби, а 3 грудня 1958 р. — його відділення на Україні*.

Культурні зв'язки між Радянською Україною та УНР збагачують культуру обох народів. Ще 1958 р. заступник директора Угорського Інституту культурних зв'язків Лео Денеш зазначав, що «немає такої галузі в нашому культурному і мистецькому житті, представники якої особисто не зустрічались би з своїми радянськими колегами»³⁴. Навчання угорських студентів в СРСР, в тому числі й на Україні, дало їм широкую можливість ознайомитися з радянською наукою, культурою і мистецтвом. Взаємні відвідання діячів науки, культури й освіти, організація різноманітних виставок, концертів, вікторин, днів і тижнів культури сприяють ознайомленню трудящих України й Угорщини з досягненнями обох сусідніх країн. Спілкування між УРСР і УНР зміцнює їх дружнє співробітництво, взаємно збагачує обидва народи, відповідає їх життєвим інтересам.

³³ SzOTL, SzU—36/c — 1955.

* Про діяльність Українського відділення Товариства радянсько-угорської дружби. — «УІЖ», 1968, № 12.

³⁴ MTI belföldi hírek, (439): 341. 4 (47).

Повідомлення

ЗАХОДИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПОСИЛЕННЮ НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ В ГАЛУЗІ СУСПІЛЬНИХ НАУК (1956—1961 рр.)

Н. С. ГУРЛАДІ

Комуністична партія постійно піклується про ріст наукових і науково-педагогічних кадрів у галузі суспільних наук, про зміцнення джерелознавчої бази досліджень, поліпшення роботи наукових закладів, учених рад, кафедр, видавництв соціально-політичної та економічної літератури. На кожному новому історичному етапі розвитку Радянської країни КПРС звертає увагу вчених на розробку актуальних суспільних проблем. В рішеннях ХХІІІ з'їзду КПРС, а також у постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві»¹ підкреслено, що партія чекає від науковців ще більш активної і плідної роботи по узагальненню історичного досвіду радянської держави, світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного руху, по науковому осмисленню нових явищ у системі сучасного капіталізму.

Загін науковців формувався і зростав, розвивався і міцнів як надійний помічник Комуністичної партії. У післявоєнний період наукові установи і кафедри суспільних наук вузів значно поповнились кваліфікованими кадрами. Лише за п'ятиріччя, з 1951 по 1956 рр., число кандидатів суспільних наук у вузах України зросло на 50%. Вчений ступінь здобув 821 чоловік, тобто половина всього викладацького складу². Для післявоєнного часу то були високі темпи, але для нових умов — недостатні.

Питання підготовки науково-педагогічних кадрів з суспільних наук гостро стояло і в інших республіках. У зв'язку з цим ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли у 1956 р. спільну постанову «Про заходи до поліпшення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів»³. На початку 1960 р. вдруге повернулися до цього питання і, спираючись на досвід останніх чотирьох років, ухвалили постанову «Про заходи до поліпшення дисертаційних робіт і порядку присудження вчених ступенів і звань»⁴. Обидві постанови вимагали від науковців підвищення самостійності досліджень, їх практичного

¹ «Коммунист», 1967, № 13.

² Архів Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти (далі — АМВССО) УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 979, арк. 30.

³ «Вестник высшей школы», 1956, № 10, стор. 42—43.

⁴ «Вестник высшей школы», 1961, № 4, стор. 73.

застосування, вдосконалення проблематики, обов'язковості публікації наукових статей і монографій по темі дисертацій. Набір до аспірантури мав провадитися за рахунок осіб з певним стажем роботи за спеціальністю.

Парторганізація України, вчені ради наукових установ та інститутів, кафедри суспільних наук доклали багато зусиль для втілення в життя рішень партії та уряду. Підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вузів України здійснювалося через аспірантуру, Інститут підвищення кваліфікації (ІПК) викладачів суспільних наук при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, а також у формі самостійної роботи викладачів та науковців. Тільки в ІПК з 15 жовтня 1949 р. по 1 лютого 1956 р. 365 його слухачів захистили кандидатські дисертації⁵, а в 1956—1961 рр. 1426, серед них 647 істориків, 466 економістів, 307 філософів⁶. Таким чином протягом 5 років переважна більшість викладачів кафедр суспільних наук вузів України пройшла перепідготовку в стінах цього закладу. Але, незважаючи на певні успіхи, робота Інституту потребувала дальшого вдосконалення в напрямку більш диференційованого підходу до складу слухачів. Так, наприклад, до четвертого набору ІПК, який розпочав навчання у вересні 1957 р., було зараховано 23 слухачі з науковим ступенем, 22 асистенти, 103 старші викладачі, 4 завідуючі кафедрами⁷. Слухачі ІПК були різні за кваліфікацією, стажем роботи у вузах, за профілем навчальних закладів. Проте всі вони працювали за однією програмою. ЦК КП України, вважаючи таке становище ненормальним, звернув на це увагу Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, колегія якого у рішенні «Про заходи до поліпшення роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при КДУ ім. Т. Г. Шевченка» (липень 1959 р.) запропонувала дирекції інституту в разі необхідності продовжувати строк перебування слухачів до 10 місяців, або навпаки — скорочувати його⁸. Відтоді приймалися викладачі, які ставили собі за мету виконувати певний обсяг роботи за індивідуальним планом у відповідності з рішеннями вченої ради свого вузу: розробка курсу лекцій, спецкурсу або спецсемінару, завершення науково-дослідної роботи, підготовка до публікації підручника, монографії, здача кандидатського мінімуму, завершення кандидатської або докторської дисертації. Крім того, вченій раді ІПК було надано право прийому до захисту дисертацій з суспільних наук⁹.

Аспірантура в 1956—1958 рр. діяла лише в кількох вузах республіки, де були для цього достатні наукові сили. Право прийому до захисту дисертації мали тільки Київський університет та інститути Академії наук УРСР¹⁰. Протягом 1956—1958 рр. набір до аспірантури значно зменшився: 1956 р. було зараховано 72 чоловіки, 1957 р. — 41, 1958 — 33. В наступні 1959—1960 рр. набір збільшився: 1959 р. — 92, а 1960 р. — 87. з них 22 — з історії КПСР, 42 — з політичної економії і 23 — з марксистсько-ленінської філософії¹¹. Проте за три роки лише 8% випускників аспірантури м. Києва вчасно захистили кандидатські дисертації¹².

⁵ АМВССО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1951, арк. 44.

⁶ Поточний архів ІПК при КДУ ім. Т. Г. Шевченка. Накази про зарахування ІПК в 1956—1961 рр.

⁷ Там же.

⁸ АМВССО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1852, арк. 47.

⁹ Там же, спр. 608, арк. 91—97.

¹⁰ Там же, спр. 1851, арк. 47.

¹¹ Там же, спр. 1291, арк. 28—29.

¹² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 19, од. зб. 67, арк. 50.

Загалом до 1961 р. підготовка викладацьких кадрів через аспірантуру не могла задовольнити потреби вузів України. Тільки 50% викладачів суспільних наук були випускниками аспірантури¹³.

Хоч у 1956—1961 рр. було вжито немало заходів щодо вдосконалення системи підготовки науково-педагогічних кадрів у галузі суспільних наук, однак темпи підготовки науково-педагогічних кадрів були ще низькими. В 1960/61 навчальному році у вузах України діяло 208 кафедр суспільних наук, де працювало 1673 викладачі, серед них 8 докторів наук і професорів, 863 кандидати наук. Тобто — викладачів, що мали наукові ступені, було трохи більше як 50%.

Такий стан значною мірою був наслідком відсутності науково обгрунтованої системи і методики підготовки науковців, недосконалістю середньої ланки та відсутністю не тільки наукових установ, але й будь-яких пільг для докторантів. Дослідження в даний період ставали дедалі фундаментальнішими, базувались на солідній джерелознавчій основі. Цьому сприяли не лише підвищені вимоги з боку вчених рад, але й постанови про зміни в роботі архівних установ, бібліотек тощо, а також постанова «Про заходи поліпшення науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах»¹⁴.

В пресі порушувалися принципи питання джерелознавства. З огляду на велику кількість джерел, з якими має справу дослідник при вивченні історії радянського періоду, підкреслювалась необхідність розробки нових методів відбору джерел, їх наукової критики встановлення авторства документів.

Постанови і рішення партії та уряду сприяли поживавленню роботи партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України по концентрації, обробці, публікації та інших формах використання партійних документів, мемуарів і т. ін. Було проведено підготовчі роботи по організації реставраційної майстерні, поліпшенню використання архівних документів у наукових цілях. У 1959 р. завершено обладнання фотолaboratorії, що дало змогу виготовити за рік 4847 фотокопій документів. Внаслідок ужитих заходів лише в 1961 р. 254 науковці використали 17 705 одиниць зберігання. Інститут історії партії ЦК КП України багато працював з обласними партійними архівами, в результаті чого ці архіви підготували до друку 5 збірників документів та спогадів¹⁵.

Спрощення допуску до архівних фондів значно збільшило кількість дослідників, які ними користувались. Якщо 1956 р. до послуг Центрального державного історичного архіву в м. Києві звернулось 140 дослідників, то 1961 р. — 800. Архіви республіки встановили ділові зв'язки з архівними установами країн народної демократії.

Величезне значення для розвитку суспільних наук мала науково-бібліографічна робота бібліотек. Справжнім науковим центром науково-бібліографічної роботи стала Фундаментальна бібліотека суспільних наук АН СРСР. Значно розширила цю галузь роботи Книжкова палата УРСР. У 1956 р. її працівники склали 33 бібліографічні списки. Один з найбільших — для Інституту історії партії ЦК КП України, що включав 1 800 назв виданих на території України творів основоположників марксизму-ленізму¹⁶. З 1950 по 1961 рр. Книжкова палата УРСР видала 2 700 тематичних довідок¹⁷, що їх надсилали органі-

¹³ «Вестник высшей школы», 1961, № 10, стор. 69.

¹⁴ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 676, арк. 113—118.

¹⁵ Там же, од. зб. 2021, арк. 60—62.

¹⁶ Советская библиография. Сборник статей и материалов, 1956, вип. 44, стор. 64—66.

¹⁷ «Советская библиография», 1962, № 6/76, стор. 4.

заціям і закладам не тільки Української РСР, але й інших республік Радянського Союзу.

Великим науково-бібліографічним центром стала державна публічна бібліотека УРСР. На початку 1959 р. її фонд становив 6 340 тис. примірників книг, журналів, нот, картографічних та образотворчих матеріалів, рукописів і 7 360 тис. номерів газет. Фонд довідкової літератури у відділі бібліографії налічував понад 25 тис. назв. Протягом 1956—1959 рр. тут були створені картотеки: «300-річчя возз'єднання України з Росією» (2 тис. назв), «40 років Великої Жовтневої соціалістичної революції» (3 тис. назв), а також видано бібліографічний покажчик «40 років Радянської влади на Україні», обсягом 23 друковані аркуші¹⁸. Працівники бібліотеки склали бібліографію для авторського колективу, який працював над «Нарисами історії Комуністичної партії України», для Інституту історії Академії наук УРСР підібрали літературу на тему: «Більшовицькі організації України в першій російській революції. 1905—1907 рр». Лише в 1958 р. бібліотека видала читачам та окремим установам 81 300 довідок, у тому числі 38 списків літератури¹⁹.

Науково-бібліографічна робота велася в усіх обласних центрах України. Якщо в 1951 р. вийшло тільки 4 бібліографічні покажчики з суспільних наук, то в 1957 р.— 72. Зокрема, важливе значення мали опубліковані 1958 р. «Матеріали до бібліографії історії Комуністичної партії Західної України».

У творчому розв'язуванні актуальних наукових проблем велику роль відігравала преса, зокрема науково-теоретичні і політичні журнали України. На сторінках журналу «Комуніст України» в 1956—1959 рр. з'явилися важливі статті з питань марксистсько-ленінської теорії, історії Комуністичної партії України, практики партійної роботи і т. д. Редакція постійно зміцнювала свої зв'язки з авторським активом і читачами, регулярно організовувала творче обговорення питань, що вимагали колективного теоретичного осмислення. Журнал надрукував серії статей з політичної економії соціалізму, історії Комуністичної партії України, викривав спроби буржуазної фальсифікації в галузі суспільних наук, вміщував змістовні огляди науково-теоретичних і політичних журналів республіки.

В досліджуваний період розгорнув свою роботу створений у 1957 р. за рішенням ЦК КП України «Український історичний журнал» — орган Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України. З перших кроків редакція спиралася на широку громадськість шляхом читачьких конференцій, виїздів членів редакції в різні міста республіки, листування з читачами. Ряд практичних зауважень в адресу редакції було зроблено в статті «Питання історії КП України на сторінках «Українського історичного журналу», вміщеній 1961 р. в № 4 «Комуніста України». Критика сприяла розширенню проблематики, підвищенню вимогливості до авторів. З'явилась ціла серія змістовних критичних статей. Кращі з них містили глибокий науковий аналіз ролі рецензованих праць в історичній літературі, елементи історіографії питання, наукову характеристику окремих документів, цінні зауваження щодо структури робіт, їх методики. В 1960—1961 рр. критико-бібліографічний відділ журналу значно змінився. Рецензії стали більш лаконічними, цілеспрямованими, підвищився їх науковий рівень. В ряді статей поставлено чимало актуальних питань щодо критики буржуазної історіографії.

¹⁸ «Советская библиография», 1959, № 2/54, стор. 49—53.

¹⁹ Там же.

В журналі знайшли своє відображення також питання інтернаціонального значення історичного досвіду Радянської держави, дружби і співробітництва народів соціалістичних країн і т. д.

Значну роль у розвитку історичної науки на Україні відіграв орган Архівного управління Української РСР «Науково-інформаційний бюлетень», що друкує статті, повідомлення, огляди літератури та джерел, а з 1959 р. документи. Значне місце в розробці актуальних питань політичної економії і конкретної економіки посів створений 1958 р. журнал «Економіка Радянської України» — орган Держплану та Інституту економіки Академії наук УРСР.

Суспільно-політичні і теоретичні журнали стали центрами, навколо яких об'єднувались наукові сили України. Вони часто виступали піонерами в науковому осмисленні й узагальненні процесів сучасності.

Президія Академії наук УРСР, Вчена рада Інституту історії партії ЦК КП України, вчені ради вузів і науково-дослідних інститутів республіки, кафедри історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії й політичної економії протягом 1956—1961 рр. неодноразово поверталися до корінних проблем науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук. У травні 1958 р. в Києві відбулася сесія з питань розвитку гуманітарних наук на Україні²⁰. В її роботі взяли участь відповідальні працівники апарату ЦК КП України, секретарі обкомів партії, видатні вчені Москви, представники наукових установ Білорусії та Молдавії. Учасники сесії вказали на гостру необхідність широких дискусій по цілому ряду важливих питань історії українського народу, історії Комуністичної партії України, філософії і політичної економії, внесли пропозиції, спрямовані на поліпшення роботи вчених рад і координації науково-дослідної роботи в республіці, розгортання наукової критики, створення нових видавництв. Представники наукової громадськості схвалили пропозицію про написання багатотомної історії Комуністичної партії України²¹.

Багато з цих пропозицій уже втілено в життя, що відіграло позитивну роль у дальшому розвитку суспільних наук. Розгорталася робота по створенню праць з історії Комуністичної партії. Велике значення для розгортання дослідної роботи в галузі історії КП України мав вихід у 1961 р. «Нарисів історії Комуністичної партії України» та ряду монографічних досліджень. Важливим вкладом в історико-партійну літературу стали збірники статей, видані Інститутом історії партії ЦК КП України. Загальне схвалення дістали збірки: «Ленінським шляхом», «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 рр.)», «Комуністична партія — натхненник і організатор братерського союзу і непорушної дружби народів СРСР» та ін.

Інститут історії партії став науково-координаційним і методологічним центром у галузі історико-партійної науки на Україні, ініціатором проведення наукових сесій і конференцій з найбільш важливих малодосліджених питань історико-партійної науки. В червні 1958 р. у Вищій партійній школі при ЦК КП України відбулася наукова сесія, присвячена 40-річчю з дня скликання I з'їзду КП України. Наукова конференція з питань інтернаціонального виховання трудящих відбулася 26—29 вересня 1960 р. в Київському ордена Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка. В червні 1961 р. Інститут історії партії ЦК КП України скликав наукову сесію з нагоди двадцятиріччя з

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 951, арк. 188—198.

²¹ АМВССО УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 1285, арк. 71.

дня початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. Такі ж сесії пройшли в Одесі й Сімферополі.

З питань виховання трудящих в умовах будівництва комунізму в травні 1960 р. відбулася наукова конференція викладачів суспільних наук Кримської області, присвячена узагальненню нових суспільних явищ і процесів на сучасному етапі комуністичного будівництва.

Пожвавилась наукова робота вузівських кафедр суспільних наук. Викладачами кафедр історії КПРС найбільша увага приділялася боротьбі Комуністичної партії за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Цій проблемі присвятили збірники своїх праць кафедри історії КПРС Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка²² та марксизму-ленінізму Київського інженерно-будівельного інституту²³. Історію більшовицьких організацій на Україні, боротьбу за зміцнення союзу робітників і селян розробляли у своїх статтях викладачі історії КПРС Харківського державного університету. За три роки вони випустили шість томів наукових записок, чотири монографії і п'ять брошур. За цей же час аспіранти підготували вісім цікавих праць. Кафедра історії КПРС Української Академії сільськогосподарських наук за 1957—1959 рр. видала три томи «Наукових праць», у яких надруковано 30 статей членів кафедри. Крім того, було надруковано 6 брошур і 21 статтю в пресі, 9 лекцій з курсу історії КПРС.

1957 р. в зв'язку з підготовкою до 40-річчя КП України кафедра історії КПРС Дніпропетровського державного університету стала ініціатором підготовки монографічної праці з історії Дніпропетровської партійної організації²⁴. Цю ініціативу підхопили кафедри багатьох вузів України. Чимало кафедр розпочали писати історії великих підприємств Харкова, Дніпропетровська, Києва та інших міст.

Таким чином у досліджуваний період історики України досягли значних успіхів у вивченні і розробці актуальних проблем. Якщо з 1946 по 1955 рр. у наукових збірниках вузів було надруковано 250 статей з історії партії, то за два наступні роки — 400²⁵. В 1956—1961 рр. в наукових збірниках вузів, Інституту історії партії ЦК КП України, науково-дослідних інститутів відділу суспільних наук АН УРСР, в «Комуністі України» і в «Українському історичному журналі», а також окремими виданнями побачила світ майже 1 тис. статей, близько 20 монографій та ряд документальних збірок. Крім того, 318 статей, присвячених історії КПРС і історії КП України, надруковано в 1—5 томах Української Радянської Енциклопедії²⁶.

Пожвавили дослідну роботу і вчені-філософи. Велику роль у розробці питань марксистсько-ленінської філософії відіграло створення за рішенням ЦК КПРС і ЦК КП України в ряді вузів республіки кафедр філософії. Силами Інституту філософії АН УРСР і 58 вузівських кафедр, відділу філософії Інституту суспільних наук, Львівського держуніверситету, наукових працівників трьох лабораторій конкретно-соціологічних досліджень з 1956 по 1965 рр. було видано понад 120 монографій і збірників статей²⁷.

Вчені України приділяли велику увагу законам категорій діалектики, теорії пізнання. Стали успішно вестись дослідження в галузі

²² Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. XVI, вип. XI, кн. 2, К., 1957.

²³ Вчені записки. Праці кафедр марксизму-ленінізму і політичної економії Київського інженерно-будівельного інституту, вип. 2, К., 1958.

²⁴ «УІЖ», 1958, № 3, стор. 168.

²⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 220, од. зб. 65, арк. 30.

²⁶ Ідеологічна робота партії на новому піднесенні, К., 1961, стор. 100.

²⁷ УРЕ, т. 17, стор. 433.

логіки наукового пізнання, філософського узагальнення питань природознавства, сучасної фізики й біохімії. Дістали обґрунтування філософські питання квантової механіки, теорії відносності, кібернетики та ін.

В галузі історичного матеріалізму вчені-філософи України приділили велику увагу актуальним питанням закономірностей побудови соціалізму і комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, зокрема, в галузі національного питання, виховання радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Вчені України досліджували гносеологічні корені літератури і мистецтва, формування естетичних смаків радянського народу. З'явилися перші фундаментальні праці з атеїзму.

Значний вклад внесли вчені в галузі літературознавства, мистецтвознавства, фольклору і етнографії, держави і права. На Україні була створена широка мережа науково-дослідних установ з питань економіки. Це — Інститут економіки АН УРСР з філіалами в Дніпропетровську, Харкові, Львові, Науково-дослідний економічний інститут Держплану УРСР, створений у 1962 р., Український науково-дослідний інститут торгівлі та громадського харчування, відділ Інституту економіки світової соціалістичної системи АН УРСР, який працював на громадських засадах. Науково-дослідну роботу вели понад 130 відповідних кафедр університетів та інститутів. Учені-економісти в 1957—1958 рр. успішно працювали в галузі соціалістичної економіки, актуальних питань промисловості і сільського господарства, історії народного господарства і економічної думки на Україні та ін. Були видані двотомна праця «Українська РСР», «Радянська Україна», «Промисловість Радянської України за 40 років» і т. д. Ряд економістів присвятили свої праці політичній економії соціалізму, переконливо показавши, що розквіт Української РСР є проявом торжества ленінської національної політики.

В наступні роки науково-дослідна робота в галузі суспільних наук значно поживалась. Цьому сприяли прийнята XXII з'їздом КПРС нова Програма партії, рішення XXIII з'їзду партії, жовтневого (1964 р.) та наступних пленумів ЦК, постанова ЦК КПРС про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищення їх ролі в комуністичному будівництві. Особливо плідною була і є робота науковців у період підготовки до славних ювілеїв — 50-річчя Великого Жовтня та 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

ПРО РАДЯНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ

В 1935—1939 рр.

І. Ф. ЧЕРНІКОВ

У складній і тривожній міжнародній обстановці другої половини 30-х років Радянський Союз продовжував докладати зусиль для підтримання дружніх відносин з своїм чорноморським сусідом — Турецькою республікою. Істотну роль щодо цього відігравали економічні та культурні зв'язки між обома країнами.

У згадувані роки обсяг зовнішньої торгівлі між СРСР і Туреччиною був ще досить великим, хоча на ньому вже позначалася тенденція до зниження. Так, наприклад, у 1935 р. він становив 10,3 млн. крб., в 1936 — 6,7 млн. крб., 1937 — 10,6 млн. крб., 1938 р. — 7,6 млн. крб., 1939 — 4,9 млн. крб.¹

Структура радянсько-турецької торгівлі була також різноманітною. Якщо у 20-і роки наша країна експортувала до Туреччини головним чином сільськогосподарську продукцію, то успішне виконання п'ятирічних планів дозволило СРСР значно збільшити частку промислових виробів. Кількість експортованого машинно-технічного обладнання збільшилася з 2% в кінці 20-х років до 40% — в 1937 р.² Важливе значення мав вивіз до Туреччини радянських нафтопродуктів (в 1938 р. — 59,2 тис. т, в 1939 — 24,5 тис. т). Частка СРСР у турецькому імпорті нафтопродуктів у 1938 р. становила: 2% — з нафти, 16% — з бензину, 25% — з мазуту³. У березні 1935 р. була досягнута домовленість між муніципалітетом Стамбулу і Нафтосиндикатом (СРСР) про будівництво поблизу міста радянської нафтової установки потужністю у 8 тис. т нафтопродуктів⁴.

Радянський Союз продовжував постачати Туреччину кам'яним вугіллям, чорними металами, прокатом чорних металів, трубами, продовольчими товарами⁵. Високу оцінку заслужили тоді в Туреччині радянські вантажні автомобілі, автобуси. Тільки протягом лютого — серпня 1935 р. через Одеський порт на адресу муніципалітетів Анкари і Стамбулу було надіслано 570 грузовиків та 40 автобусів⁶.

Українська РСР займала важливе місце в загальносоюзному експорті у країни зарубіжного Сходу, в тому числі й у Туреччину. Продукція українських металургійних, вугільних, коксохімічних підприємств, електромотори, сільськогосподарські машини користувались великим попитом на іноземних ринках⁷. Становить інтерес такий факт

¹ Розрахунки даються за курсом 1961 р. Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918—1966, М., 1967, стор. 11.

² Внешняя торговля СССР со странами Азии, Африки и Латинской Америки, М., 1958, стор. 143.

³ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник, 1918—1966, стор. 32.

⁴ Відділ рукописних фондів Інституту історії АН СРСР. Досьє по Туреччині, спр. 7, арк. 10.

⁵ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918—1966, стор. 32—36.

⁶ «Правда», 10 березня, 14 квітня 1935 р.

⁷ «Комуніст», 18 жовтня 1937 р.

з діяльності Одеської контори Всесоюзного об'єднання для торгівлі з Іраном та Туреччиною («Радірантуркторг»). У другому кварталі 1938 р. з Одеського порту вона надіслала до Стамбулу: 2 тис. м бавовняних тканин, 1 тис. т чавуну, 5 т анілінової солі, 10 т хлористого амонію, 60 тис. кв. м листового скла, 200 куб. м фанери, 200 шкірок горностая та песця, 150 патефонів, 5 тис. штук термометрів та різних медикаментів — на суму 10 тис. крб.⁸

Значна кількість вугілля експортувалася до Туреччини через Миколаївський порт, у 1935—1936 рр. трасу Миколаїв — Стамбул регулярно обслуговували пароплави «Тимирязев» та «Волхов»⁹.

Радянський Союз імпортував з Туреччини переважно промислову сировину: бавовну, вовну, шкіру, а також фрукти, овочі, ягоди тощо. У другій половині 30-х років у зв'язку з піднесенням бавовництва в СРСР, імпорт бавовняних тканин з Туреччини значно скоротився, але відповідно збільшились закупки високоякісної вовни, необробленої шкіри та живої худоби. В окремі ж роки наша країна була головним покупцем цілого ряду турецьких товарів. Наприклад, в 1938 р. Радянський Союз імпортував 61,8% всієї вивезеної з Туреччини овечої вовни (4658 т), 41,7% — живої худоби, 31% — вовни ангорських кіз, велику кількість фруктів, ягід, овочів — на суму 170 тис. крб.¹⁰

Велику роль в активізації радянсько-турецької торгівлі відіграли підписаний 8 жовтня 1937 р. між СРСР і Турецькою республікою договір про торгівлю та мореплавство, а також спеціальна торгово-платіжна угода¹¹. Чинність цих документів зберігається і в наш час, і на їх основі підписуються протоколи, які регулюють товарообмін між обома країнами. У торгових відносинах з Туреччиною Радянський Союз зарекомендував себе як надійний та акуратний партнер. Однією з особливостей радянсько-турецького економічного співробітництва тих років була безкорислива допомога першої країни соціалізму Турецькій республіці у будівництві її національної промисловості. З цією метою Радянський Союз надав Туреччині надзвичайно пільговий довгостроковий і безпроцентний кредит — в розмірі 8 млн. доларів¹². Цей кредит, як відзначав англійський історик Вер-Ходж, дозволяв Туреччині імпортувати машини, які вона гостро потребувала, та використовувати свій експорт для його сплати¹³. Радянський кредит становив третину всіх капіталовкладень у турецьку промисловість протягом 1934—1939 рр., тобто у першу турецьку «п'ятирічку». На його основі у рекордні строки були споруджені під керівництвом радянських фахівців потужні текстильні комбінати у містах Кайсері та Назіллі. Цікаво відзначити, що у виробництві обладнання для вказаних велетнів турецької промисловості брала участь велика кількість промислових підприємств СРСР. Серед них — один з київських заводів виготовив текстильні машини, Харківський електромеханічний завод — трансформатори, електромотори та іншу апаратуру¹⁴.

Комбінат у Кайсері почав видавати продукцію у вересні 1935 р., а два роки згодом вступив у дію й Назіллійський комбінат. На його відкриття прибув увесь склад турецького уряду на чолі з президен-

⁸ Одеський обласний державний архів, ф. Р-1964, оп. 3, спр. 23, арк. 18.

⁹ Миколаївський обласний державний архів, ф. 1006, оп. I, спр. 112, арк. 5, 8.

¹⁰ Внешняя торговля СССР. Статистический сборник. 1918—1966, стор. 38—39.

¹¹ Справочник по внешней торговле СССР. М., 1958, стор. 90.

¹² Сборник действующих торговых договоров и иных хозяйственных соглашений СССР, заключенных с иностранными государствами, ч. I, М., 1935, стор. 282—286.

¹³ E. R. Ver-Hodge. Turkish Foreign Policy. 1918—1948, Geneve, 1950, стор. 75.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 7604, оп. 1, спр. 329, арк. 7—9; «Правда», 5 січня 1935 р.

том Республіки Кемалем Ататюрком. Керівні діячі республіки докладно знайомилися з обладнанням, роботою машин, висловили своє захоплення і щиро подяку радянським фахівцям¹⁵.

З пуском комбінатів у Кайсері (35 тис. веретен і 1000 верстатів) та у Назіллі (29 тис. веретен і 758 верстатів) Туреччина могла забезпечити внутрішній ринок необхідною кількістю бавовняних тканин. Це значно скоротило імпорт текстильних виробів з-за кордону і сприяло розвитку бавовництва в країні¹⁶. І зараз на цих комбінатах, реконструйованих нещодавно з допомогою Радянського Союзу, виготовляється основна частина турецьких бавовняних тканин.

Розширенню економічних зв'язків СРСР і Туреччини істотно сприяло відвідання влітку 1935 р. СРСР турецькою урядовою економічною делегацією, у складі якої були генеральні директори «Сумербанка» — Сумер та «Ділового банка» — Ерріш, голова урядового комітету з промисловості Памір, керівники турецької гірничої та електротехнічної промисловості. Делегацію прийняв Голова ЦВК СРСР М. І. Калінін. Турецькі гості докладно ознайомилися з роботою ряду промислових підприємств, вивчали виробничий процес на Краматорському металургійному заводі. Вони щиро дякували за «найефективнішу дружню допомогу» Країни Рад¹⁷.

Радянський Союз систематично брав участь в Ізмірському міжнародному ярмарку. У 1935 р. його павільйон був визнаний кращим як за багатством та якістю експонатів, так і за оформленням. На Ізмірському ярмарку 1937 р. Союз РСР демонстрував переважно продукцію важкої промисловості і машинобудування. Вперше експонувались дизельні трактори, легкові автомашини, ткацькі верстати, автоматична телефонна станція. Велика схематична карта СРСР, різні діаграми, плакати, цитати з Конституції СРСР турецькою мовою, фотомонтажі — все це ілюструвало досягнення нашої країни за 20 років Радянської влади. Ще більш представницьким був павільйон СРСР на Ізмірському ярмарку 1938 р. У перший день роботи його відвідало понад 10 тис. чол. Адміністрацією ярмарку Радянський павільйон був удостоєний найвищої нагороди — диплома I-го ступеня, окремим його відділи: «Загальний», «Техноекспорт», «Союзнафта», «Текстиль», «Фарфор» — одержали золоті медалі. І навіть у серпні 1939 р., коли лічені дні відділяли світ від воєнної катастрофи, Радянський Союз, цей великий друг і сусід Туреччини, як писала газета «Ені Асир», підтримав своєю участю Ізмірський ярмарок¹⁸.

Інтенсивно розвивалося й радянсько-турецьке культурне співробітництво, хоч антирадянські підступи певних турецьких кіл завдавали великої шкоди цій важливій справі. Народи Країни Рад, де відбувалась справжня культурна революція, щиро прагнули допомогти трудящим масам Туреччини в їхньому культурному відродженні.

Велика заслуга в справі культурного зближення СРСР і Туреччини належала Всесоюзному товариству культурного зв'язку з закордоном (ВТКЗ), а на Україні — Всеукраїнському товариству культурного зв'язку з закордоном (ВУТКЗ). У листі Наркомату закордонних справ СРСР на адресу ВТКЗ у жовтні 1931 р. підкреслювалось, що

¹⁵ «Исторический архив», 1961, № 4, стор. 48, 50.

¹⁶ В. П. Смирнов. Турция. Экономика и внешняя торговля. М., 1956, стор. 81—82; «Революционный Восток», 1936, № 5—6, стор. 175.

¹⁷ «Правда», 24, 27 липня; 6 серпня 1935 р. «Сумербанк» фінансував будівництво текстильних комбінатів.

¹⁸ «Правда», 24 серпня 1935 р.; 23 серпня, 27 вересня 1938 р., «Комуніст», 23 серпня 1937 р.; 25 липня 1938 р.; «Yeni Asir», 21 серпня 1939 р.

Наркомзаксправ «вважає за необхідне всіляко підтримувати всі заходи, намічені УРСР по встановленню культурних зв'язків з Туреччиною»¹⁹.

Народна освіта становила одну з найплідніших ділянок радянсько-турецького культурного співробітництва. Для Туреччини це було особливо важливим, оскільки в кінці 20-х — на початку 30-х років уряд Кемаля Ататюрка запровадив ряд реформ у галузі освіти. У 1936 р. нашу країну на запрошення народного комісара освіти РРФСР А. С. Бубнова відвідала турецька делегація працівників вищої та середньої освіти, яку очолював Генеральний директор технічної освіти Туреччини д-р Рюшту. Турецькі педагоги ознайомилися з станом освіти в Москві, Ленінграді та Одесі. Їх увагу привернула Українська виставка народних виробів, яка експонувалась тоді в Центральному парку культури та відпочинку в Москві. Турецькі діячі освіти щиро дякували своїм радянським колегам за надану можливість вивчати учбовий процес у радянських навчальних закладах і висловились за максимальне розширення подібних контактів²⁰.

Тривало співробітництво між радянськими й турецькими вченими. Важливу роль у цьому відіграла створена при Академії наук СРСР Комісія сприяння науковим зв'язкам з Туреччиною на чолі з відомим сходознавцем академіком О. М. Самойловичем. Діяльність комісії поширювалась на союзні республіки, в тому числі на Україну. З її ініціативи у Москві, Ленінграді, Києві, Баку та інших містах періодично проводилися «турецькі тижні», на яких учених Туреччини, що відвідували СРСР, знайомили з досягненнями радянської науки²¹.

Радянські діячі науки також відвідували сусідню Туреччину. В жовтні 1935 р. у роботі VI Національного конгресу турецьких лікарів взяли участь видатні радянські вчені — голова Всесоюзного хірургічного товариства проф. М. Н. Бурденко, заступник голови Московського товариства терапевтів проф. Р. А. Лурія та начальник управління вищої медичної освіти Наркомату охорони здоров'я СРСР проф. Г. М. Данішевський. Видатні радянські лікарі виступили перед численною аудиторією конгресу з доповідями про розвиток і стан окремих галузей медичної науки в СРСР. Конгрес звернувся з привітанням і вдячністю до всіх медичних працівників Країни Рад і висловив щирю готовність його учасників «служити справі турецько-радянського співробітництва»²².

У листопаді 1935 р. на адресу головного спеціаліста з санітарії Стамбульського муніципалітету д-ра Зекі була надіслана найновіша радянська література про комунальне господарство сучасного міста²³. Про готовність радянських людей подати всебічну допомогу турецькому народу свідчить, наприклад, їх участь у боротьбі з епідемією ящура в країні, підготовка в СРСР ветеринарних кадрів для Туреччини та ін.²⁴

У розглядуваний період міцніло й співробітництво рибалок та іхтіологів обох чорноморських держав. Так, у 1936 р. правління ВТКЗ допомогло Українському філіалу Азово-Чорноморського інституту морського рибного господарства та океанографії одержати від турецьких властей ряд відомостей щодо промислового рибальства²⁵.

¹⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 2, спр. 106.

²⁰ Там же, оп. 4, спр. 198, арк. 4, 8—9, 23—25; «Ulus», 22, 25 вересня 1936 р.

²¹ Там же, спр. 142, арк. 69; спр. 193, арк. 17.

²² «Правда», 12, 17, 25 жовтня 1935 р.; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 193, арк. 106.

²³ Там же, арк. 72, 67; спр. 233, арк. 22—23.

²⁴ Там же, спр. 193, арк. 77, 117.

²⁵ Там же, спр. 239, арк. 3—4.

Пам'ятними були зв'язки і в галузі літератури та мистецтва. Цілу епоху у формуванні прогресивного напрямку турецької літератури становила творчість О. М. Горького. Назим Хікмет і Сабахаддін Алі, Орхан Кемаль і Суад Дервіш, Решад Нурі і Якуб Кадрі — відчували на собі неперевершену силу таланту великого художника слова. Назим Хікмет у ті роки пристрасно виступав на захист Іспанської республіки, закликав до дружби з Радянським Союзом. 1937 р. СРСР відвідала прогресивна турецька письменниця Суад Дервіш, яка потім надрукувала в газеті «Тан» («Зоря») свої враження про першу країну соціалізму, а в 1944 р. видала книгу «Чому я друг Радянського Союзу»²⁶.

Літературна громадськість Туреччини разом з усім прогресивним людством відзначила в 1937 р. сто років з дня смерті О. С. Пушкіна. На прохання турецьких літераторів Всесоюзний Пушкінський комітет надіслав різноманітні матеріали для організації в Стамбулі виставки про творчість великого російського поета. Турецький літературознавець Мустафа Ніхат підготував до ювілею нарис про твори Пушкіна, видані турецькою мовою. Творчості великого поета присвятили ряд матеріалів турецькі газети²⁷.

Турецькі читачі добре знали твори Л. М. Толстого, Ф. М. Достоєвського, В. В. Маяковського, Л. М. Сейфулліної, М. О. Шолохова, П. Г. Тичини, М. С. Шагінян та інших письменників. За даними правління ВТКЗ, надсилання видань цих авторів до Туреччини становило одне з головних завдань близькосхідної секції товариства²⁸.

Творча співдружність талановитого турецького актора Мухсіна Ертогрула з корифеями сцени СРСР — К. С. Станіславським, В. І. Немировичем-Данченком, В. Є. Мейєрхольдом, Л. С. Курбасом — великою мірою сприяла організації сучасного турецького національного театру в Стамбулі²⁹. На його сцені з успіхом йшли спектаклі за творами О. М. Горького («На дні»), Л. М. Толстого («Анна Кареніна»), М. В. Гоголя («Ревізор»), О. М. Островського («Вовки та вівці»), А. П. Чехова. До театрального сезону 1935/36 рр. на прохання М. Ертогрула правління ВТКЗ надіслало переклад на турецьку мову п'єси О. Є. Корнійчука «Платон Кречет»³⁰.

Цікаво зазначити, що на радянській виставці живопису та графіки, організованій ВТКЗ у 1934—1935 рр. у Туреччині, Греції та Ірані, досить широко були представлені твори художників Української РСР (51 гравюра та 20 літографій). В їх числі — праці В. Касіяна, О. Довгалія, З. Толкачова, С. Нелепінської³¹.

З метою дальшого розвитку дружніх культурних зв'язків, враховуючи великий інтерес турецької громадськості до радянського мистецтва, Радянський уряд відрядив навесні 1935 р. до Туреччини групу артистів Великого театру СРСР. Там довго пам'ятали тріумфальні виступи видатних представників радянського мистецтва: О. С. Пирогова, М. П. Максакової, В. В. Барсової, П. М. Норцова, А. М. Мессе-

²⁶ Алькаєва, А. Бабаєв. Турецкая литература. Краткий очерк, М., 1967, стор. 100—101; ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 145, арк. 69; спр. 237, арк. 23, 24, 28; Суад Дервиш. Почему я друг Советского Союза. Рассказы турецких писателей, М., 1954, стор. 202.

²⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 193, арк. 86, 109, 112; спр. 239, арк. 49, 52; «Набер», 10 лютого 1937 р.; «Ақшам», 7 лютого 1937 р.

²⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 19, арк. 2, 3.

²⁹ Оссия Триллинг. Театр современной Турции.— «В защиту мира», 1960, № 10, стор. 74, 76.

³⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 193, арк. 62, 77.

³¹ Там же, оп. 11, спр. 461, арк. 66, 79—83.

рер, І. Д. Жадан, С. М. Кнушевицького, Д. Д. Шостаковича, Д. Ф. Ойстраха, Л. М. Оборіна. Президент Кемаль Ататюрк, який був присутній на багатьох концертах радянських митців, дав високу оцінку їхній блискучій майстерності³². «Виняткова насолода, одержана турецькою громадськістю від виступів найвизначніших радянських акторів, красномовно свідчить про те, яких чудових успіхів досяг Радянський Союз у театральному та музичному мистецтві. Всі наші слухачі відчували потребу вклонитися великій культурі великого нашого сусіда»,— писала тоді газета «Ені Асир»³³.

Делегація СРСР подала тоді своїм турецьким колегам істотну допомогу у проведенні музичної реформи. Коли 1936 р. 4-й Московський театральний фестиваль відвідали турецькі композитори, майстри сцени, вони дістали чудову можливість продовжити своє докладне ознайомлення з радянським мистецтвом. «Можна тільки позаздрити Радянському Союзові, що він має такі першокласні театральні сили»³⁴.— заявив перед від'їздом на батьківщину художній керівник Анкарської консерваторії Неджіль Кязим.

Протягом 1936—1937 рр. Всесоюзне Товариство культурного зв'язку з закордоном надсило на адресу Стамбульської та Анкарської консерваторій велику кількість нот пісень народів СРСР, творів радянських композиторів: Глієра, Спендіарова, Чемберджі, Веприка. В 1935 р. організовувались регулярні радіоконцерти Всесоюзного радіо для турецьких слухачів. У квітні 1935 р. транслювалась опера Глієра «Шах Сенем», що викликало в Туреччині надзвичайно схвальні відгуки³⁵.

Значної активності досягли в той період спортивні контакти. В 1935 р. на прохання турецького Товариства повітряних польотів «Тюрк-Кушу» («Турецький птах»), протягом трьох місяців радянські майстри планерного спорту С. М. Анохін та М. Ф. Романов підготували першу групу (200 чол.) планеристів-інструкторів. Турецькі планеристи й парашутисти пройшли також курс навчання в СРСР³⁶. 1936 р. Туреччину відвідав голова Тсоавіахіму СРСР Р. П. Ейдеман. Протягом 1935—1936 рр. відбулись змагання спортсменів обох країн з різних видів спорту: футболу, тенісу, фехтування, вільної боротьби.

Отже, наведені факти досить переконливо свідчать, що до другої світової війни жодна країна Сходу, крім Монгольської Народної Республіки, не мала таких тісних культурних зв'язків з СРСР, як Туреччина. Не випадково, саме в ті роки в Туреччині особливо гучно лунали голоси про необхідність створення Товариства культурного зв'язку з Радянським Союзом³⁷. «Турецько-радянська дружба,— говорив у травні 1935 р. Кемаль Ататюрк,— приносила тільки добро і користь. І надалі вона буде тільки корисною та плідною»³⁸.

Економічні та культурні зв'язки СРСР і Туреччини у другій половині 30-х років є переконливим прикладом можливості і корисності дружнього співробітництва держав з різним суспільним ладом.

³² «Правда», 3, 19, 24, 29 квітня, 7 травня 1935 р.

³³ «Yeni Asir». 6 квітня 1935 р.

³⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 233, арк. 40, 42, 78; «Правда», 11 квітня 1936 р.

³⁵ Там же, спр. 237, арк. 5, 10, 25; «Правда», 5 квітня 1935 р.

³⁶ «Правда», 20, 23 липня, 15 грудня 1935 р.

³⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 4, спр. 193, арк. 57.

³⁸ Кемаль Ататюрк. Избранные речи и выступления, М., 1966, стор. 387.

III З'їзд КП(б)У

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

У березні 1969 р. минає п'ятдесят років з часу скликання III з'їзду КП(б)У, який займає важливе місце в історії партійної організації України і всього українського народу.

До свого з'їзду партійні організації України, керовані ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніним, прийшли з значними політичними і воєнними успіхами. Минуло лише чотири з половиною місяці з часу попереднього, II з'їзду КП(б)У, але цей короткий період насичений подіями великого історичного значення для долі Української Радянської держави. Це був час героїчної боротьби робітників і селян проти німецьких окупантів, антантівських інтервентів, за розгром націоналістичної контрреволюції, відновлення влади Рад на Україні.

Виконуючи рішення II з'їзду КП(б)У, партійні комітети України звернулися до робітників з відозвами, в яких закликали відзначити 7 листопада — річницю Великого Жовтня — одноденним політичним страйком. Робітничий клас України, вірний революційним традиціям, відповів на заклик більшовиків страйками, що у великих промислових центрах пройшли під лозунгом боротьби за відновлення Радянської влади на Україні та під гаслами солідарності з Радянською Росією. 7 листопада робітники всіх заводів, фабрик і залізничних майстерень Харкова припинили роботу¹. Дружно піднялись на боротьбу металісти Катеринославщини. Страйкували робітники великих заводів — Брянського, Трубопрокатного, «Шодуар», Гантке, «Сіріус», Ланге та ін. Не працювали електростанції, водопровід, трамвай².

Успішно пройшов страйк у Києві. Тут у цей день стали заводи «Арсенал», Гретера і Криванека, Фільверта і Дедіна, «АУТО», залізничні майстерні при військовому залізничному парку на хуторі Грушки, чугунно-арматурна фабрика та ін.³

Під могутніми ударами трудящих — гірників і металургів розвалювалася влада окупантів і гетьмана у Донбасі. В листопаді 1918 р. робітники Горлівського і Єнакіївського районів відновили владу Рад⁴. На півдні України, зокрема на території Херсонщини і Таврії, розгортався партизанський рух.

Запеклий опір зовнішній і внутрішній контрреволюції чинили повстанські загони Київщини, очолювані обкомом КП(б)У і обласним ревкомом, керівниками яких з жовтня були С. В. Косіор і А. С. Бубнов. У дальшому розгортанні революційного руху на Київщині велику роль відіграла відозва обласного комітету КП(б)У «До зброї». Вона закликала до нерозривного братерства російського й українського

¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. 2, К., 1968, стор. 24.

² Н. И. Супруненко. Очерки гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, М., 1966, стор. 81.

³ Ю. Я. Билан. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, К., 1960, стор. 250.

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 249.

народів, до боротьби проти світового імперіалізму. «Підносячи прапор повстання проти гетьманщини,—вказувалось у відозві,—ми боремось не тільки за відновлення влади Рад на Україні, не тільки захищаємо Російську Радянську Республіку, але виступаємо проти найсильнішого тепер ворога світової революції—проти англо-американського імперіалізму»⁵.

Визвольній боротьбі українських трудящих сприяло міжнародне становище того часу. 9 листопада 1918 р. у Німеччині перемогла революція, а 11 листопада командування австро-німецьких військ підписало акт про капітуляцію перед державами Антанти. Це дало можливість Радянському урядові 13 листопада 1918 р. скасувати грабіжницький Брестський мир і подати воєнну й політичну допомогу українському народу в боротьбі проти австро-німецьких окупантів. Одним з найважливіших заходів була постановою Раднарком РСФРР від 17 листопада 1918 р. про створення Реввійськради Українського фронту, який до початку 1919 р. мав назву групи військ Курського напрямку. До складу Реввійськради ввійшли В. О. Антонов-Овсієнко (командуючий), В. П. Затонський, Ф. А. Сергеев (Артем).

28 листопада 1918 р. був утворений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України в складі В. К. Аверіна, К. Є. Ворошилова, В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, Ю. М. Коцюбинського, Г. Л. Пятакова, Ф. А. Сергеева (Артема)⁶. Наступного дня новоутворений уряд звернувся до робітників і селян України з маніфестом, в якому проголошувалось: «Настала година смерті панування буржуазії на Україні. Настала година відновлення влади трудящих»⁷.

Рада Народних Комісарів РСФРР, очолювана В. І. Леніним, надавала велику допомогу Тимчасовому робітничо-селянському уряду України. У другій половині листопада 1918 р. з нейтральної зони почався наступ українських повстанських військ, підтриманих частинами Червоної Армії. Під їх спільними ударами поспішно відступали окупанти та їх гетьмансько-гайдамацькі прихвостні, залишаючи міста і села України.

Перспектива відновлення Радянської влади аж ніяк не влаштовувала внутрішню контрреволюцію, зокрема її ударну силу—буржуазних націоналістів. Вони вирішили замінити диктатуру гетьмана, щоб врятувати буржуазний лад на Україні з допомогою колишніх діячів Центральної ради та імперіалістів Антанти. В ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. блок буржуазно-націоналістичних партій в особі «Українського національного союзу» утворив свій новий орган влади—так звану Директорію на чолі з Винниченком і Петлюрою. Директорія була буржуазно-куркульською диктатурою, яка намагалася використати в своїх контрреволюційних цілях героїчну визвольну боротьбу українського народу проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини.

Директорія виступила з брехливими заявами про запровадження демократичних порядків, конфіскацію поміщицьких земель. Насправді вона відстоювала інтереси куркульства та міської буржуазії і була знаряддям міжнародного імперіалізму. Про зрадництво української національної буржуазії В. І. Ленін писав, що вона вчора продавала вітчизну німцям, а тепер продає її англійцям та французам⁸.

⁵ Під гнітом німецького імперіалізму (1918 р. на Київщині), Харків, 1927, стор. 257—258.

⁶ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920, т. 2, стор. 33.

⁷ Гражданская война на Украине 1918—1920 гг. Сборник документов и материалов, т. I, кн. I, К., 1967; стор. 459.

⁸ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 100.

Петлюрівці посилено формували свої війська за рахунок куркульства, контрреволюційного офіцерства і гайдамацьких частин, які перейшли до них на службу, озброюючи їх на кошти імперіалістичних держав. Спираючись на ці озброєні банди, Директорія при сприянні німецького командування та агентів Антанти захопила владу в багатьох містах України, а 19 грудня 1918 р. і в Києві.

На загарбаній території петлюрівці громили Ради робітничих і селянських депутатів, проводили масові арешти, розстрілювали комуністів та революційних робітників. Більшовицькі організації знову перейшли в підпілля.

До Радянської Росії Директорія ставилась вороже, а 16 січня 1919 р. оголосила їй війну. Зрадивши життєві інтереси українського народу, буржуазні націоналісти всіляко сприяли здійсненню інтервенції Антанти і США на півдні України. В листопаді 1918 р. англо-французька ескадра висадила десанти в Одесі, Севастополі і Новоросійську. Згодом їм удалося захопити Херсон і Миколаїв⁹.

Незважаючи на режим кривавого терору, встановлений петлюрівською Директорією, підпільні комуністичні організації очолили боротьбу робітничого класу і трудового селянства проти неї. Відчутних ударів завдавали петлюрівцям повсталі маси на Харківщині і Катеринославщині. Широко розгорнувся повстанський рух на Чернігівщині, Полтавщині і Київщині.

Радянські війська, що успішно наступали, при підтримці робітників і селян завдали рішучих поразок буржуазно-націоналістичній Директорії. Протягом січня—лютого 1919 р. були визволені від петлюрівців Харків, Чернігів, Полтава, Луганськ, Кременчук, Катеринослав, Київ та інші життєво важливі центри Радянської України.

На півдні підпільні більшовицькі організації під керівництвом Одеського обласного комітету КП(б)У, очолюваного І. Ф. Смирновим (Ласточкиним), О. І. Соколовською, І. Є. Клименком, Л. Й. Картвелішвілі, успішно боролись з англо-французькими інтервентами.

Неоціненну допомогу трудящим Україні в їх визвольній боротьбі за відновлення і зміцнення Радянської влади подавали ЦК РКП(б) і безпосередньо В. І. Ленін. Наприкінці 1918—на початку 1919 р. для роботи на Україні були послані такі відомі партійні, радянські і військові діячі, як К. Є. Ворошилов, М. І. Подвойський, Ю. П. Щаденко, В. Н. Мещеряков, О. Г. Шліхтер та багато інших.

У надзвичайно складних умовах довелось Комуністичній партії і Радянському уряду України відновлювати владу Рад на визволеній території. Окупанти і внутрішня контрреволюція довели народне господарство України до цілковитої розрухи. Потрібно було відновити радянський державний апарат в центрі і на місцях, провести націоналізацію промисловості і організацію управління виробництвом, підняти економіку, створити продовольчий апарат.

У розв'язанні завдань господарського і культурного будівництва на Україні величезне значення мала всебічна допомога трудящих РСФРР. Виняткову увагу цій справі приділяв В. І. Ленін. Він вникав у найрізноманітніші питання економічного життя. Як тільки було визволено Харків, Володимир Ілліч написав проект розпорядження Раднаркому, пропонуючи: «1. Послати максимум грошей у Харків, 2. ВРНГ—якнайшвидше туди мануфактури та ін... 3. Створити центр у Харкові...

⁹ О. К. Касименко. Історія Української РСР, К., 1960, стор. 245.

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 42, стор. 87.

До активної участі в радянському будівництві широко залучалися селянські маси. Чималу роль у цій справі відіграли комітети бідноти, організація яких почалась у другій половині січня 1919 р. відповідно до декрету Радянського уряду України¹¹.

Перед Комуністичною партією України стояло невідкладне завдання — мобілізувати робітничий клас і трудове селянство на зміцнення Радянської влади і державного апарату, частин Червоної Армії, щоб добити рештки контрреволюційної Директорії і очистити радянську землю від білогвардійців та англо-французьких інтервентів. Треба було організувати і підняти робітничі маси на боротьбу з розрухою в промисловості й на транспорті, вжити рішучих й ефективних заходів по підвищенню сільськогосподарського виробництва. Значних зусиль вимагало й проведення широкої культурно-освітньої роботи серед населення. Слід було також проаналізувати уроки й узагальнити досвід роботи партійних організацій в умовах підпілля з тим, щоб визначити форми партійного будівництва, які відповідали б новій обстановці.

Ці важливі завдання міг розв'язати тільки з'їзд КП(б)У, який мав виробити політичну і тактичну лінію комуністів України, озброїти їх ясним розумінням головних питань зовнішньої і внутрішньої політики, дати чітку програму для конкретної практичної діяльності.

III з'їзд КП(б)У відбувся 1—6 березня 1919 р. у Харкові, в клубі імені В. І. Леніна. Вперше комуністи України проводили свій з'їзд на рідній землі, легально. У роботі його брали участь 216 делегатів з ухвальним і 34 — з дорадчим голосом. Вони представляли 23 тис. членів партії¹². Тут були присутні посланці 75 партійних організацій, зокрема з Києва, Харкова, Катеринослава, Миколаєва, Луганська, Полтави, Єлисаветграда, Маріуполя, Олександрівська, Олександрії, Ізюма, Богодухова, Чернігова, Лубен, Змієва, Чугуєва, Слов'янська, Охтирки, Кам'янського, Лебедина, Білгорода, Ніжина, Конотопа, Глухова, Новозибкова, Сосниці, Кролівців, Ромен, Костянтинограда, Прилук, Кобеляк, Миргорода, Долгінцевого, Дружківки, Лозово-Павлівки, Варваропілля, Микитівки, Старобельська, Куп'янська, Городні, Корюкова, Кременчука та ін.¹³ Таке широке представництво свідчило про зростання авторитету більшовиків України серед трудящих мас (на II з'їзд зібрались делегати від організацій, що налічували близько 9 тис. членів партії)¹⁴.

Не були представлені партійні організації Волині, Поділля, Одеси, Мажівки та Юзівки, що перебували на окупованій території.

За пропозицією М. О. Скрипника делегати одноголосно обрали В. І. Леніна почесним головою¹⁵. Від ЦК РКП(б) в роботі з'їзду брав участь Я. М. Свердлов. До президії і секретаріату його були обрані Я. М. Свердлов, В. П. Затонський, А. С. Бубнов, Я. Б. Гамарник та ін.¹⁶

Вітаючи українських комуністів від імені ЦК РКП(б), Я. М. Свердлов підкреслив виняткову важливість створення міцних партійних організацій на Україні й висловив упевненість у тому, що з'їзд вкаже

¹¹ І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919), Харків, 1957, стор. 125.

¹² Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 255.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 16, арк. 11—13.

¹⁴ П. В. Замковий. До 50-річчя II з'їзду КП(б)У.— «Український історичний журнал», 1968, № 10, стор. 5.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 6.

¹⁶ О. Слущкий. Третій з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 45.

на тісний зв'язок з Російською комуністичною партією, на повну солідарність з тією лінією, яку проводить вся партія в цілому¹⁷.

Було надіслано телеграму ЦК РКП(б), в якій схвалювалась його політична лінія і підкреслювалось, що КП(б)У є складовою частиною РКП(б)¹⁸.

З'їзд розглянув такі питання: 1. Про міжнародний комуністичний з'їзд; 2. Звіт ЦК КП(б)У; 3. Доповідь Ревізійної Комісії; 4. Про поточний момент і завдання партії; 5. Про Червону Армію; 6. Про Конституцію УСРР; 7. Про ставлення до дрібнобуржуазних партій; 8. Земельне питання; 9. Продовольче питання; 10. Про професійні спілки; 11. Звіт делегації КП(б)У на I конгресі III, Комуністичного Інтернаціоналу; 12. Вибори керівних органів КП(б)У.

Після інформаційної доповіді про скликання I конгресу Комінтерну з'їзд ухвалив резолюцію, де засуджував діяльність II Інтернаціоналу як ворожу інтересам робітничого класу, вітав скликання I, установчого, конгресу Комуністичного Інтернаціоналу і висловив непохитну впевненість у перемозі світової соціалістичної революції¹⁹. За пропозицією Ф. А. Сергєєва (Артема) було обрано двох делегатів на I конгрес Комінтерну — М. О. Скрипника та С. І. Гопнер²⁰.

Із звітною доповіддю виступив секретар ЦК КП(б)У Е. І. Квірінг. В ній характеризувався діяльність Центрального Комітету з часу II з'їзду. «Робота ЦК, обраного на II з'їзді,— вказував доповідач,— поділяється на два періоди — нелегальний і легальний, який поєднується з нелегальним у тих областях, в яких Радянська влада ще не відновлена...»²¹.

Далі він висвітлив обстановку на Україні восени 1918 р., розкрив причини захоплення влади буржуазно-націоналістичною Директорією, охарактеризував політику ЦК КП(б)У і Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Зупинившись на організаційних питаннях, Е. І. Квірінг доповів про роботу ЦК по добору і розстановці кадрів. Так, у листопаді 1918 р. було направлено у місцеві партійні організації та армію 104 чол., в тому числі 77 на нелегальну роботу, в грудні — 146, у січні — 291²².

Після доповіді розгорнулись гострі дебати, які відображали незгоди між так званими «правими» і «лівими». Проте на час III з'їзду КП(б)У ці незгоди стосувались лише питань оцінки минулого, а не планів діяльності Компартії України на майбутнє.

З яскравою, винятково аргументованою і переконливою промовою в цьому питанні виступив секретар ЦК РКП(б) Я. М. Свердлов. «Ви повинні,— говорив Яків Михайлович,— ясно усвідомити ті практичні завдання, які стоять перед вами, і, відкинувши в сторону дрібні чвари, які роздирають вас, спинитися на загальних питаннях, приділити їм більше уваги і намітити лінію практичної роботи, яка дасть вам можливість прийти на допомогу голодуючій півночі, зруйнованим на півночі місцевостям, піти на допомогу вогнищу російської революції. І, усвідомлюючи ці величезні завдання, ви знайдете в собі досить мужності відразу взятися за корисну справу, щоб відкинувши в сторону всякі дрібниці, зайнятися цією основною роботою»²³.

¹⁷ Див. Я. М. Свердлов. Избранные произведения, т. 3, М., 1960, стор. 184.

¹⁸ О. Слущкий. Назв. праця, стор. 46.

¹⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 32.

²⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 12.

²¹ Там же, арк. 14.

²² О. Слущкий. Назв. праця, стор. 56.

²³ Я. М. Свердлов. Назв. праця, стор. 188—189.

Заслухавши доповідь А. С. Бубнова про поточний момент і завдання партії, з'їзд дав глибокий аналіз внутрішнього і міжнародного становища України і визначив основні завдання партії. «Основна тактична лінія Комуністичної партії України,— вказувалось в резолюції з'їзду,— є лінія встановлення єдності фронту УСРР з усіма радянськими республіками взагалі й РСФРР особливо проти світової імперіалістичної контрреволюції»²⁴. У галузі господарчої політики ставилась мета експропріювати капіталістів і поміщиків, передати всі засоби виробництва у власність Радянської держави, встановити суворий контроль над виробництвом і забезпечити міцну трудову дисципліну. В галузі воєнній, підкреслювалось у резолюції, боротьба партії і народу повинна насамперед провадитись у двох напрямках — проти англо-французько-американського імперіалізму і проти куркульсько-білогвардійської контрреволюції. З'їзд ухвалив і надалі вести наполегливу роботу по створенню і зміцненню Червоної Армії України. Великого значення з'їзд надавав справі допомоги революційному рухові трудящих західноукраїнських земель.

Здійснення цих надзвичайно важливих завдань вимагало організаційного й ідейного зміцнення всієї КП(б)У. «Напружена боротьба і недавній перехід Комуністичної партії України від нелегального існування прямо до влади,— зазначалось в резолюції,— вимагає особливо виняткової уваги до питань партійного будівництва»²⁵. Першорядним завданням з'їзд вважав розширення партійних організацій за рахунок найбільш активної частини робітничого класу. В зв'язку з активізацією куркульської контрреволюції необхідно було посилити партійну роботу на селі.

Важливе місце в обговоренні зайняли продовольче і земельне питання. О. Г. Шліхтер висвітлив у своїй доповіді продовольче становище. Він відзначив, що Наркомпрод України у своїй діяльності широко використовував досвід Радянської Росії²⁶. III з'їзд КП(б)У схвалив перші кроки Наркомпроду і зобов'язав його, ґрунтуючись на принципах політики воєнного комунізму, напружити всі сили для якнайшвидшої заготівлі хліба та інших продуктів, причому при їх розподілі виділяти якомога більшу частину для відправки голодуючим у Радянській Росії. В резолюції підкреслювалась необхідність союзу з сільським середняком і нещадної боротьби з куркулем²⁷.

У резолюції по доповіді В. Н. Мещерякова «Про земельну політику» з'їзд накреслив практичні заходи щодо проведення землеустрою, організації сільської бідноти і згуртування навколо неї селян-середняків та посилення боротьби з куркульством. Головним завданням земельної політики, вказувалось в резолюції, «є перехід від одноосібного господарства до товариського»²⁸. Це була передчасна настанова, бо в той час ще не існували необхідні умови для такого переходу. Вона призвела до перекинувань в аграрній політиці, що виявилось у надмірному захопленні будівництвом артільей, комун і радгоспів, у порушенні принципу добровільності.

У боротьбі з розрухою з'їзд надавав великого значення діяльності профспілок. Доповідач у цьому питанні Л. Й. Картвелішвілі та делегати М. М. Майоров, Б. Й. Магідов, виступивши в дебатах, відзначали, що в профорганах України засіли меншовики, есери, українські

²⁴ КП України в резолюціях..., стор. 40.

²⁵ Там же, стор. 41.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 114—115.

²⁷ Див. КП України в резолюціях..., стор. 37.

²⁸ КП України в резолюціях..., стор. 35.

й єврейські буржуазні націоналісти, які, прикриваючись фальшивою теорією «нейтральності» профспілок, намагались протиставити їх Комуністичній партії і Радянській владі. Використовуючи продовольчі труднощі, вони вели антирадянську пропаганду²⁹. На місцеві партійні комітети покладалась обов'язок негайно розпочати кампанію завоювання більшості в керівних профспілкових органах.

З доповіддю про ставлення до дрібнобуржуазних партій виступив на з'їзді Я. А. Епштейн (Яковлев). В резолюції з цього питання говорилось про недопустимість будь-яких угод з дрібнобуржуазними партіями і про заборону надавати їх представникам керівні посади в Радах. Оскільки це рішення суперечило тактичній лінії партії щодо дрібнобуржуазії та її політичних організацій, то воно було скасоване рішенням ЦК РКП(б) від 25 березня 1919 р. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) допускали можливість тимчасових угод з дрібнобуржуазними партіями, які мали ще певний вплив на маси, включення їх представників в органи Радянської влади. Але при цьому вони вказували, що не можна йти ні на які принципіальні поступки або пропускати без уваги і критики прояви непослідовності і порушення взятих на себе зобов'язань³⁰.

Велике значення мала резолюція III з'їзду КП(б)У про Конституцію УСРР, прийнята по доповіді народного комісара юстиції О. І. Хмельницького. В ній говорилось: «III Всеукраїнський з'їзд Комуністичної партії України, обговоривши питання про вироблення Конституції УСРР, визнає за необхідне прийняти загалом і в цілому Конституцію Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, допускаючи її зміни залежно від місцевих умов»³¹.

Під кінець з'їзду з Москви повернулися делегати від української партійної організації на I конгрес Комінтерну, які виступили зі звітами. З'їзд повністю підтримав принципи III Інтернаціоналу.

З'їзд обрав Центральний Комітет КП(б)У в складі 15 членів і 6 кандидатів. До складу ЦК увійшли А. С. Бубнов, К. Є. Ворошилов, Я. Б. Гамарник, В. П. Затонський, А. В. Іванов, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, В. Н. Мещеряков, О. І. Хмельницький та ін.³² На Пленумі, який відбувся після з'їзду, вперше було створено Політбюро ЦК КП(б)У.

Історичне значення III з'їзду КП(б)У полягає в тому, що він визначив головні завдання Комуністичної партії в керівництві державним і господарським будівництвом. Велике значення мали вказівки з'їзду про всебічне вивчення і використання досвіду соціалістичного будівництва Радянської Росії. Прийняті з'їздом рішення відіграли надзвичайно велику роль у підвищенні активності трудящих мас, у зміцненні дружби українського народу з російським та іншими народами нашої країни, в зміцненні і дальшому розвитку Української Радянської соціалістичної держави.

²⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 91—93.

³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 257.

³¹ КП України в резолюціях..., стор. 33.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 14, арк. 186.

З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ БІЛЬШОВИКІВ ЗА ВІДБУДОВУ ДОНБАСУ (січень—травень 1919 р.)

Д. А. ПЕРШАК

У роки громадянської війни молода Республіка Рад змушена була віддавати значну частину людських сил і матеріальних ресурсів на оборону країни від іноземних імперіалістів і внутрішньої контрреволюції. Але і в цей період наша партія і робітничий клас приділяли повсякденну увагу питанням господарського будівництва. Організаторська робота партії по відродженню і розвитку продуктивних сил країни, по зміцненню тилу була одним з вирішальних факторів перемоги радянського народу над ворогами.

Основне джерело палива — кам'яне вугілля становило 75% світових запасів енергії¹. Ось чому до пролетарського Донбасу була прикута постійна увага В. І. Леніна, нашої партії, всієї країни. «Донбас, це — не випадковий район, — підкреслював Володимир Ілліч, — а це — район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»².

У грізні дні першої половини 1919 р., коли країна була затиснута у вогняному кільці фронтів і в лабетах паливного голоду, боротьба за донецьке вугілля мала життєво важливе значення для молодої Радянської Республіки. «Донецьке вугілля, — писала 19 травня 1919 р. газета «Экономическая жизнь», — це кров, яка розіллється по всіх артеріях господарського організму, примусить сильніше працювати серце — транспорт, органи — фабрики і заводи — і поступово тяжко хвора Росія почне оживати, зміцнюватись і розвиватись».

Питання про боротьбу більшовицьких організацій і шахтарів Донбасу за вугілля у січні — травні 1919 р. ще не знайшло достатнього висвітлення в нашій історичній літературі. Лише в кількох загальних працях істориків України³⁻⁴ є про це короткі повідомлення.

Наприкінці 1918 р. Комуністична партія і Радянська держава вжили надзвичайних заходів для мобілізації всіх сил на оборону країни від об'єднаних полчищ світового імперіалізму і внутрішньої контрреволюції, для розгрому ворогів на Півдні, визволення багатостраждальної України та її промислового центру — Донбасу. «1919 рік зустрів нас на дорозі до Донецького басейну, — підкреслювалось у новорічному номері 1919 р. газети «Экономическая жизнь». — Там лежить майбутнє всіх

¹ В. М. Бажапов. Каменноугольная промышленность СССР. Центральное управление печати ВСНХ СССР, М.—Л., 1925, стор. 1.

² В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 259.

³⁻⁴ Історія Української РСР, т. II, К., 1957; І. К. Рибалка. Відновлення Радянської влади на Україні (1918—1919 рр.), Харків, 1957; А. В. Лихолат. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917—1922), М., 1954; М. І. Супруненко. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.), К., 1951; Р. Арський. Донецкий бассейн, М., 1919; Л. Либерман. В угольном царстве, М., 1919 та ін.

фабрик і заводів... майбутнє нашої промисловості... Щоб існувати і зміцнюватись, велика Радянська Росія повинна в найближчі місяці повернути Донецький басейн і відбудувати підірвану кам'яновугільну промисловість. Таке головне завдання в галузі економічної політики Росії в 1919 році... Нам потрібний Донецький басейн. Ось радикальне розв'язання питання про паливо».

З надією чекали Червону Армію донецькі робітники. На початку січня 1919 р. у Валуїки прибула делегація гірників Юзівського району. Вона звернулась до командування радянських військ з проханням прискорити очищення басейну від білогвардійців і петлюрівців, обіцяючи всебічну підтримку Радянській владі⁵.

У січні 1919 р. війська Південного і Українського фронтів, підтримані загонами повсталих донецьких робітників і селян, звільнили північну й західну частину Донбасу: Слов'янськ, Краматорськ, Лисичанськ, Яму, Гришине, Бахмут, Луганськ, Гродовські, Варваропільські та інші рудники.

Щоб закріпити перші успіхи, Рада Оборони 17 лютого 1919 р. поставила перед командуванням Червоної Армії завдання будь-якою ціною відстояти Донецький басейн, або, у крайньому разі, хоч його вугільну частину⁶.

На протязі лютого — травня 1919 р. з перемінним успіхом йшли жорстокі бої з білогвардійцями на лінії фронту Маріуполь — Юзівка — Єнакієве — Дебальцеве — Бахмут — на південь від Луганська. Лише 4 місяці Радянська влада володіла повністю 5 вугільними районами з 15: Лисичанським, Гришинським, Алмазним, Мар'ївським і Слов'яносербським. Найбільші центри вуглевидобутку — Юзівський, Єнакіївський, Горлівсько-Щербинівський, визволені лише наприкінці березня — у квітні на короткий період, майже весь час залишались в зоні воєнних дій. Решта районів південно-східного Донбасу (Макіївка, Чистякове, Боково-Антрацит, Олександрополю-Грушівське та ін.) була в руках ворога. «До вугілля ми пробілились, — писала 26 січня 1919 р. газета «Правда». — ...Радянській владі доведеться... взятися за напружену роботу по відбудові зруйнованої промисловості... На шахтах є великі запаси вугілля. Якщо зможемо їх вивезти, то це буде дорогоцінний подарунок для нашої промисловості...»

В умовах прифронтової зони у звільнених районах Донбасу відновлювалась Радянська влада, проводилась робота по налагодженню видобутку і вивозу вугілля, яку очолили більшовицькі організації. Вони створювали рудничні, волосні й сільські ревкоми та їх відділи. У січні — лютому 1919 р. у Донбасі виникли і діяли районні ревкоми: Гришинський, Лисичанський, Варваропільський, Мар'ївський, Луганський, Лозово-Павлівський, Бахмутський, Дружківський, Костянтинівський, пізніше — Горлівсько-Щербинівський, Єнакіївський та ін.⁷ 17 січня 1919 р. на ст. Яма був створений Центральний ревком Донбасу, який організував відділи, разом з більшовицькими організаціями став провідною силою в політичному і господарському житті на звільненій території, очолив керівництво місцевими ревкомами, а пізніше — Радами. Щоб зосередити в єдиному центрі керівництво вугільними районами, розпошеними на околицях 3 губерній, уряд України 1 лютого 1919 р. затвердив новий орган революційної влади на правах Тимчасового губревкому в складі Т. Харечка, Б. Хотимського, П. Шишкова, Л. Смоля-

⁵ «Известия» (ВЦВК), 15 січня 1919 р.

⁶ В. І. Ленин об Украине. Сборник, К., 1957, стор. 514.

⁷ Донецький обласний державний архів, ф. — Р — 1146, оп. 3, спр. 6, арк. 2, 8.

кова, В. Хилькова, В. Марапульця, Д. Пономарьова⁸, а 5 лютого прийняв декрет «Про Донецьку губернію»⁹. В ньому зазначалося, що «в зв'язку з особливим значенням Донецького басейну створюється тимчасова * адміністративна одиниця з Бахмутського і Слов'яносербського повітів Катеринославської губернії».

У другій половині лютого 1919 р. у звільнених районах Донеччини розгорнулися вибори до місцевих Рад, які принесли повний успіх більшовикам. 23 лютого Бюро преси Донбасу повідомляло з Лисичанська: «По всьому Донецькому басейну, очищеному від білих, проходять вибори виконкомів і представників на III з'їзд Рад (України — Д. П.). На з'їзд проходять виключно комуністи»¹⁰. Абсолютну більшість одержали більшовики і на I з'їзді Рад Донецького басейну¹¹, який відбувся наприкінці березня у Слов'янську¹². На ньому було обрано губвиконком. В цей же період відбувся і з'їзд представників (делегатів) донецьких партійних організацій¹³.

Губком КП(б)У і губвиконком спочатку розмістилися у Слов'янську, а на початку квітня центром нової губернії став Бахмут, знову визволений від ворога. Секретарем губкому партії був обраний А. М. Повзнер¹⁴, а головою губвиконкому з середини квітня став Ф. А. Сергеев (Артем), відряджений ЦК КП(б)У в Донбас¹⁵.

Враховуючи економічні особливості басейну, губревком (а потім губвиконком) не дотримувались застарілих повітових та волосних меж і створювали адміністративні одиниці на основі виробничо-економічних ознак. Замість 2 повітів було організовано 11 районів¹⁶. Об'єднання більшої частини промислових і в першу чергу вугільних центрів Донбасу в єдину губернію, нове внутрішнє районування сприяли наближенню до населення місцевих органів Радянської влади, поліпшенню керівництва роботою по відродженню народного господарства, зруйнованого в період «хазайнування» окупантів, гетьманщини і білогвардійців.

На звільненій від білогвардійців території вороги залишили тяжку економічну розруху. Інструктор Уккранаргоспу Ф. І. Волошинов, який побував у той час в Донбасі, писав: «Знаю Донецький басейн змалку як промисловий нерв країни, як вируючий фонтан робітничої революції... Тепер його територія перетворена в кладовище... робітники голодні, обірвані...»¹⁷ Після визволення Мар'ївського району на 13 рудниках з 75

⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919 рр.). Збірник документів, К., 1962, стор. 292—293.

⁹ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, 1919, № 6, стор. 78.

* В той час ще не було остаточно вирішено питання про кордони нової губернії, зокрема про південно-східні райони Донбасу, які входили раніше до Області Війська Донського.

¹⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919 рр.), стор. 294.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 185, арк. 280.

¹² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1918—1919 рр.), стор. 319—320.

¹³ «Коммунар» (Харків), 18 квітня 1919 р. Можливо, це була конференція представників або нарада делегатів, бо, як відомо, офіційна I Донецька губпартконференція відбулась в Луганську лише 22 лютого 1920 р. (ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 52, арк. 83—84).

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 35, арк. 2.

¹⁵ Там же, од. зб. 184, арк. 5, 46.

¹⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 21, арк. 99—100. В іншому документі названо не 11, а 12 районів (Партархів Донецького обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 57, арк. 6—7).

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 21, арк. 100.

шахт не діяло 42¹⁸, у Слов'яносербському було затоплено 90% шахт¹⁹, в Юзівському з рудників розбіглись майже всі робітники²⁰. Всього в 5 звільнених вугільних районах у січні 1918 р. налічувалось 85 965 шахтарів, а на 1 лютого 1919 р. — лише 43 666, тобто половина²¹. «Донецький басейн піддано такому розоренню, про яке ми не маємо і поняття», — говорив у ті дні В. І. Ленін²².

Перед більшовицькими організаціями Донецького басейну постало першочергове завдання — мобілізувати трудящих на відбудову вугільної промисловості.

Значну допомогу в зміцненні Радянської влади, організації партійно-політичної роботи, відродженні промисловості України, зокрема Донбасу, подали ЦК РКП(б) і Радянська Росія. На прохання Уряду УРСР з цією метою 21 січня 1919 р. у Харків для організації Укруднаргоспу прибула група працівників ВРНГ на чолі з А. Я. Нікітіним²³. У її складі був і гірничий інженер, комуніст В. М. Бажанов, який очолював вугільний відділ УРНГ. 27 січня 1919 р. Рада Оборони РРФСР направила працівників у Харків і Донбас для відновлення виробництва на гірничозаводських підприємствах²⁴, у травні за відрядженням ВРНГ на роботу в Донбас виїхала група співробітників Північної РНГ в складі 20 чоловік²⁵. На партійну, радянську і господарську роботу в Донбас з січня по травень ЦК РКП(б) направив 257 чоловік²⁶. У середині квітня ЦК КП(б)У відрядив у басейн Артема, А. З. Каменського, Т. Харечка, Б. Хотимського²⁷. Значну допомогу місцевим партійним організаціям Луганинши подав політвідділ VIII армії, який очолювала Р. С. Землячка²⁸. На рудниках Гришинського району діяли політпрацівники XIII армії²⁹.

В губкомі КП(б)У, губвиконкомі та його відділах і районах Донбасу активну політичну й організаторську роботу в той час вели комуністи-донбасівці Г. М. Казімірчук, С. І. Лапін, Е. М. Медне, Н. І. Дубовий, З. Ф. Ляпін, І. І. Ніколаєнко, В. С. Марапулець, І. Є. Нагорний, М. І. Шкадинов, П. Шишков, І. П. Лагутенко, Л. Смоляков, А. М. Повзнер, Є. П. Репельська-Артем та інші³⁰.

Діяльність місцевих більшовицьких організацій по створенню ревкомів і Рад, контрольних комісій і робітничих правлінь на рудниках, по відродженню зруйнованого народного господарства і боротьба з контрреволюцією сприяли зростанню партійних осередків, їх авторитету в робітничих масах. Делегати партійної конференції Лисичанського району, яка відбулась 17 березня, відзначали, що «прагнення до знань і організації комосередків у населення величезне»³¹. Група працівників ВЦРПС, яка побувала в Донбасі, писала, що робітники «на більшовиків дивляться як на визволителів. Ставлення до Радянської влади, незважаючи на відсутність найнеобхіднішого, сповнене ентузіазму»³².

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 1, спр. 8, арк. 38, 41.

¹⁹ А. В. Лихолат. Назв. праця, стор. 287.

²⁰ ПА ІІП ЦК України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 29.

²¹ І. К. Рибалка. Назв. праця, стор. 206.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 32.

²³ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 1, спр. 1200, арк. 10, 15, 26.

²⁴ Из истории гражданской войны в СССР, т. 1. М., 1960, стор. 271.

²⁵ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 1, од. зб. 1200, арк. 338, 341.

²⁶ А. А. Неботов. Боевые годы, Донецк, 1959, стор. 14, 42.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 5, 46.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 20, арк. 7—8.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 132, арк. 2—3.

³⁰ Донецький обласний державний архів, ф. Р—1146, оп. 3, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 9.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 42.

³² «Профессиональное движение», 25 квітня 1919 р.

Більшовицькі осередки були створені на Новоекономічному, Гродівському, Святогорівському рудниках Гришинського району, на Щербинівському, Нелепівському, Ртутному і шахтах №№ 1, 5, 8 Горлівсько-Щербинівського району, на Брянському, Голубівському, Оленівському, Петроgrado-Донецькому та інших рудниках, а також у багатьох волостях і селах. У квітні більшовицькі організації Лисичанського району налічували 616 членів і 910 співчуваючих, у Гришинському — 450 членів, Горлівці й Щербинівці — 250 членів та 150 співчуваючих, у Луганську — 1180 членів, Варваропільському — 285, Лозово-Павлівському — 300, Бахмутському та Соляному районах — 100 членів і 300 співчуваючих, у Дружківці — 225 членів, Краматорську — 116 членів та 30 кандидатів і т. д.³³ За неповними даними в середині квітня в більшовицьких організаціях звільнених районів Донецької губернії налічувалось 3198 членів, 760 кандидатів і 1531 співчуваючих, в тому числі 616 чоловік, які працювали у підпіллі³⁴. Вони були бойовим ядром, опорою Комуністичної партії і Радянської влади в Донбасі, активними борцями за перетворення в життя рішень VIII з'їзду партії і III з'їзду КП(б)У.

Партійній організації Донбасу доводилось переборювати численні труднощі. Відправка комуністів на фронт відривала кращі сили, послаблювала партійні ряди. 80% складу становили молоді комуністи, які не пройшли школу політичного загартування. Для підвищення політичного рівня комуністів і всіх трудящих губком, райкоми КП(б)У і комосередки організовували клуби, бібліотеки, курси агітаторів, численні лекції, мітинги і т. д. 23 квітня 1919 р. губком партії відкрив губернську школу пропагандистів та агітаторів і приступив до створення «Першої соціалістичної школи партійної і радянської роботи»³⁵. У більшості районів було проведено облік і перереєстрацію комуністів³⁶, регулярно проходили партконференції. Випускались газети: губернська «Донецкая коммуна», «Совет коммунистов» (Бахмут), «Красный вал» (Соляний район) та ін.

Більшовики басейну здійснили чистку профспілки гірників від угодців, які засіли там у період гетьманщини. Щоб утримати за собою керівні пости в «Горнотруде», меншовики перед приходом Червоної Армії спішно провели перевибори і створили тимчасове обласне правління в Юзівці³⁷. Після відновлення Радянської влади обласне правління «Горнотруда» намагалось зірвати економічну політику Рад, виступало проти націоналізації вугільної промисловості, не бажало скликати обласний з'їзд гірників, побоюючись забалотування³⁸.

На початку квітня губком КП(б)У почав підготовку до скликання губернського з'їзду профспілок, направив на місця партактив, інструкції та ін.³⁹ На допомогу прибула група працівників ВЦРПС. На перевиборах більшовики здобули більшість у профспілках Луганська, Кадіївського, Лозово-Павлівського, Бахмутського, Соляного, Лисичанського,

³³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 26, 46, 109, 197; од. зб. 185, арк. 280—282; Бюлетень Секретариата ЦК КП(б)У, № 3, 25 травня; № 6, 15 червня 1919 р.

³⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 26. В назв. праці А. Неботова (стор. 40—41) наведені інші цифри: 3532 члени, 632 кандидати, 1226 співчуваючих, але ці дані припадають на початок травня 1919 р.

³⁵ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 55—56.

³⁶ Там же, од. зб. 35, арк. 10; од. зб. 184, арк. 42.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2602, оп. 2, спр. 1, арк. 2—4; «Горнотруд», 1919, № 2, стор. 9—11.

³⁸ «Горнотруд», 1919, № 1, стор. 2; № 2, стор. 12.

³⁹ ІІА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 184, арк. 55.

Алмазного ⁴⁰, Горлівсько-Костянтинівського ⁴¹, Успенського ⁴² та інших районів, а також на обласному з'їзді гірників ⁴³.

В активну боротьбу за будівництво нового життя під прапор Комуністичної партії ставали перші комсомольські організації, які виникли в березні — квітні 1919 р. у Луганську, Гришиному, Слов'янську ⁴⁴, Юзівці ⁴⁵ та інших містах.

Політична і організаційська робота партії більшовиків сприяла підвищенню класової самосвідомості донецьких гірників, мобілізації їх зусиль на боротьбу з розрухою, за відновлення вуглевидобутку.

Запорукою відродження вугільного Донбасу була єдина господарська політика Радянської Росії і України. Здійснюючи її, ЦК РКП(б) тільки у квітні 1919 р. ухвалив дві важливі постанови (8 і 16 квітня), націлені на відбудову народного господарства України, зокрема в Донбасі ⁴⁶. У січні — травні 1919 р. Раднарком РРФСР асигнував понад 1 млрд. крб. українській промисловості ⁴⁷. Майже третина з них була призначена для Донбасу, що допомогло подолати фінансові труднощі, які виникли у вугільних районах. Тільки з січня по 18 березня вугільний відділ Укрраднаргоспу видав рудникам 22 107 133 крб. ⁴⁸

Радянська влада докладала всіх зусиль, щоб забезпечити Донбас кріпильним лісом та іншими технічними матеріалами. 14 січня ВРНГ ухвалила направити в басейн 2—3 тис. вагонів лісу, а також нафтопродукти ⁴⁹. До квітня 1919 р. на складах і залізницях лівобережної України і південної Росії було виявлено або конфісковано і передано Донбасу 8 тис. вагонів кріпильного лісу ⁵⁰, чотири маршрутні поїзди з лісоматеріалами, сірниками, які прибули з Білорусії ⁵¹, п'ять ешелонів з лісом — з Петрограда ⁵². Була організована заготівля лісу для рудників у Харківській, Гомельській, Брянській та інших губерніях. УРНГ передала шахтам 6,5 тис. пудів трофейних нафтопродуктів, відібраних у німців у Харкові, і понад 1 тис. пудів бензолу з коксохімізаводів Донбасу, що дозволило вже в березні створити місячний запас цих ресурсів ⁵³. Незважаючи на те, що Радянська Росія сама зазнавала великих труднощів через нестачу рідкого палива, Головнафта до 1 червня відправила на Україну 351 500 пудів нафтопродуктів (при плані 309 300 пудів) ⁵⁴, 7 вагонів вибухівки надіслали шахтарям робітники Москви ⁵⁵.

Важливу роль у механізації шахт відіграла постанова ВРНГ від 19 лютого 1919 р. про націоналізацію машин у гірничодобувній промисловості ⁵⁶. 27 березня згідно з новою постановою ВРНГ було націоналі-

⁴⁰ «Профессиональное движение», 25 квітня 1919 р.

⁴¹ Бюллетень Секретариата ЦК КП(б)У, № 6, 15 червня 1919 р.

⁴² «Донецко-Криворожский коммунист», 19 березня 1919 р.

⁴³ А. В. Л и х о л а т. Назв. праця, стор. 292.

⁴⁴ Образование и деятельность комсомола Украины в годы гражданской войны, К., 1959, стор. 84, 122, 127, 131—132.

⁴⁵ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 12, оп. 1, од. зб. 172, арк. 1.

⁴⁶ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 118.

⁴⁷ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 393, 449, 463—464, 489.

⁴⁸ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 1, стор. 131.

⁴⁹ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 1, спр. 1200, арк. 13—14.

⁵⁰ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 2—3, стор. 81.

⁵¹ «Коммунар», 16 березня 1919 р.

⁵² «Известия НКПС Украины», 27 березня 1919 р.

⁵³ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 2—3, стор. 74; № 1, стор. 8.

⁵⁴ «Экономическая жизнь», 7 червня 1919 р.

⁵⁵ Р. А р с к и й. Назв. праця, стор. 18—19.

⁵⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 1, спр. 1810, арк. 1—2.

зовано «Електричне товариство Донецького басейну»⁵⁷, а в травні організовано районне бюро по електрифікації Донбасу, яке провело обстеження окремих вугільних районів і розробило ряд проектів⁵⁸. За постановою ВРНГ в басейн були направлені деякі гірничі механізми (насоси, лебідки, врубмашини)⁵⁹, але в зв'язку з війсьними діями частина цих вантажів до місця призначення не дійшла.

Ряд заходів по відбудові Донецького басейну вжив вугільний відділ УРНГ. Так, у березні 1919 р. було розроблено широку програму капітального ремонту шахт і їх устаткування, розширення нових і підготовчих робіт, підвищення вуглевидобутку. У Харкові знову почав працювати гірничопромисловий музей, продовжувалось складання геологічної карти Донбасу⁶⁰.

Враховуючи важливу роль Донецького басейну в народному господарстві країни, щоб забезпечити вуглевидобуток, Рада Оборони за пропозицією В. І. Леніна звільнила від мобілізації вибійників⁶¹. На початку лютого 1919 р. Раднаргосп України почав розробляти плани націоналізації⁶² з найбільших рудників. Військові дії в Донбасі не дозволили виконати намічений план повністю. У травні 1919 р. згідно з домовленістю з Головним вугільним комітетом ВРНГ гірничопромисловий відділ РНГ України виніс постанову про націоналізацію у звільнених районах — Кадіївському, Брянському, Ірмінському, Варваропільському, Щербинівському та ін. в першу чергу 16 рудників⁶³. Керівництво ними здійснювало Центральне правління кам'яновугільної промисловості Донбасу — ЦПКП, створене 22 лютого 1919 р., а на місцях — робітничі правління⁶⁴. Юзівський, Макіївський і Єнакіївський заводи разом з рудниками, які їм належали, відповідно до постанови ВРНГ від 13 березня 1919 р. були виділені в Державний південно-російський трест⁶⁴. Середні і дрібні вугільні підприємства залишались у приватних руках, але там були створені комісії, які контролювали діяльність адміністрації і власників шахт. Держава, здійснюючи монополію, виплачувала їм за продане вугілля гроші, видавала кредит, допомагала обладнанням, технічними матеріалами та ін.

В той час у Донбасі, крім губернського раднаргоспу, вони діяли у всіх звільнених районах. Це часто призводило до паралелізму і непорозумінь у роботі вугільного відділу УРНГ, ЦПКП і місцевих раднаргоспів. Прагнення вугільного відділу УРНГ і ЦПКП організувати фінансування і керівництво всіма рудниками в умовах повної розрухи наштовхувалось на значні перешкоди. «Гірничопромисловий відділ УРНГ, — писав інструктор його Ф. І. Волошинов, — на папері все підкорив своїм впливу, а насправді сам фактично не може керувати з Харкова життям Донецького басейну»⁶⁵. Враховуючи це, ВРНГ 29 березня 1919 р. ухвалила положення про взаємовідносини між головками, центрами і місцевими раднаргоспами⁶⁶.

Щоб врятувати виробничі сили басейну, забезпечити нормальну роботу на рудниках, уряд України та всі відповідні установи в центрі й на місцях вживали енергійних заходів. Для забезпечення гірників продо-

⁵⁷ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 478—479.

⁵⁸ Труды ГОЭЛРО. Документы и материалы, М., 1960, стор. 91—92.

⁵⁹ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 1, стор. 9.

⁶⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 86, арк. 35.

⁶¹ Див. В. І. Ле п і н. Твори, т. 36, стор. 462.

⁶² Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 484—485.

⁶³ Информационный листок СНХ Украины, № 5, 27 лютого 1919 р.

⁶⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 441.

⁶⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 21, арк. 99.

⁶⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 3429, оп. 1, спр. 1373, арк. 720.

вольством і предметами першої необхідності на початку березня 1919 р. при Наркомпроді УРСР був створений спеціальний відділ «Продонбасс»⁶⁷. Рудники всеросійської кочегарки одержали від Наркомпроду в лютому — березні 84 вагони хліба і борошна. Але становище з хлібом залишалось напруженим. Так, у квітні було відправлено 134 вагони замість 300⁶⁸. Це пояснюється не тільки опором куркулів, а й недоліками у роботі «Продонбасу» і бандитизмом махновців. За неповними даними вони перехопили 115 вагонів хліба, що призначались для Донбасу⁶⁹. Донецький губком КП(б)У, ряд райкомів партії мобілізували 20% комуністів на продроботу, провели чистку продорганів від саботажників⁷⁰. Окремі рудники Алмазного, Лозово-Павлівського. Мар'їнського та інших районів також направили робітничі загони для заготівлі продуктів.

Трудащі Радянської Росії надсилали донецьким шахтарям тканини, одяг. Одержавши телеграму про те, що гірники не мають необхідних промтоварів, РНК РРФСР 12 квітня 1919 р. за пропозицією В. І. Леніна зобов'язав Наркомпрод УРСР негайно видати їм мануфактуру⁷¹. Відповідно до ленінської вказівки у Донбас надійшло 2759 тис. аршин тканини з 19406 тис. аршин, відправлених в УРСР з Радянської Росії⁷², а також частина взуття, мила тощо.

Комосередки і шахтарі Донбасу, переборюючи розруху, голод, виявляли багато творчої ініціативи, докладали максимум зусиль, щоб налагодити вугледобуток. «Ми, члени Комуністичної партії... з десятикратною енергією і силою будемо вести роботу на місцях...» — писали в резолюції своєї конференції більшовики Варваропільського району. Конференція ухвалила не припиняти роботу на рудниках у дні першотравневих свят⁷³. Активно діяв комосередок Трудівського рудника, за ініціативою якого 3 лютого було обрано рудничну раду, робітниче правління, організовано виробничий процес⁷⁴. На 9 середніх і дрібних рудниках Гришинського району, де залишалась стара адміністрація, були створені контрольні комісії, а на 4 великих — робітничі правління⁷⁵. Група працівників ВЦРПС, яка побувала в Донбасі, підкреслювала, що, переборюючи саботаж старого апарату, «робітники... інстинктом вибирають дорогу, ...стійко створюють контрольні комісії, які фактично виконують функції тимчасових правлінь Рад народного господарства»⁷⁶.

На діяльності працівників цих комісій позначився брак достатніх знань, досвіду, але в них було палке бажання повернути до життя рудники і заводи. Відзначаючи це, газета «Донецко-Криворожский коммунист» 19 березня 1919 р. писала: «Ми робили багато помилок внаслідок поспішності, в умовах воєнного часу... Але ми висунули і виростили багато господарників-організаторів з пролетарських кіл... Тільки історія оцінить цей небачений прогрес, цю найважливішу сторону нашої революції».

⁶⁷ Информационный листок СНХ Украины, № 12, 24 березня 1919 р.

⁶⁸ «Известия народного комиссариата продовольствия Украины», 1919, № 5—6, стор. 46.

⁶⁹ А. Г. Шлихтер. Борьба за хлеб на Украине в 1919 году, «Літопис революції», 1928, № 2(28), стор. 107.

⁷⁰ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 35, арк. 4, 12; од. зб. 184, арк. 55, 109, 111.

⁷¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 19, оп. 1, од. зб. 278, арк. 4—5.

⁷² «Известия Народного Комиссариата продовольствия Украины», 1919, № 7—8, стор. 37.

⁷³ ПА НП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 35, арк. 9—10.

⁷⁴ «Донецкий коммунист», 18 травня 1919 р.

⁷⁵ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 2—3, стор. 107.

⁷⁶ «Профессиональное движение», 25 квітня 1919 р.

Шахтарі Алмазного району, незважаючи на розруху, в березні 1919 р. майже досягли продуктивності праці на цей період у 1918 р. Хоч у районі з 25 рудників діяло лише 12, а кількість робітників зменшилась з 23 289 чоловік до 11 751, вивіз вугілля в березні 1919 р. збільшився до 1950 тис. пудів порівняно з 1605 тис. пудів у відповідний період 1918 р.⁷⁷ Загалом у звільнених районах у лютому — березні 1919 р. видобувалось щомісячно понад 11 млн. пудів вугілля⁷⁸. Але в квітні у зв'язку з воєнними подіями становище в басейні погіршало.

У зв'язку з розладом паросилового господарства близько 30% вугілля йшло на внутрішні потреби рудників. З метою раціонального використання видобутого палива і його запасів РНК УРСР 9 лютого 1919 р. ухвалила декрет про введення державної монополії торгівлі вугіллям Донецького басейну⁷⁹. В першу чергу паливо виділялось залізницям, зайнятим перевозкою військ, продовольства, вугілля та інших вантажів. 17 лютого 1919 р. Рада Оборони винесла постанову «Про організацію маршрутних поїздів для транспортування хліба і вугілля»⁸⁰. Незважаючи на те, що в Радянській Росії 49,5% паровозів вийшли з ладу, НКШС забезпечив південні залізниці рухомим складом: з січня по березень кількість паровозів тут зросла з 165 до 800, а вагонів — з 8 тис. до 21 тис.⁸¹

Значну роботу по вивозу вугілля організували Лисичанський райком КП(б)У і раднаргосп. Якщо у грудні 1918 р., коли тут хазяйнували білогвардійці, було відвантажено 1374 тис. пудів палива, то в січні 1919 р. — 2101 тис. пудів, а в лютому 1919 р. з Лисичанського і Алмазного районів вивезено 3172 тис. пудів вугілля. У березні на залізниці і заводи Москви, Петрограда, Харкова, Катеринослава та інших міст надійшло 12 млн. пудів палива⁸². В травні шахтарі Горлівки відвантажили для моряків Балтики 700 тис. пудів вугілля⁸³. Гірники визволених районів Донбасу протягом січня — травня видобули понад 40 млн. пудів «чорного золота», з них 35 млн. пудів для народного господарства*.

Переборюючи розруху, голод, перебуваючи весь час у прифронтовій зоні, більшовицькі організації і шахтарі Донбасу проявили високе розуміння свого революційного обов'язку перед країною, віддали багато сил справі відродження рідного басейну. Але їх творча праця була перервана наприкінці травня 1919 р. вторгненням денікінських полчищ.

⁷⁷ «Экономическая жизнь», 9 травня 1919 р.

⁷⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 493.

⁷⁹ Там же, стор. 426.

⁸⁰ В. И. Ленин об Украине, стор. 514.

⁸¹ «Народное хозяйство Украины», 1919, № 1, стор. 14.

⁸² Там же, стор. 18; № 2—3, стор. 86, 66—67.

⁸³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 10, арк. 10—11.

* Підрахунки зроблені автором за матеріалами, опублікованими в січні — червні 1919 р. у журналах і газетах: «Народное хозяйство Украины», «Вестник народного хозяйства» (Київ), «Экономическая жизнь», «Коммунар», «Известия НКПС Украины» та ін. В книзі І. А. Гладкова «Очерки советской экономики 1917—1920 гг.» (М., 1956, стор. 307) зазначено, що за січень—квітень 1919 р. було видобуто 37 млн. пудів, а вивезено 30 млн. пудів палива. Але Г. А. Гладков не враховував видобуток і вивіз вугілля у травні 1919 р.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЗАКОРДОННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ РСДРП СЕРЕД ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ УКРАЇНЦІВ У 1915—1917 рр.

О. А. МАЛЬКОВ

Діяльність партії більшовиків серед військовополонених солдатів російської армії, які у роки першої світової імперіалістичної війни перебували у таборах на території Німеччини й Австро-Угорщини, досі ще недостатньо вивчена і не знайшла належного відображення у радянській історичній літературі. Опубліковані останнім часом окремі статті¹ далеко не повно висвітлюють різноманітну роботу, яку проводили більшовики серед військовополонених, зокрема серед солдатів-українців.

В. І. Ленін вчив нашу партію при будь-яких умовах неодмінно бути разом з масою і намагатися на кожному кроці штовхати її свідомість в напрямі соціалізму². Вести революційну роботу серед полонених солдатів російської армії у 1915—1917 рр. мали змогу тільки закордонні організації РСДРП, очолювані ЦК і його Закордонним бюро. Уся діяльність їх була спрямована на боротьбу проти соціал-шовінізму і буржуазного націоналізму, за інтернаціональне єднання робітників і трудящих усіх національностей. Особливо активно діяли більшовики, які перебували у Швейцарії. Вони встановлювали зв'язки з військовополоненими у Німеччині й Австро-Угорщині, надсилали їм пропагандистську літературу, листувалися з ними.

Важливою подією для більшовицьких осередків за рубезем стала Бернська конференція РСДРП, яка визначила їх завдання і позиції з усіх питань війни та миру. У прийнятій резолюції відзначалося, що «...новим, трудним і відповідальним завданням для закордонних організацій є робота серед полонених»³. На першому засіданні Комітету закордонних організацій нового складу, обраного на конференції, була створена комісія інтелектуальної допомоги військовополоненим, яку очолив Г. Л. Шкловський. Активну участь в її діяльності брали Н. К. Крупська, І. Ф. Арманд, О. М. Коллонтай, Н. Сталь та ін. Місцем перебування комісії став Берн.

До роботи Бернської комісії великий інтерес постійно проявляв В. І. Ленін. Він читав листи військовополонених, які регулярно надсилав йому Шкловський, листувався з більшовиками, що перебували у таборах, зустрічався з тими, кому вдалося втекти з полону.

Комісія встановила зв'язки з багатьма таборами у Німеччині і Австро-Угорщині, підтримувала регулярне листування з полоненими, особливо з соціал-демократами і передовими робітниками, надсилала їм революційну літературу, видавала брошури, журнали, листівки. Діяльність її мала інтернаціональний характер і знаходила відгук серед усіх військовополонених російської армії, незалежно від їх національності. Необхідність виховання солдатів-неросіян у дусі пролетарського інтер-

¹ А. П. Якушина. Работа большевиков среди военнопленных в Германии и Австро-Венгрии (1914—1918 гг.).— «Вопросы истории КПСС», 1959, № 3; її ж. Заграничные организации РСДРП (1905—1917), М., 1967.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 309.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. I, К., 1954, стор. 307.

націоналізму обумовлювалася не тільки тим, що в царській Росії вони були у пригнобленому становищі, а й дедалі активнішою націоналістичною пропагандою і агітацією, яку провадили буржуазно-націоналістичні організації, зокрема «Союз визволення України» (СВУ).

Уряди Німеччини й Австро-Угорщини, здійснюючи імперіалістичну політику, також сіяли розбрат між військовополоненими різних національностей. Проявом цього було насамперед створення спеціальних таборів, в які відбирали полонених-неросіян, витончена націоналістична обробка їх з застосуванням жорстоких примусових засобів і всебічне сприяння діяльності буржуазно-націоналістичних організацій.

Ця політика викликала обурення і стихійний протест переважної більшості військовополонених. У таборах для українців, зокрема у Вецлярі⁴, вони били і розганяли німецьких агітаторів, руйнували школи і театри, що їх відкривали власті з метою ефективнішої пропаганди націоналістичних ідей, вимагали переведення до загальних таборів⁵.

Такі виступи були проявом спільності інтересів українського і російського народів, що складалася протягом віків у боротьбі проти іноземних поневолювачів та царського самодержавства. Цю спільність трудящих України і Росії відзначав В. І. Ленін. У січні 1917 р. в листі до І. Арманд він, переказуючи розповідь військовополоненого-втікача, писав, що німці всіма засобами намагаються відколоти полонених солдатів-українців від Росії. У таборі, де налічувалося 27 тис. українців, протягом року велася посилена буржуазно-націоналістична пропаганда, а проте тільки 2 тис. з них висловилися за відокремлення України від Росії. «Всі інші, мовляв, впадали в люті при думці про відокремлення від Росії і перехід до німців або австрійців. Факт знаменний! Не вірити не можна. 27000 — число велике. Рік — строк великий. Умови для галицької пропаганди — архісприятливі. І все ж близькість до великорусів брала гору!»⁶

Зазнавши невдач у відкритій націоналістичній пропаганді, німецька вояччина змінила методи ідеологічної обробки військовополонених, все більше стала використовувати свою агентуру в таборах.

Українські буржуазні націоналісти також відчули хиткість своїх позицій, через що навіть намагалися заручитися підтримкою більшовицької партії. Один з їх керівників — Басок (М. М. Меленевський) — зробив спробу схилити до співробітництва В. І. Леніна. З обуренням відкидаючи зухвалу пропозицію, В. І. Ленін писав: «Ви явно помиляєтесь: ми стоїмо на точці зору інтернаціональної революційної с.-д.-тії, а Ви — на точці зору національно-буржуазній. Ми працюємо за зближення *робітників* різних (і особливо *воюючих*) країн, а Ви, як видно, зближаєтесь з буржуазією і урядом «своєї» нації. Нам не по дорозі»⁷.

Зустрівши опір з боку більшості військовополонених, націоналістична агентура почала ретельно маскуватися, видавати себе за соціал-демократів. В одному з листів до Бернської комісії інтелектуальної допомоги військовополоненим сповіщалося, що націоналістичні елементи, прикриваючись іменем соціал-демократів, намагалися «набути ваги і популярності серед солдатів... це їм, здається, вдалося у таборі Рейхштадт...»⁸ Автор листа повідомляє також, що вони організували читання лекцій з історії України, під час яких, спекулюючи на гаслі само-

⁴ Архів зовнішньої політики Росії (далі — АЗПР), ф. Міністерства закордонних справ, Канцелярія, «Війна», оп. 473, спр. 44, арк. 99.

⁵ Там же, ф. II департамент, «Війна», спр. 6194—6195, арк. 60.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 223.

⁷ Там же, стор. 136.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 111, арк. 73.

визначення націй, доводили необхідність відокремлення України від Росії, а в розповідях про боротьбу соціал-демократів проти царизму робили висновки, протилежні класовим інтересам трудящих-українців, тощо.

Буржуазно-націоналістичні організації почали видавати і розповсюджувати у таборах брошури й листівки. «Ми розійшлися з українцями (йдеться про українських буржуазних націоналістів.— О. М.). Причина — під наші програми підводиться книга (видана СВУ) та ідеї людиноненависництва... нас намагаються відтерти на задній план і використати нашу популярність у своїх цілях»,— повідомлялося в іншому листі з табору Вецляр до комісії. Буржуазні націоналісти «стараються звести наклеп, облити помями найбільш популярних товаришів... книги, надіслані вами, віддають не всі»⁹.

У відповідь на ці підступні дії більшовики посилили пропаганду ленінської програми з національного питання, повністю відмежувалися від націоналістичних елементів. Вони сповіщали Г. Л. Шкловського, що вилучили революційну літературу з загальної бібліотеки і надалі просили надсилати видання тільки на їх адресу¹⁰. Автори листа просили також Бернську комісію оголосити в пресі факти націоналістичної пропаганди у таборах і затаврувати націоналістів.

Враховуючи побажання військовополонених-більшовиків, комісія видала ряд листівок, які викривали шовіністичну політику царизму і буржуазії. Особливо популярною серед полонених була листівка «Чорносотенні погромщики і євреї». У табори регулярно стала надходити література, видана національними мовами. Подекуди тут були створені культурно-просвітні товариства, при яких діяли школи писемності і бібліотеки революційної літератури, а також драматичні та музичні гуртки. Так, у таборі Брюкс на початку 1916 р. полонені організували товариство «Просвіта», у діяльності якого активну участь брали українці. Бібліотека товариства комплектувалася революційними виданнями російською і українською мовами. Правління «Просвіти» повідомляло Г. Л. Шкловського, що є й «книги соціалістичного напрямку, надіслані вами, але їх дуже мало. Ми їх переписуємо»¹¹.

Великий попит був на політичну літературу, яка надходила до таборів. Полонений з Вецляра В. Усенко писав до комісії: «Надішліть що-небудь українською мовою, але тільки «червоного»¹² (тобто революційного.— О. М.). У листі від 14 жовтня 1916 р. він повідомляв: «Сердечне спасибі Бернській комісії від імені нашої соціальної української секції «Воля» за надіслані книги, як російські, так й українські. Якщо є щось «червоного» українською мовою, надсилайте. Цими днями надішлемо вам гроші»¹³.

Великого значення надавали більшовики пропаганді революційних ідей серед полонених рідною мовою. «Вчора влаштували виставу,— повідомляли з табору Кніттельфельд,— перед цим один товариш прочитав лекцію «Два роки війни»... Народу було 455 чоловік... У нашій бібліотеці є 300 книг, та українських 200. Зараз влаштуємо лекції. Три дні на тиждень, українською мовою»¹⁴.

Революційна робота, яку провадили більшовики у таборах, сприяла пробудженню класової свідомості військовополонених, піднесенню їх політичної активності. Відзначаючи цей факт, В. І. Ленін указував, що

⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 113, арк. 18.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, од. зб. 109, арк. 148.

¹² Там же, од. зб. 110, арк. 175.

¹³ Там же, арк. 181.

¹⁴ Там же, од. зб. 114, арк. 26.

вони «відносно царя і бога... цілком покінчили, відносно великих поміщиків теж. Озлоблені і освічені повернуться в Росію». Цю думку Леніна підтверджують багато листів до Бернської комісії. Зокрема військовополонений Логвиненко писав: «За книги посилають гаряче спасибі всі читачі нашого табору. Як я бачу, багато вже прозріли. Пов'язка незнання звалилася з наших очей. Почалися жваві толки і суперечки»¹⁵. Дуже великий попит серед полонених всіх національностей мали праці В. І. Леніна «Соціалізм і війна», «Аграрна програма», «До селянської бідноти» та ін. Майже в кожному листі з таборів містилося прохання надіслати їх.

У роки імперіалістичної війни велику роль у боротьбі за торжество ленінських ідей пролетарського інтернаціоналізму відіграла газета «Социал-демократ» — центральний орган ЦК РСДРП, яка, долаючи всі перешкоди, знаходила доступ у Росію та у багато країн світу. В. І. Ленін зазначав, що без ознайомлення з вміщеними у ній статтями не обійдеться ні один свідомий робітник, який бажає зрозуміти розвиток ідей міжнародної соціалістичної революції¹⁶. Газета «Социал-демократ» потрапляла і до таборів військовополонених. Її читали, нею захоплювалися солдати усіх національностей. На сторінках газети вони знаходили відповіді на всі злободенні питання, пізнавали мудрість ленінської політики, правильність тактичних лозунгів більшовицької партії. Про величезний вплив «Социал-демократа» на солдатів свідчить лист з полону: «Ваша газета «Социал-демократ» є єдиним корисним духовним поживком для кожної людини і особливо для військовополонених. У вашій газеті можна почерпнути те, що ніде не прочитаєш. Вашу газету повинна читати кожна свідомо людина тому, що в наш час це є вищою наукою»¹⁷.

Чималої популярності серед військовополонених набула також брошура О. М. Коллонтай «Кому потрібна війна», видана Бернською комісією. В. І. Ленін, надаючи великого значення популярній літературі для полонених, особливо для відсталих солдатів, вважав необхідним відредагувати деякі місця брошури, що значно полегшило б її сприйняття і посилило вплив на читача. У листі до О. Г. Шляпникова Володимир Ілліч повідомляв: «Брошура Коллонтай хороша своїм задумом. Але тема архіважка; написати з таким ступенем популярності архіважно. По-моєму, потрібні виправлення. Я їй вже написав про це, просячи її згоди на виправлення. Якщо вона дасть їй, я маю вже готовий проект виправлень, і справа тоді посунеться швидко»¹⁸. У лютому 1916 р. брошура була видана вдруге масовим тиражем. Н. К. Крупська сповіщала О. М. Коллонтай, що Володимир Ілліч писав їй про намір виправити текст, але не мав змоги погодити це, а тому взяв на себе відповідальність внести корективи самому. «Брошуру потрібно було скоріше видавати, — зазначала Н. К. Крупська, — квапили з Росії, потрібно було для полонених»¹⁹.

4 тис. примірників брошури «Кому потрібна війна» розіслала по таборах Бернська комісія²⁰, але виявилось, що такої кількості замало. З Фалькенвега доносили: «На весь табір є одна книга «Кому потрібна війна»²¹. Військовополонений Петренко із Загреба звертався до Берн-

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 223; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 111, арк. 57.

¹⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 190.

¹⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 111, арк. 98.

¹⁸ В. І. Ленін. ПСС, т. 49, стор. 156.

¹⁹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 1762, арк. 2.

²⁰ «В плену», 1917, № 1, стор. 8.

²¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 111, арк. 5.

ської комісії в цій справі: «У таборі багато солдатів українців і всі цікавляться брошурою «Кому потрібна війна», переконливо прошу надіслати нам цю брошуру»²².

Задоволенню дедалі зростаючого попиту на революційну літературу перешкоджала нестача коштів, хоч Комітет закордонних організацій використовував усі можливості для добування їх. Бернська комісія звернулася з проханням до військовополонених допомогти їй грошми для видання революційної літератури. Хоч полонені завжди терпіли злидні й голодували, вони палко відгукнулися на цей заклик. У таборах більшовики організували збір пожертвувань, платні вистави, лекції тощо. Зібрані гроші надсилали до Бернської комісії. Так, українська секція «Воля» переслала 100 крон²³, з табору Дунаєрдагель «на доброе діло» надійшло 40 крон²⁴. Полонені з табору Загреб писали: «За тиждень до пасхи зібрали і відіслали вам 41 крону з тим, щоб ви надіслали нам декілька книг, які в Росії конфісковували»²⁵. Товариство «Просвіта» передало 30 крон²⁶, кероване більшовиками товариство «Знання» з табору Шаморія, яке провело чотири збори грошей на користь Бернської комісії,— 201 крб. 26 коп.²⁷

Завдяки активній підтримці солдатів комісія інтелектуальної допомоги військовополоненим мала змогу організувати на початку 1917 р. випуск журналу «В плену»*. Про необхідність подібного видання давно писали полонені. Журнал «В плену» простою, доступною мовою розповідав про їх життя у таборах, діяльність Бернської комісії, роботу культурно-просвітніх товариств, повідомляв про революційний рух на батьківщині, про зростаючі злидні трудового народу тощо.

З великим інтересом читали журнал солдати-українці. Військовополонений В. Усенко повідомляв Бернській комісії: «Одержав № 1 «В плену». Сьогодні я провів читання «В плену» і давав пояснення, була також дискусія... враження найкращі...» Далі йшлося про те, що солдати переконалися у необхідності «як можна більше об'єднуватися тут у полоні і розібратися в наших інтересах, інтересах робітників і селян»²⁸.

Революційна пропаганда закордонних організацій більшовиків сприяла піднесенню політичної свідомості полонених, допомагала правильно зрозуміти значення подій у політичному житті країни. Підтвердженням цього були палкі привітання, надіслані у Бернську комісію для передачі їх на батьківщину у зв'язку з буржуазно-демократичною революцією 1917 р. «Поздоровляємо Вас з вибухом революції в Росії»²⁹,— писали солдати-українці з табору Дунаєрдагель. У Вецлярі полонені одностайно ухвалили всіляко підтримувати Раду робітничих депутатів³⁰. У листах вони закликали Раду робітничих і солдатських депутатів всіма силами утримувати завойовану владу і заявляли про свою готовність виступити на боці трудового народу. «На повернення полонених царизму розраховувати не потрібно, бо ми всі

²² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 111, арк. 35.

²³ Там же, од. зб. 112, арк. 15.

²⁴ Там же, арк. 19.

²⁵ Там же, арк. 48.

²⁶ Там же, од. зб. 109, арк. 148.

²⁷ Там же, оп. 10, од. зб. 2986, арк. 3.

* Було видано один номер журналу. У зв'язку з від'їздом до Росії політемігрантів після Лютневої революції 1917 р. діяльність закордонних організацій і Бернської комісії припинилася.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 112, арк. 15.

²⁹ Там же, арк. 19.

³⁰ Там же, арк. 15 зв.

люди з народу. Старайтеся якнайскоріше закінчити війну, вона нікому не потрібна, скидайте буржуазний уряд і укладайте мир»^{31–32}.

Після Лютневої революції у таборах почалося різке класове розмежування маси полонених. Робітники і селяни активно підтримували більшовиків і вимагали миру. Представники буржуазії, куркульства, буржуазної інтелігенції виступали за продовження війни. Оборонські лозунги меншовиків та есерів вводили в оману багатьох військовополонених.

Під проводом більшовиків військовополонені приймали на зборах накази Раді робітничих і солдатських депутатів, у яких, вітаючи перемогу революції, вимагали здійснення заходів, накреслених у програмі партії більшовиків. Наказ полонених табору Альтен-Грабов закінчувався словами: «...ми твердо упевнені, що політичне розкріпачення всієї Росії поведе до повного політичного і економічного розкріпачення всього людства. Ми прагнемо миру, скорішого повернення на батьківщину, щоб стати в ряди борців за соціалізм»³³.

Піднесення політичної активності військовополонених після Лютневої революції проявилось також у їх вимогах демократизувати і розширити права органів самоврядування у таборах, включити до їх складу своїх представників, ліквідувати засилля офіцерів. Перевибори табірних комітетів, що відбулися незабаром, сприяли пожвавленню політичного життя полонених.

У березні 1917 р., коли до Швейцарії дійшла звістка про повалення царизму в Росії, В. І. Ленін написав відомі «Листи здалеку», «Прощальний лист швейцарським робітникам» та ін. Тоді ж ним була написана відозва «Товаришам, які мучаться в полоні», де Володимир Ілліч інформував солдатів про революцію, що відбувалася в Росії, і закликав військовополонених повернутися в Росію не як армія царя, а як армія революції, як армія народу³⁴. Ленінське звернення було глибоко інтернаціональним, воно заклиало солдатів до спільних революційних виступів з трудящими інших країн. «Завоювавши республіку, робітники Росії об'єднуються з робітниками всіх інших країн і сміливо поведуть все людство до соціалізму...»³⁵ Лист «Товаришам, які мучаться в полоні» мав велике значення для революційної пропаганди і агітації. Полонені солдати-більшовики і співчуваючі їм отримали програму дій. «Прокламацію «Товаришам, які мучаться в полоні» я одержав, вона читається усіма з великим інтересом»³⁶, — повідомляв Д. Стругацький з табору Альтен-Грабов. Більшовик А. Синицин писав: «Ми знаємо тепер, що потрібно робити, а головне, маса наша, наша»³⁷.

У ряді таборів після Лютневої революції розпочалося організаційне оформлення більшовицького підпілля, яке вважало себе частиною РСДРП. У таборі Альтен-Грабов така група діяла ще в 1915 р. У березні 1917 р. вона нараховувала 27 членів. Групи більшовиків виникають у таборах Брюкс, Шаморія, Зальцведель, Вецляр та інших. В тяжких умовах вони вели боротьбу за вплив на полонених з тим, щоб залучити їх на бік революційного народу.

Велика і різнобічна діяльність закордонних організацій РСДРП серед військовополонених у 1915—1917 рр. була хорошою школою політичного революційного виховання, допомогла їм правильно визначити своє місце у класових битвах.

^{31–32} ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 351, оп. 1, од. зб. 112, арк. 18.

³³ Там же, од. зб. 107, арк. 1.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 321.

³⁵ Там же.

³⁶ «Красная звезда», 21 березня 1967 р.

³⁷ Там же.

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН І СЕЛЯНСЬКИЙ РУХ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В 1900—1904 рр.

О. М. КОЛОМІЄЦЬ

Тяжке соціально-економічне становище селян, а також їх героїчна боротьба проти капіталістичної експлуатації напередодні першої буржуазно-демократичної революції знайшли часткове відображення у тогочасній нелегальній пресі. Такими були кореспонденції з місць, надруковані на сторінках ленінської газети «Искра»¹, в підцензурних виданнях, зокрема в судовій хроніці і судових звітах юридичного журналу «Право»², де вміщувалися свідчення підсудних, промови адвокатів.

Про становище селян і селянський рух на початку ХХ ст. писали газети: «Киевское слово»³, «Уманский листок объявлений»⁴, «Подольские губернские ведомости»⁵, «Киевская газета»⁶, «Киевлянин»⁷ та ін. У переважній більшості буржуазні історики й економісти, не маючи змоги замовчувати факти непосильного гноблення селян, пояснювали причину їх зубожіння і розорення лінощами та нездатністю правильно вести господарство, темнотою, косністю, низьким культурним рівнем, схильністю до пияцтва.

Керуючись марксистсько-ленінською методологією, радянські історики багато зробили для вивчення становища селян і селянського руху в 1900—1904 рр. Варто назвати наукові праці Л. М. Іванова, Е. М. Виноградова, З. Д. Вахтбрейта, А. К. Буцика⁸.

¹ «Искра», № 23, 1 серпня 1902 р.; № 5, 22 жовтня 1903 р.

² «Право», 1900, № 4, стор. 240; 1902, № 46, стор. 2118—2119; 1903, № 44, стор. 2488—2492.

³ «Киевское слово», 1901, № 4676; 1902, №№ 5125, 5218, 5328, 5334; 1903, №№ 5410, 5517, 5523, 5696.

⁴ «Уманский листок объявлений», 1904, № 77.

⁵ «Подольские губернские ведомости», 1900, №№ 10, 23, 34, 47, 49, 56, 60, 66, 71, 74, 82, 85, 87, 92, 95, 99.

⁶ «Киевская газета», 1900, №№ 41, 57, 161, 207, 238, 251, 257, 272, 284; 1901, №№ 81, 179, 193; 1902, №№ 277; 1903, №№ 55, 56; 1904, №№ 4, 174, 195, 264.

⁷ «Киевлянин», 1900, №№ 12, 23, 25, 33, 54, 76, 81, 127, 132, 152, 155, 184, 242, 250, 270, 272, 275, 298; 1901, №№ 2, 14, 34, 39, 112, 150, 164, 168, 198, 218, 219, 231, 272, 274; 1902, №№ 59, 67, 213, 225, 308, 334, 340, 349; 1903, №№ 40, 142, 163, 193, 266, 269, 270, 280, 303, 310, 311, 336; 1904, № 1, 21, 23, 26, 66, 91, 117, 124, 137, 174, 344; 1905, № 76.

⁸ Л. М. Иванов. Украина накануне революции 1905—1907 гг. В кн.: Революция 1905—1907 гг. в национальных районах России. Сборник статей, М., 1955, стор. 30—62; його ж. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905—1907 гг.—«Исторические записки», 1957, № 60, стор. 176—214; Е. М. Виноградов. Революційні заворушення на Волині напередодні першої російської революції.—«Радянська Волинь», 20 травня 1955 р.; З. Д. Вахтбрейт. К вопросу о социально-экономическом развитии и положении рабочих и крестьян Волынской губернии Юго-Западного края России в конце XIX и начале XX века.—Научные труды Житомирского сельскохозяйственного института, т. 4, 1957, стор. 5—18; А. К. Буцик. Аграрные отношения на Киевщине накануне революции 1905—1907 гг.—Наукові записки Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, т. 8, вип. I, К., 1949; його ж. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції, К., 1957.

Велику цінність для розкриття даної теми має монографія М. Н. Лещенка⁹, перший розділ якої дає глибокий аналіз становища селян і сільськогосподарських робітників після реформи 1861 р.

У 1960 р. вийшла монографія Д. П. Пойди¹⁰, побудована в значній мірі на архівних матеріалах, частина яких вперше введена в науковий обіг. Однак автором не використано ряд документів місцевих архівів, що звужує показ розмаху селянської боротьби на Правобережній Україні в 1900 р.

Деякий інтерес для дослідження теми являє праця І. Премислера¹¹, але в ній дуже слабо використані архівні джерела.

Заслуговує уваги при висвітленні питання про вплив боротьби робітничого класу на розгортання селянського руху монографія Ф. Є. Лося¹². Автор характеризує землеволодіння окремих груп населення України напередодні революції 1905 р., коротко зупиняється на процесі «розселянювання», на відхідництві сільськогосподарських робітників, промислах сільських кустарів та інших важливих питаннях.

Соціально-економічне життя 1900—1904 рр. пояснює не тільки причини виникнення селянського руху, а й закономірні тенденції його розвитку. Так, ще наприкінці XIX ст. капіталізм став неухильно проникати і в сільське господарство. Внаслідок цього землеробство почало набирати торговельно-підприємницького характеру, спеціалізуючись у виробництві продуктів на ринок. Зростали внутрішній і зовнішній ринок, роль Правобережжя в сільськогосподарському виробництві Росії.

Проникнення капіталізму в сільське господарство породжувало глибокі соціальні суперечності. Реформа 1861 р. залишила багато кріпосницьких пережитків, зокрема поміщицьке землеволодіння. Збереглося воно і на Правобережній Україні, де в руках дворян було зосереджено близько $\frac{3}{4}$ всього приватного землеволодіння, або більше $\frac{1}{3}$ земельної площі краю.

Поміщицькі латифундії як один з пережитків кріпосництва міцніше тримались на Правобережній Україні, ніж в інших районах Росії. «Тут,— писала в 1901 р. «Киевская газета»,— є десятки приватновласницьких володінь, які за своїми розмірами дорівнюють володінням дрібних німецьких герцогів і кюрфюрстів»¹³.

Надільні ж землі селян на Правобережжі становили трохи більше 6 млн. дес., або 43,8% від всієї земельної площі¹⁴. Внаслідок зростання кількості дворів за період 1870—1900 рр. середній наділ на двір зменшився з 8,4 до 5,5 дес. У Волинській губернії він дорівнював 6,6 дес., Київській — 4,8 і Подільській — до 3,6¹⁵. Такий малий наділ не міг забезпечити прожиткового мінімуму селянина.

Поряд з малоземельними дворами на Правобережній Україні багато було зовсім безземельних. Наприклад, у Подільській губернії на початку XX ст. нараховувалось понад 28 тис. душ чоловічої статі зовсім безземельних. Зубожіння селян зумовлювалось наявністю середньовічного землеволодіння, архаїчними способами обробітку ґрунту. Селяни

⁹ М. Н. Лещенко. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905—1907 рр., К., 1955, стор. 69—79.

¹⁰ Д. П. Пойда. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866—1900), Днепропетровск, 1960.

¹¹ І. Премислер. Революційний рух на Україні на початку XX ст.— (1900—1903 рр.), К., 1958 р.

¹² Ф. Є. Лось. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце XIX и в начале XX ст. (конец XIX — 1904), К., 1955.

¹³ «Киевская газета», 1901, № 193.

¹⁴ Статистика землевладения 1905 г., Спб., 1906, стор. 51, 49.

¹⁵ «Ведомости сельского хозяйства и промышленности», 1904, № 81, стор. 811.

обробляли землю своєю виснаженою худобою і примітивним сільсько-господарським знаряддям. Багато з них зовсім не мали робочої худоби. У 1900 р. безкінні селянські господарства у Волинській губернії становили 37,3%, Київській — 59,8, Подільській — 54%¹⁶.

Розвиток капіталізму у сільському господарстві супроводжувався розмежуванням селянства на антагоністичні класи — сільський пролетаріат і сільську буржуазію. Заможне селянство на Правобережній Україні становило 11%, середняки — 19,2, а біднота — майже 70%. Але куркульство зосереджувало в своїх руках основну частину надільної, купчої і орендованої селянської землі. На початку ХХ ст. зростала резервна армія сільськогосподарських робітників. Не маючи змоги сплатити надмірні платежі й податки та звести кінці з кінцями, безземельні і малоземельні селяни потрапляли в кабалу до поміщиків та куркулів, ставали об'єктом подвійної експлуатації, інші шукали порятунку у відхожих промислах, перетворюючись у найманих робітників з наділом.

Розшаруванню селянства в значній мірі сприяла переселенська політика царизму. Під час її проведення особливо активно діяли куркулі, які скуповували землі переселенців. У статті «К переселенческому вопросу» «Киевская газета» в 1900 р. писала, що з села тікають від малоземелля й, головне, від тих порядків, які там панують, а потім і кров'ю оброблена земля цих утікачів та інше майно потрапляють до рук куркулів. У нашому чорноземному селі швидко залишиться лише Колупаєв самої низької формації та його покірний раб — сільський пролетарій¹⁷. Переселенською політикою самодержавство сподівалось розв'язати два завдання: дещо зменшити потреби селян у землі і виселити на окраїни найбільш незадоволених, щоб тим ослабити селянський рух у країні.

Непосильним тягарем, який лежав на плечах селянства, була також витончена податкова політика російського царизму. Тільки прямих податків селяни Правобережної України платили в 1903 р. з кожної десятини в середньому по 2 крб. 23 коп.¹⁸ Головним джерелом доходів у державному бюджеті царської Росії були непомірні посередні податки на товари народного вжитку (сіль, сірники, гас і т. д.), а також прибутки від казенної монополії на горілку.

Особливо був тяжким для населення Росії податок на цукор, який досягав 1 крб. 75 коп. на пуд. Багато цукрових заводів одержували більше 20% чистих прибутків, користуючись штучно піднятими цінами на внутрішньому ринку.

Нестерпний економічний гніт посилювався політичним безправ'ям селян. Ганебні тілесні покарання, заборона вільного пересування, виселення в Сибір за рішенням громади без суду, принизлива опіка, підсудність селян волосним судам, обмеження при вступі в учбові заклади, національне гноблення та ін. — все це свідчило, що селяни Правобережної України, як і всієї країни, після реформи 1861 р. залишилися безправними.

Гостре малоземелля, непомірні грошові й натуральні повинності, тяжке правове становище селян Правобережжя були основною причиною класової боротьби селянства на початку ХХ ст. Виступи селян були різні за своїм характером. В одних випадках це були тривалі масові заворушення, в яких брала участь значна частина селян, що викликало серйозне занепокоєння з боку місцевих властей. А були й окремі спала-

¹⁶ Военно-Конская перепись 1924—1925 гг., М., 1928.

¹⁷ «Киевская газета», 1900, № 238.

¹⁸ Б. С. Веселовский. Крестьянский вопрос и крестьянское движение в России 1902—1906 гг., Спб., 1907, стор. 6.

хи незадоволення, обурення, викликані насильницькими діями поміщиків чи судових чиновників. Такі виступи тривали недовго й місцевій владі щастило порівняно легко їх придушити.

За неповними даними, на Правобережній Україні в період 1900—1904 рр. відбулося 425 селянських виступів, якими було охоплено близько 450 сіл з населенням понад 270 тис. чоловік. За формами виступи поділялись так: захоплення поміщицьких земель та інші форми боротьби селян за землю — 97 (22,9% від загального числа селянських заворушень), в тому числі сільськогосподарські страйки — 8 (2%), сутички селян з поліцією і військами — 83 (19,5%), з куркульством — 10 (2,3%), потрави поміщицьких посівів, порубки лісу та інші види боротьби за угіддя — 221 (52,0%), боротьба проти духовенства — 4 (1,0%), заворушення серед чиншовиків — 10 (2,3%) *.

Всі ці форми і засоби боротьби селянства Правобережної України, як і всієї Росії, були спрямовані проти поміщицького землеволодіння та інших пережитків кріпосництва. Боротьба селянства в умовах царизму в переважній більшості випадків закінчувалась поразкою, а селяни ще дужче закабалялись поміщиками. Про це досить яскраво писав В. І. Ленін: «Пан» не дасть ні землі в оренду, ні проїзду, ні водою, ні луків, ні лісових матеріалів без того, щоб селянин ішов у кабалу. Піймають селянина на «незаконному» рубанні лісу і що ж? його поб'ють об'їждчики, черкеси і т. п., а потім... цей пан пропонує побитому мужикові на вибір: або йди в тюрму, або оброби, зори, засій і збери дві чи три десятини! Те ж саме за потрави. Те саме за зимову позику хліба. Те саме за луки або вигін і так далі без кінця»¹⁹.

Нерідко заворушення селян на ґрунті сервітутних відносин перетворювались в антипоміщицькі виступи. У квітні — червні 1900 р. виникли заворушення у селах Сальники, Олексіївка і Станіславчик Вінницького повіту, Капітанки і Тимки Балтського повіту, Мудриголови, Савинці і Нова-Пісочна Кам'янецького повіту, Залетичівка Летичівського повіту Подільської губернії²⁰.

Селяни, позбавлені палива та будівельних матеріалів, змушені були самочинно рубати поміщицький ліс, що супроводжувалось сутичками з поліцією і місцевими органами влади, які ретельно захищали інтереси поміщиків. Зокрема, досить рішуче діяли селяни с. Красовки Бердичівського повіту Київської губернії. В рапорті від 2 грудня 1901 р. на ім'я київського губернатора бердичівський повітовий справник повідомляв, що 23 і 24 листопада жителі названого села в кількості 30 чоловік побили лісника і рубали дерева на ділянці спадкоємців Ф. Терещенка²¹.

Особливо посилились антипоміщицькі настрої серед мас Правобережної України після 1902 р., тобто після виступів селян у Полтавській і Харківській губерніях. Яскраво ці думки висловив у травні 1902 р. селянин с. Гирлівки Ольгопільського повіту Подільської губернії П. Бобриницький: «Подивіться на палац поміщика Собанського: який він розкішний! А через три роки цей палац і всі поміщицькі землі будуть належати селянам»²².

Порівнюючи з попередніми роками, 1902 рік характеризувався значним посиленням селянського руху на Правобережній Україні, як і взагалі по всій Росії. Це змушені були визнати навіть місцеві губернатори.

* Підрахунки зроблені автором на основі архівних джерел і друкованих матеріалів.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 165.

²⁰ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 701, спр. 392, 1902, арк. 16—17, 19, 20, 22.

²¹ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 4, оп. 81, спр. 1736, арк. 2.

²² ЦДІА УРСР, ф. 301, оп. 1-а, спр. 1706, 1902, арк. 23.

Подільський губернатор у звіті за 1903 р. писав, що «за минулий 1902 р. аграрні безпорядки і самоуправства селян проявлялись в особливо різкій формі, так що в трьох випадках з 30 з'явилась необхідність присутності військ для придушення самоуправства неприборканих вчинків і завязтості селян»²³.

Російсько-японська війна, поразка Росії на фронтах і активна агітація більшовиків ще більше розкрили широким масам гнилість царизму, з кожним днем зростала ненависть селянства до самодержавства і поміщиків. У цей час посилювався рух звільнених у запас нижчих чинів армії і новобранців. Вони, як правило, ставали активними учасниками заворушень, а нерідко й очолювали антипоміщицькі виступи селян²⁴.

Найбільш поширеними активними засобами, які застосовувались селянами Правобережної України в боротьбі проти своїх гнобителів, були підпали поміщицьких садиб, цукрових заводів, амбарів, млинів, скирт хліба та іншого їх майна. Підпали були справедливою помстою селян за жорстокі розправи і свавілля поміщиків, їх управителів та орендарів.

У період 1900—1904 рр. підпали тісно перепліталися з боротьбою селян Правобережної України за відновлення своїх прав на сервітути, за поліпшення умов оренди, підвищення заробітної плати сільськогосподарських робітників у поміщицьких економіях та ін.

Але ніщо не могло погасити полум'я народного гніву. Так, за період 1900—1904 рр. на Правобережній Україні було зареєстровано понад 300 підпалів. В переважній більшості населених пунктів при виникненні пожеж селяни категорично відмовлялись їх гасити.

Більш свідомо частина селянства Правобережної України, знищуючи вогнем поміщицькі садиби і майно, розуміла, що боротьба проти такого пережитку кріпосного права, як велике поміщицьке землеволодіння, була основою селянського руху. В рапорті від 7 червня 1902 р. київському повітовому справнику пристав 1-го стану з містечка Гостомель писав, що селянин с. Бабинець А. Верста прилюдно заявив: «Нехай Мухортов (місцевий поміщик — О. К.) не думає, що якщо його палять, то цьому й кінець. Ні, це тільки початок: ми розоримо його в прах, а землю віднімемо»²⁵.

Рішуче й послідовно боролися проти поміщиків сільськогосподарські робітники. Під впливом фабрично-заводського пролетаріату вони домагались повного знищення пережитків кріпосництва і насамперед поміщицького землеволодіння, а також виступали за поліпшення умов праці.

Хоч страйки сільськогосподарських робітників не набули масового характеру, але вони наводили жах на поміщиків і урядовців своєю стійкістю і організованістю.

Поряд з виступами проти поміщиків на Правобережній Україні, як і по всій Росії, на початку ХХ ст. активно розгорнулася боротьба між сільською біднотою і куркулями. Пригноблене непосильною кабалою трудяще селянство Правобережжя підіймалося на масові виступи проти куркулів, купців, орендарів, крамарів, вдаючись до таких дій як випаси, розгром садіб та ін.

В умовах малоземелля, селяни настійно боролися проти пануючої на Правобережжі лихварської форми оренди, перше місце в якій належало купцям і куркулям. На ґрунті орендних відносин виникло грізне заворушення селян в с. Горячківці, про що досить яскраво свідчить ла-

²³ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 1291, оп. 194, спр. 90, 1903 р., арк. 3—4.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 701, спр. 123, 1902 р., арк. 10.

²⁵ КОДА, ф. 1260, оп. 3, спр. 849, арк. 70.

конічний зміст телеграми, надісланої 26 листопада 1903 р. з Кам'янця: «20 жовтня близько 600 чол. селян с. Горячківки Ольгопільського повіту із ворожнечі до землевласника Сили вчинили юрбою безпорядки: розбили вікна, двері й печі будинку, підпалили сарай, розграбували майно, побили орендарів, управляючого і службовців. Викликані війська. Слідство провадиться. Виїжджаю з губернатором у Горячківку. Прокурор Комаровський»²⁶.

Активний опір чинили на початку ХХ ст. селяни Правобережної України судовим і поліцейським службовцям, а також місцевій владі при стягненні недоїмок.

У політичній боротьбі експлуататорів проти селянства неабияку роль відігравало духовенство — опора російського царизму. «Неучасть духовенства в політичній боротьбі,— писав В. І. Ленін,— є найшкідливіше лицемірство»²⁷.

Коли в лютому 1903 р. у с. Корость Ровенського повіту Волинської губернії виникло заворушення селян, сусідній кричильський священик проголосив фарисейську промову, в якій закликав їх не чинити опору властям — «слугам царським». «Не забувайте ви,— говорив священик,— благодінь царя земного: визволення від панщини, самоврядування, наділення землею з 50-річним викупом за неї... Минуло вже більше 40 років викупним платежам, коріться ще 10 років... Терпіть нестатки прав людських, щоб не втратити прав на царство небесне»²⁸.

Боротьба селянства Правобережної України проти духовенства в 1900—1904 рр. виявлялась у формі підпалів їх садиб, потрави посівів, побоїв та ін. Множилося число справ по обвинуваченню селян в агітації проти християнської церкви²⁹, а також у виступах проти священиків³⁰.

Під впливом РСДРП і міського пролетаріату в ході боротьби з поміщиками, куркулями, поліцією, військами зростала і політична свідомість селянства Правобережної України, в якого поступово використовувалася наївна віра в царя і зростало прагнення до соціальної справедливості. У цьому і полягала одна з характерних рис нового етапу класової боротьби в умовах революційної ситуації початку ХХ ст., яка, посилюючись, перетворювалась у могутню хвилю селянських повстань під час революції 1905—1907 рр.

Корінні інтереси селянства тісно переплітались з інтересами пролетаріату. Тому в ході боротьби проти самодержавства і поміщиків у 1900—1904 рр. відбувається становлення союзу робітничого класу й селянства. Однак цей союз тоді ще був не міцний, що було однією з причин поразки селянського руху. Незважаючи на частковий успіх окремих виступів, вони залишалися стихійними, розрізненими і неорганізованими.

Причини невдачі селянських повстань у сусідніх Харківській і Полтавській губерніях в 1902 р. охарактеризовані В. І. Леніним у статті «До сільської бідноти»³¹. Повсталі селяни боролись проти тих чи інших сторін феодально-капіталістичного гноблення, але не уявляли результатів своєї боротьби, кінцевої мети виступів, що в значній мірі знижувало їх активність. Дії селян під час заворушень обмежувались в основ-

²⁶ ЦДІА СРСР, ф. 1405, оп. 104, спр. 12007, 1903 р., арк. 1.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 273.

²⁸ ЦДІА СРСР, ф. 1282, оп. 1, спр. 1096, 1903 р., арк. 41.

²⁹ Хмельницький обласний державний архів, ф. 281, оп. 1, спр. 6361, 6362, 1900 р.: спр. 7051, 7052, 1901 р.

³⁰ КОДА, ф. 183, оп. 1, спр. 2356, 1903 р., арк. 1; ЦДАЖР СРСР, ф. 102, 3 діловодство, спр. 1, 1901 р., ч. 6, л. Б, арк. 21; л. В., арк. 2—3, 6, та ін.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 374.

ному своїм селом. Локальний характер виступів селян позбавляв можливості об'єднати свої зусилля, щоб більш успішно боротись. Не завжди одностайно виступало і населення одного й того ж села. В значній мірі на селянський рух позначились царські ілюзії, що свідчило про політичну темноту, відсутність класової свідомості у деякої частини селян, бо багато з них наївно вірили в справедливе задоволення їх насутишних потреб царем чи його урядовцями.

Царизм не гребував наймерзеннішими методами, щоб вчинити розправу над селянами. Підкупи, лицемірні обіцянки, криваві екзекуції — все пускалось в хід, щоб тільки зміцнити основи самодержавства та поміщицьке землеволодіння. Налякані зростанням селянського руху царський уряд і місцеві власті посилювали поліцейські заходи.

Поряд з жорстоким придушенням селянських заворушень силою зброї, царські урядовці намагались ізолювати революційно настроєну частину селян. Їх арештовували і ув'язнювали, засиляли до Сибіру, встановлювали гласний і негласний нагляд поліції.

Все ж, незважаючи на те, що селянські заворушення 1900—1904 рр. жорстко придушувались, вони мали велике значення, яке полягало насамперед у тому, що прискорювали знищення феодально-кріпосницьких пережитків і сприяли розвитку більш прогресивних, капіталістичних відносин на селі. Масові і групові виступи селян примушували царський уряд займатись аграрним питанням, а поміщиків — іти на деякі поступки. Боротьба селян сприяла піднесенню суспільно-політичного руху, становленню союзу робітничого класу й селянства, деморалізувала поміщиків, тримаючи їх у постійній тривозі перед небезпекою виникнення нових заворушень.

Боротьба селян свідчила про те, що вони були не тільки об'єктом нестерпної експлуатації, а й самостійною активно діючою силою. Виступи їх на початку ХХ ст. передували масовим селянським повстанням періоду буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. У статті «Платформа реформістів і платформа революційних соціал-демократів» В. І. Ленін писав: «Ми, революційні соціал-демократи, у спробах повстання бачимо *початок повстання мас*, початок невдалий, невчасний, неправильний, але ми знаємо, що *маса вчиться* успішному повстанню лише на досвіді неуспішних,— подібно до того, як російські робітники рядом неуспішних і іноді особливо невдалих політичних страйків 1901—1904 років навчилися вдалому страйку жовтня 1905-го року»³². Отже, як і пролетаріат, селяни на досвіді заворушень 1900—1904 рр. навчилися масовим селянським виступам, які в період 1905—1907 рр. на Правобережній Україні набрали особливо грізного розмаху.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 18, стор. 338.

ПРО ШКОЛИ В ЗАПОРІЗЬКІЙ СІЧІ

І. В. ПУХА

Про запорізьких козаків, їх роль в історії українського народу, про боротьбу проти польської шляхти та татаро-турецьких загарбників за возз'єднання України з Росією опубліковано чимало праць. Значний внесок у цю справу зробили радянські вчені. Проте ще не всі сторони життя й боротьби запорожців, зокрема освітня діяльність козаків, досліджені і висвітлені. З'ясуванню цього питання і присвячена дана публікація, написана на основі друкованих праць та архівних джерел.

Понад два з половиною століття у пониззі Дніпра існувала Запорізька Січ. У XVIII ст., коли «вольності війська низового запорозького» були найбільшими, на його території було близько 4 тис. населених пунктів, в яких жило майже 100 тис. чол.¹ В адміністративно-територіальному відношенні запорізькі землі ділилися, крім самої Січі, на паланки, до яких входили міста, слободи, села та зимівники.

Перша школа на землях «вольностей війська запорозького» була відкрита «за наполяганням» Коша в 1576 р. (в деяких джерелах — близько 1576 р.). Недалеко від нинішнього Новомосковська Дніпропетровської області, у фортеці, спорудженій запорожцями на острові, оточеному з трьох боків р. Самарою та її рукавом Самарчуком, було збудовано невелику дерев'яну «церквицю», а при ній — «шпиталь» та «загальну» школу². У школі могли навчатися всі бажаючі, малолітні й дорослі, хлопчики і юнаки³. У 1602 р. при самарській церкві засновано козацький Пустинно-Миколаївський монастир. З того часу школа стала називатися «монастирською»⁴.

Тяжкі випробовування випали на долю цієї першої запорізької козацької школи. Не раз разом з фортецею-монастирем вона витримувала натиск ворогів, не раз зникала у вогні пожеж. Та запорожці знову відбудовували її⁵. Так, наприклад, вона була зруйнована в 1635 р. польськими військами, в 1654 р. — турками та татарами⁶. 1672 р. її було відновлено⁷, а 1690 р., в час «морової пошесті», щоб не допустити поширення хвороби, її разом з монастирем спалили самі козаки. 1712 та 1736 рр.⁸ — знову горіла.

1750 р. в монастирській школі двоє вчителів навчали 87 учнів⁹. На той час це було значне число.

¹ К. Г. Гуслистый, О. М. Апанович. Запорізька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, К., 1954, стор. 62—63.

² Исторический обзор православной христианской церкви в пределах нынешней Екатеринославской епархии до времени формального открытия ея, Екатеринослав, 1876, стор. 30.

³ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, Спб., 1892, стор. 522.

⁴ Исторический обзор, стор. 30.

⁵ Там же, стор. 36.

⁶ Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь, Екатеринослав, 1873, стор. 9—10.

⁷ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 319.

⁸ Исторический обзор, стор. 36, 39.

⁹ Самарский Екатеринославской епархии Пустынно-Николаевский монастырь, стор. 30.

1659 р. на Чортомлицькій Січі (нижче Нікополя) була влаштована січова військова церква¹⁰ з школою при ній. Школа вважалась центральною, головною. На так званій «Новій Січі», на р. Підпільній, біля нинішнього с. Покровське Нікопольського району Дніпропетровської області, була відкрита школа, в якій за свідченнями очевидців навчалось 50 малолітніх учнів і близько 30 молодиків¹¹.

Крім названих, на Запоріжжі існували парафіяльні школи — при церквах, у центрах паланок, слободах, селах. У 1766 р. на загальній військовій раді козаки ухвалили відкрити школи при церквах майже всіх парафій¹² і значною мірою цю ухвалу реалізували.

На думку Феодосія — історика Катеринославської єпархії, — школи існували «майже при всіх парафіяльних церквах запорозького поспільства»¹³.

За даними відомого дослідника історії запорізьких козаків Д. І. Яворницького на Запоріжжі було 44 церкви. Думати, що при кожній з них працювала школа, немає підстав. У цьому питанні найближче до істини стоїть радянський дослідник «козацької музики» О. Казимиров, який, посилаючись на архівні документи, твердить, що існували церковно-парафіяльні школи при 16 церквах, які діяли на території Коша Запорізької Січі¹⁴. Нам удалось встановити, що були вони, наприклад, в Старому Кодаці¹⁵, в Макарівці¹⁶, в Новому Кодаці¹⁷ та ін.

Крім загальноосвітніх, на Запоріжжі існували спеціальні школи, що готували співаків, музикантів, адміністративний апарат та ін. При Січовій школі співаків готував особливий відділ¹⁸, який з часом виділився в окрему школу «вокальної музики і церковного співу». С. І. Мищенський писав, що слава про неї розійшлася далеко і вчитися сюди приходили з усієї «Малоросії», з Києва і з Польщі. Всього у цьому закладі навчалось понад 30 учнів¹⁹. З 1770 р. його було переведено з Січі в слободу Орловщину, на лівий берег р. Орелі (в район сучасного Верхньодніпровська). Подібні школи існували і в паланках²⁰.

Славнозвісною на Запоріжжі була «полкова музика», яка включала в себе кобзарів, довбишів, сурмачів, трубачів, а також скрипалів, цимбалістів та органістів.

У 1754 р. гетьман Яким Гнатович організував на Січі школу, яка готувала полкову старшину, військових канцеляристів та інших фахівців для різних адміністративних посад у козацькому управлінні. Проліснувала вона 15 років, до турецької війни²¹.

¹⁰ Д. И. Эварницкий. Запорожье в остатках старины и преданиях народа, ч. II, Спб., 1888, стор. 64.

¹¹ С. И. Мышецкий. История о казаках запорожских, Одесса, 1852, стор. 46; А. Скальковский. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского, ч. I, Одесса, 1885, стор. 145; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 522.

¹² Исторический обзор, стор. 56, 57; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 326.

¹³ Исторический обзор, стор. 57.

¹⁴ О. Казимиров. Український аматорський театр (Дожовтневий період), К., 1965, стор. 11.

¹⁵ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 183, арк. 1, 6.

¹⁶ Там же, спр. 353, арк. 53.

¹⁷ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия, вып. I, Екатеринослав, 1880, стор. 39.

¹⁸ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 146.

¹⁹ С. И. Мышецкий. Назв. праця, стор. 46.

²⁰ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 523.

²¹ О. Казимиров. Козацька муза. — «Наука й життя», 1965, № 2, стор. 16; Архів Запорізької Січі. Опис матеріалів, К., 1931, стор. XVII.

У запорізьких школах освіту здобували хлопці — діти батьків, які жили на землях Січі і належали до різних станів. Проте слід підкреслити, що запорізка сірома, наймити, голота, які працювали у багатих козаків та старшини, не вчили своїх дітей. Головною перешкодою на шляху до освіти були тяжкі матеріальні умови, бідність. Навчалися також хлопчики католиків та євреїв, яких «за старим звичаєм» заporожці привозили на Січ з походів і усиновляли з метою зробити з них воїнів і «навернути» до православної віри²². Значна частина учнів приходила на Запоріжжя з різних кінців України, Росії, Польщі та інших місць, щоб здобути освіту й опанувати військову справу²³. Деяких привозили на Січ родичі заporожців²⁴, а найчастіше самі козаки брали хлопчиків на Січ «по родству, чи з іншої нагоди»²⁵ й віддавали їх «до науки». Переважна більшість учнів заporізьких шкіл, про що свідчать документи та очевидці, була дітьми багатих козаків, старшини, їх «хрещениками», дітьми «багатих родичів» тощо²⁶.

Всі ці дані про школи на Запоріжжі становлять для науки особливий інтерес і цінність. Запорізькі школи, продовжуючи освітні традиції братських шкіл, відзначалися змістом своєї навчально-виховної роботи. Їх діяльність становила новий, вищий етап в історії школи на Україні. Запорізькі козаки активно боролися за збереження національного характеру школи, культивували в ній дух глибокої народності, любові до рідного народу, його мови, культури, віри, звичаїв. І це знайшло свій прояв перш за все в тому, що навчання в усіх школах на Запоріжжі йшло на рідній «руській» — діловій мові тогочасної України. Предметами навчання в цих козацьких школах були «руська» та старослов'янська мови, письмо й лічба, закон божий, співи, музика.

З допомогою «закону божого» через школу духовенство та старшина прагнули виховати учнівську молодь в дусі православного фанатизму, послуху та покори, поваги до церкви, її отців та старшини, яких зображували навіть на іконах²⁷.

На уроках музики та співів розучували й співали псалми, кантати, а також народні пісні, думи тощо. Цим предметам надавалось такого великого значення, що деякі з шкіл називалися школами «вокальної музики та церковного співу».

У Січовій школі, яка за змістом роботи стояла на рівні кращих братських шкіл, вивчали також латинську мову, піїтику, риторику, геометрію, географію, астрономію, військову справу та ін. Велика увага зверталась на вивчення латинської мови, яка на Заході була міжнародною мовою науки, торгівлі, законодавства та дипломатичних відносин. Є дані про те, що вчили навіть складати на ній вірші²⁸.

Суворі умови життя, постійна небезпека ворожого нападу вимагали від козаків всебічної фізичної та військової підготовки. І в школах учні проходили курс військово-фізичного виховання. У непролазних дніпровських плавнях та лісах, в степу учні під керівництвом досвідчених і випробуваних у боях козаків гартували себе, вчилися володіти зброєю.

Фізична підготовка, витривалість, спритність, хоробрість перевіря-

²² А. Скальковский. Назв. праця, стор. 145—146.

²³ А. Ригельман. Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще, ч. IV, кн. VI, М., 1847, стор. 79.

²⁴ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 521.

²⁵ С. И. Мышецкий. Назв. праця, стор. 46.

²⁶ Там же; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 521.

²⁷ Іван Шаповал. В пошуках скарбів, К., 1965, стор. 104; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 116.

²⁸ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 287.

лись на веслових змаганнях, що проводились на Дніпрі вище порогів. Перемагав той, хто першим досягав протилежного берега точно проти місця старту. Одним з серйозних завдань було подолати на «чайках» пороги усіх тринадцяти каскадів²⁹. Та й цього було мало. Як свідчить П'єр Шевальє, щоб називатися «істино запорозьким козаком», треба було на «чайках» «зробити подорож по Чорному морю»³⁰.

Практику учні проходили і на полях битв. Найбільш підготовлених, фізично витривалих, загартованих козаки брали з собою в походи, де на ратному полі школярі вдосконалювали свої бойові навички, переймали військовий досвід старших, навчалися науки перемагати. Як згадував один із запорожців, «молодиків у школі і не в школі учили... на коні реп'яхом... сидіти, шаблею рубати і відбиватись, з рушниці зорко стріляти і шписом добре колоти, а практики було досить, як сказано в пісні:

«Ой, батьки, збирайте дружину,
Ходім врага бити;
Беріть і малу дитину,
Щоб знала, як вражого сина лупити»³¹.

Заслужовують на увагу й інші сторони життя запорізьких шкіл. Один з дослідників розвитку народної школи Західної Європи писав: «Стогоном бідолашних учнів сповнені всі середні століття»³². За багатьма свідченнями, запорожці з любов'ю ставилися до дітей, своїх «хрещеників», і методика роботи в їх школах носила гуманний характер. У навчально-виховній роботі козаки цінували позитивний приклад з боку вчителя та дорослих, умовляння, роз'яснення, а також «самовільне каяття» та «словесне катування».

Учні мали свої «вольності», досить широкі права. За бажанням учень міг залишити школу в будь-який час і зайнятися іншою справою. Оскільки термін навчання в школі не був визначений, деякі учні залишалися в ній надовго, при цьому в їхні обов'язки входила допомога священику в церкві³³. За зразком усього війська, учні мали особливий «общинний лад». У них було виборне курінне управління, тобто свій отаман і кухар. Шкільним отаманом могла стати людина «письменна» і навіть «цікава», тобто допитлива і вчена³⁴.

Січова школа мала двох отаманів, одного — для учнів старшого, другого — для учнів молодшого віку. Вибирали їх і скидали самі учні в кінці кожного року³⁵. Такі «вольності» були і в школах, відкритих у паланках.

«Курінне управління» це і є, по-суті, так зване учнівське самоврядування. В історії освіти вважається, що самоврядування було вперше введено на зразок римської республіки у 1761 р. швейцарським педагогом Мартином Плантом. Пізніше, 1897 р., була зроблена спроба ввести його в одній з шкіл Нью-Йорка. Як бачимо, в запорізьких козацьких школах учнівське самоврядування було запроваджено набагато раніше, ніж у Швейцарії, і тим більше — в США.

Запорізькі козаки, Кош виключно увагу приділяли підбору вчителів, ревниво слідували за їх поведінкою та працею. У першій запорізькій (Самарській) школі вчителювали ієромонахи Київського мона-

²⁹ Вправи запорожців. — Відривний календар на 1968 рік, 25 квітня.

³⁰ П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі, К., 1960, стор. 39—40.

³¹ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 262.

³² Н. Сперанский. Очерки по истории народной школы Западной Европы, М., 1896, стор. 123.

³³ О. Л. Один из питомцев Сечевой школы. — «Киевская старина», 1905, февраль, т. LXXXVIII, стор. 130.

³⁴ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 146, 284.

³⁵ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 522.

стиря³⁶. У Старокодацькій школі навчав дітей дяк Кирило Жалдак³⁷. Головним учителем Січової школи в останні роки її існування був ієромонах-установник січової церкви Леонід. Крім обов'язків наставника, він виконував й інші функції: турбувався про здоров'я учнів, сповідував і причащав, ховав померлих тощо. В його обов'язок входило детально доповідати про життя школи кошовому отаману³⁸.

В Орловщинській школі музики та співів, на думку Феодосія, головною дійовою особою був улюбленець кошового Кальнишевського «знаменитий читака і співака» дячок Михайло Кафізма³⁹. Вчителі на Запоріжжі були високоавторитетними і поважними людьми. Їм надавалося звання «військових служителів», а крім того вони одержували необхідне забезпечення⁴⁰. В той же час на Заході у нагороду за свою працю вчитель мав, як писав один з дослідників, «голодне життя, неприємності, надрид сил, хвороби та постійні прикrostі»⁴¹.

Вчительські посади в запорізьких школах займали також старші учні, які добре вчилися. Тут мало місце своєрідне взаємне, на «артільних началах» навчання: учні, в міру засвоєння ними шкільної премудрості, самі ставали вчителями і під керівництвом головного майстра — «дидака» — навчали менших. Таких учнів-учителів називали «виростками шкільними», або «молодиками»⁴². В історії педагогіки вважається, що взаємне навчання, відоме під назвою «бель-ланкастерівської системи», наприкінці XVIII ст. застосовувалось в Індії та Англії. Отже, і тут необхідні уточнення, бо на Запоріжжі це мало місце ще раніше.

Учні Січі брали участь в усіх подіях, святах тощо. Співом зустрічали вони запорожців, що поверталися з бойових походів, прославляли їх звитяги. Як свідчить О. Рігельман, за героями-переможцями «йшла слідом величезна музика й школярі зі співом»⁴³. У святкові дні вони читали перед старшиною та козаками вірші, співали⁴⁴, колядували під вікнами січового товариства, грали в веселих інтермедіях⁴⁵. На різдво ходили по куренях і застavaх з «Зіркою», а новорічного вечора — з «Маланкою». Як пише О. Казимиров, на Запоріжжі, на яке не поширювався царський указ про заборону скоморошества, при школах силами учнів були створені театри-вертепи, які виступали зі своїми виставами по дворах, парафіях, на хуторах та зимівниках воїнів-запорожців⁴⁶.

На Запоріжжі вперше в історії освіти керівництво і контроль за роботою школи здійснювали світські особи, правда, під наглядом начальника січових церков. Загальне управління освітою, всіма школами зосереджувалось у руках кошового отамана, безпосереднє — у начальника «світської освіти дітей», тобто вибраного на цю посаду старшини, якому надавалося звання «військового служителя»⁴⁷.

«Низове товариство» піклувалось про навчально-матеріальну базу шкіл. Січова школа, як відомо, розташовувалась у самій Січі, площа

³⁶ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 316.

³⁷ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 183, арк. 1—6.

³⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, оп. 1, спр. 3556, арк. 1; В. Щербина. Сечевая школа. — «Киевская старина», 1891, сентябрь, т. XXXIV, стор. 491—492.

³⁹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, стор. 385.

⁴⁰ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 73.

⁴¹ Н. Сперанский. Назв. праця, стор. 270.

⁴² О. Л. Один из питомцев Сечевой школы, стор. 130.

⁴³ А. Ригельман. Летописное повествование, стор. 81.

⁴⁴ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 287.

⁴⁵ О. Казимиров. Козацька муза, стор. 17.

⁴⁶ О. Казимиров. Український аматорський театр, стор. 11.

⁴⁷ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 73.

якої була дуже обмежена. Проте Кіш відвів для неї приміщення, ділянку землі для двору, де, як видно з листа ієромонаха Леоніда (1760 р.), діти, зібрані «з різних місць... всі в купі перебувають»⁴⁸. У спеціально збудованому курені учні жили.

Самарська школа містилась у монастирських будинках. В паланках школи мали спеціально побудовані приміщення.

Вся справа освіти на Запоріжжі була взята «на кошти війська»⁴⁹, тобто, по суті, на державний бюджет. За традицією запорожці при розподілі платні, провіанту, прибутків з шинків, лавок, рибних і звіриних ловів, навіть воєнної здобичі, віддавали «звичаєм узаконену» частину на школу⁵⁰.

Доброю справою на Запоріжжі вважалися пожертви на школи. Так, 1771 р. полковник Новокодацької паланки Степан Блакитний пожертвував на підмогу громаді для «утримання»... школи та шпиталю при ній» тисячу турецьких червінців — лір⁵¹. Козак Полтавського куреня Григорій Щербина під школу в слободі Макарівці подарував свою власну хату. В одному з документів Коша Січі Запорізької читаємо, що куреня Полтавського Григорій Щербина «за новістю того селища, а особливо за відсутністю лісу подарував на цю школу свою власну хату»⁵². Навіть бідні козаки, якщо їм вдавалося зробити якісь заощадження, дарували на освіту свої «горьовані» гроші. А коли козак помирав, то «за звичаєм» певну частину свого майна заповідав на школу.

Учні запорізьких шкіл мали «виключне право» колядувати, вітати з святами, дзвонити в церкві, продавати ладан, читати псалтир над померлими чи вбитими в бою козаками, за що одержували «багато харчів та грошову плату»⁵³. Певну винагороду вони отримували за співання та декламування у святкові дні перед старшиною⁵⁴, за співи перед козаками в час їх дозвілля⁵⁵. Зібрані таким чином гроші та харчові припаси складали «загальну шкільну суму», якою завідували шкільні отамани⁵⁶.

Козаки дбали про створення нормальних умов для навчання й життя учнів. Коли в школу Макарівської слободи було поставлено на квартиру офіцера, що заважало навчанню дітей, Кіш запротестував проти цього і домогся звільнення школи від постою. Завдяки цьому навчання пішло нормально, як передбачено шкільними правилами⁵⁷. У 1760 р. на Запоріжжі лютувала моровиця. Було вжито заходів, щоб убезпечити учнів. За порадою кошового їх було вивезено з Січі на р. Підпільну, на луки, «на свіже повітря» та «свіжу воду»⁵⁸.

Вихованці запорізьких шкіл — писарі та інші канцеляристи — завжди користувалися у козаків більшою повагою, ніж прибулі⁵⁹. Значна частина випускників козацьких шкіл ставала паламарями, дяками та дияконами у парафіях «вольностей війська запорозького», які заселялися в той час. І попервах контингент парафіяльного духовенства краю

⁴⁸ В. Щербина. Назв. праця, стор. 492.

⁴⁹ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 73.

⁵⁰ Там же, стор. 139.

⁵¹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, стор. 39.

⁵² ЦДІА УРСР, ф. 209, оп. 1, спр. 353, арк. 53.

⁵³ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 146.

⁵⁴ Там же, стор. 287.

⁵⁵ С. И. Мышецкий. История о казаках запорожских, стор. 54.

⁵⁶ Там же, стор. 46.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 229, оп. 1, спр. 353, арк. 56.

⁵⁸ Там же, ф. 59, оп. 1, спр. 3556, арк. 1.

⁵⁹ А. Скальковский. Назв. праця, стор. 146.

значною мірою складався саме з вихованців Січової школи⁶⁰. Історик церкви Феодосій з цього приводу писав: «Школа в слободі Новоселиці і музично-співоча в Орловщині... в нові слободи і нововідкриті парафії давали діяльних і ретельних священиків і чудових церковників — читак і співак...»⁶¹

Відомо, що Запорізька Січ поповнювалась прихожими освіченими людьми з України, Росії, Польщі та інших країн, «ученими й недоученими спудеями». Високий процент письменних серед козаків давали школи інших місцевостей України. Але безперечно, що завдяки освітній діяльності козацьких шкіл на Запоріжжі в той час спостерігався відносно високий рівень грамотності серед «низового товариства».

Певне уявлення про цей рівень дають такі дані: в 1763 р. в одному з куренів Січі на 13 неписьменних припадало 15 письменних. У 1779 р. після падіння Січі, коли запорожці приймали присягу на вірність престолу, з 69 козаків, що присягали, 37 були грамотними⁶². В «Актах Московської держави» козаків називають «письменними», а про одного з них сказано: «а той Федька у них... знає багато мов»⁶³. І не буде перебільшенням твердження запорожця Микити Коржа, який зазначав у спогадах, що на Січі «були такі грамотні, що в Лаврі і в столицях рідко знайти можна було подібних їм»⁶⁴.

Отже, створена козаками система освіти була достатньо розвиненою. Запорізькі козацькі школи — це самобутні, передові на той час учебні заклади.

Польська шляхта, російське та українське дворянство, для яких запорожці були «лотрами», «розбійниками», «гультяями», а Січ — «гніздом свавілля», чорнили, перекручували, а часто й замовчували освітню діяльність запорізьких козаків, які внесли свій вагомий вклад у культуру українського народу. Їх освітня діяльність має значення не лише для історії освіти на Україні, а й для всієї радянської історичної науки.

⁶⁰ О. Л. Один из питомцев Сечевой школы, стор. 131.

⁶¹ Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии, стор. 9.

⁶² Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I, стор. 524.

⁶³ И. Каманин. Еще о древности братства и школы в Киеве, К., 1895, стор. 19.

⁶⁴ Устное повествование Никиты Коржа, Одесса, 1842, стор. 41.

Замітки

С. М. СИРЦОВА

УЧАСТЬ ЖІНОК УКРАЇНИ У СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ (1929—1941 рр.)

Внаслідок наполегливої боротьби радянського народу наша країна під керівництвом Комуністичної партії ліквідувала економічну і культурну відсталість і перетворилася в могутню індустріально-колгоспну соціалістичну державу. Одним з визначних підсумків соціалістичного бу-

дівництва в СРСР було невпинне зростання активності радянських жінок у всіх галузях господарського й суспільно-політичного життя. Вони внесли значний вклад у побудову соціалістичного суспільства. Залучення жінок до суспільно-корисної праці в соціалістичному виробництві сприяло їх ширшій участі в усіх сферах життя.

Комуністична партія та Радянський уряд вжили ряд заходів, щоб створити необхідні умови для праці жінок. З одного боку, було проведено значну роботу по піднесенню їх культурно-технічного рівня, організовано широку мережу курсів, шкіл, в яких жінки набували певної спеціальності чи підвищували свою кваліфікацію, а з другого — створено систему дитячих закладів (ясел, садків, шкіл).

Технічна реконструкція народного господарства, механізація трудомістких і важких робіт сприяли ширшому застосуванню жіночої праці в провідних галузях виробництва. 1936 р. з кожних 100 працюючих жінок 98 виконували суспільно-корисну працю, в той час як у дореволюційній Росії (за даними перепису 1897 р.) $\frac{4}{5}$ всіх жінок були батрачками чи прислужницями¹. За 1929—1941 рр. кількість робітниць і службовок зросла більше ніж у 3,5 раза й становила близько 12 млн. чол. (38,4% всіх працюючих)². Їх питома вага у важкій промисловості СРСР досягла 41,6%. В 1939 р. в МТС працювало 60 тис. жінок, на курсах, у школах трактористів, комбайнерів і шоферів навчалось понад 100 тис.³ Вони своїми героїчними ділами прославляли нашу Батьківщину, зміцнювали могутність соціалістичної держави.

Наприкінці 1939 р. у народному господарстві України налічувалось 5876,5 тис. жінок. Частина з них працювала на підприємствах легкої та харчової промисловості (у швейній — 97, харчовій — 52,9, текстильній — 47,9 тис.). 84,6 тис. було зайнято в металургійній промисловості, але найбільше (365,6 тис.) — в сфері обслуговування⁴.

Жінки виконували найкваліфікованіші види робіт, здобули спеціальну освіту. Так, 1937 р. у народному господарстві України їх було серед токарів 50%, серед фрезерувальників — 56%, а інженерами й техніками працювало 16,5 тис. жінок⁵.

¹ Н. Д. Араловец. Женский труд в промышленности СССР, М., 1954, стор. 69.

² Равноправие женщин в СССР, М., 1957, стор. 95.

³ «В помощь фабрично-заводским и местным комитетам», 1940, № 5, стор. 12.

⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 151—152.

⁵ «Вісті», 4 червня 1938 р.

Жінки України активно підтримували нові форми соціалістичного змагання. Особливо значний вклад вони внесли у розгортання руху багатOVERSTATNIKІВ на підприємствах машинобудівної промисловості. У жовтні 1940 р. на Харківському тракторному заводі ім. Орджонікідзе з 450 багатOVERSTATNIKІВ переважну більшість становили жінки. А. Серебрякова, яка обслуговувала 10—11 верстатів, виконувала норму на 200%. Фрезерувальниця А. Н. Шкурupій працювала на 7 верстатах і регулярно виробляла продукції понад план на 100—150%. За високу продуктивність праці та високоякісну роботу їй було присвоєно звання відмінника соціалістичного змагання⁶. За освоєння методів багатOVERSTATNIKІВ обслуговування значком «Відмінник соціалістичного будівництва» нагородили й одну з перших багатOVERSTATNIKІВ ХТЗ Оксану Помазуну. З 1931 р. вона брала участь у будівництві заводу, а потім стала за верстат. Вона була ініціатором стахановського руху на заводі. Спочатку успішно працювала на одному, а згодом перейшла на обслуговування 10 верстатів, на яких давала по три і більше норм⁷.

На будівництві Харківського тракторного працювала бетонщицею В. Питель, яка на бетономішалці «Кайзер» робила 543 заміси (за кордоном — лише 240). Згодом вона стала організатором першої на заводі госпрозрахункової бригади. Успіхи молодого робітничого високо оцінили партія та народ, нагородивши її орденом Леніна⁸.

Фрезерувальниця Запорізького заводу «Комунар» депутат міської Ради тов. Генна, працюючи на двох верстатах, систематично виконувала норму на 500%⁹; свердлувальниця заводу ім. Січєвого повстання (м. Одеса) тов. Бринза на трьох верстатах щоденно давала по дві норми¹⁰. А комсомолка Л. Коваленко (Ново-Краматорський завод) завдяки поліпшенню процесу розмітки досягла виконання денного завдання на 2000%¹¹.

Широка участь в удосконаленні та раціоналізації соціалістичного виробництва вимагала від радянської жінки постійного підвищення загальноосвітнього й культурно-технічного рівня. Завдяки зусиллям Комуністичної партії та Радянського уряду неграмотність серед жінок в основному було ліквідовано. А на Одеській джутовій фабриці 1,5 тис. чол. мали незакінчену та повну середню освіту. Багато трудящих без відриву від виробництва закінчили вищі учбові заклади. Наприклад, тов. Авдєвич — промислову Академію. Зростання культурно-технічного рівня робітниць фабрики сприяло широкому розгортанню соціалістичного змагання. Більше 1 тис. чол. виконували й перевиконували виробничі завдання. Комуністки Мигутіна, Нагорна, Ткаченко, Вергіна та багато інших обслуговували по 4 верстати¹².

На шахті № 5/6 ім. Димитрова тресту «Червоноармійськвугілля» машиністом електровоза працювала Є. В. Мерзлякова, яка відвідувала курси механіків-машиністів. Це сприяло підвищенню продуктивності праці: вона вивозила за зміну 250—300 вагонів (216 — за планом). 1939 р. вступила на курси майстрів соціалістичної праці, почала готуватися до вступу в інститут¹³.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2596, оп. 1, спр. 78, арк. 10.

⁷ «Соціалістична Харківщина», 6 березня 1940 р.; Д. Солошко, Г. Макеєва. Трудовий шлях колективу ХТЗ, К., 1962, стор. 50.

⁸ Робітничі нашої країни, Харків, 1935, стор. 11—24.

⁹ Партійний архів Запорізького обкому КП України, ф. 157, зв. 85, од. зб. 1646, арк. 47.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 471, арк. 24.

¹¹ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 9, арк. 41.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 425, арк. 42—43.

¹³ Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 72, оп. 1, од. зб. 92, арк. 1.

Робітниці України висунули з свого середовища багато талановитих організаторів і керівників підприємств. У 1939 р. на Україні директорами й завідуючими підприємств, начальниками цехів, майстерень і відділень працювало близько 5 тис. жінок¹⁴.

Багатьом відоме ім'я П. В. Гусятникової. Її обдарованість, як і ряду кадрових робітників, повністю розкрилася за роки Радянської влади. Вона пройшла шлях від простої робітниці до начальника цеху Київського заводу «Укркабель», визначного громадського діяча. Її було обрано секретарем профорганізації, депутатом місцевої та Верховної Рад, делегатом VIII Надзвичайного з'їзду Рад СРСР. Вона також брала активну участь у діяльності заводської організації МОДР. За видатні виробничі досягнення партія та уряд нагородили П. В. Гусятникову орденами Леніна і Трудового Червоного Прапора¹⁵.

У зв'язку з початком другої світової війни й безпосередньою загрозою нападу фашистської Німеччини на нашу країну значного розмаху набув патріотичний рух жінок за оволодіння провідними професіями, щоб своєю працею сприяти дальшому посиленню могутності соціалістичної Батьківщини і в разі необхідності замінити чоловіків на будь-якій ділянці виробництва. Так, на заводі ім. Дзержинського (м. Дніпро-дзержинськ) стали за верстати близько 400 домогосподарок, а в копрівому цеху заводу ім. Комінтерну працювало 8 жіночих бригад, які свої виробничі завдання виконували більше ніж на 200%¹⁶.

Бюро Дніпропетровського обкому партії, надаючи великого значення цьому патріотичному рухові, у вересні 1939 р. запропонувало «директорам підприємств і керівникам професійних організацій організувати технічне навчання і повсякденну допомогу жінкам, які вперше прийшли на виробництво, в оволодінні новими кваліфікаціями»¹⁷.

У сільському господарстві жінки також виступали за розгортання соціалістичного змагання, за піднесення продуктивності праці, були ініціаторами нових починань, відаючи всі свої сили та енергію для побудови соціалістичного суспільства. Так, ланкова колгоспу «Комінтерн» (с. Старосілля Київської області) Марія Демченко від імені ланки зобов'язалася у 1935 р. виростити по 500 ц цукрового буряка з га. Незважаючи на складні природні умови, завдяки самовідданій праці дівчата дотримали слова, виростивши по 523,7 ц з га. Високих показників досягла і ланка Марини Гнатенко (511 ц з га), яка змагалася з ланкою М. Демченко. Звістка про трудові подвиги комсомолок колгоспу «Комінтерн» швидко облетіла всю країну. Газета «Правда» у передовій статті писала: «Марія Демченко зробила для бурякосійних колгоспів те ж саме, що зробив Стаханов для Донбасу. І метод роботи Марії Демченко повинен стати таким же популярним, як стахановський»¹⁸.

Їх успіхи сприяли розвитку соціалістичного змагання за одержання високих врожаїв. Уже 1936 р. у країні поширився рух п'ятисотенниць. Таке ставлення до праці виникало лише завдяки колгоспному ладу, який забезпечив безперервне зростання матеріального добробуту селянства й піднесення його культурно-технічного рівня.

Найкращих результатів домоглися Пармузіна, Лисенко, Дубова, Виштак, Даптан, Яремійчук, Марцун, Дидук та ін. Комуністична партія та Радянський уряд належно оцінили працю перших п'ятисотенниць, нагородивши їх високими урядовими відзнаками.

¹⁴ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 153.

¹⁵ «Интернациональный маяк», 1939, № 17—18, стор. 25.

¹⁶ ПА ІПП ЦК КП України, ф. І, оп. 63, од. зб. 411, арк. 174.

¹⁷ «Днепровская правда», 20 жовтня 1939 р.

¹⁸ «Правда», 20 жовтня 1936 р.

У перших рядах новаторів сільськогосподарського виробництва йшли механізатори — комбайнери, трактористи. Нова техніка несла на село не тільки сучасні знаряддя праці, а й нову культуру обробітку землі. Далеко за межами нашої країни відома славна плеяда знатних трактористок з сім'ї Ангеліних. Першою в Радянському Союзі жінкою, що очолила тракторну бригаду, стала Паша Ангеліна (з 1933 р.). На Другому з'їзді колгоспників-ударників вона взяла зобов'язання 1935 р. виробити по 1200 га на трактор «ХТЗ». Своє зобов'язання дівчата перевиконали, виробивши по 1225 га і зекономивши 20 154 кг пального. Слава про успіхи бригади прокотилася по всій країні.

Весною 1937 р. до бригади прийшла Надя Ангеліна, яка за короткий час стала кращою трактористкою, а згодом (восени 1938 р.), коли сестра поїхала вчитися — бригадиром. Під її керівництвом дівчата завоювали першість у соціалістичному змаганні і одержали перехідний Червоний прапор райкому КП(б)У і райвиконкому. Леля Ангеліна працювала обліковцем, але також успішно володіла тракторною справою¹⁹.

Незабаром почали створюватись жіночі тракторні бригади по всій країні. На Всесоюзній нараді трактористів і бригадирів жіночих тракторних бригад, що відбулася в Москві (березень 1937 р.), було підбито перші підсумки. 55 бригад мали виробіток на трактор близько 1 тис. га і 300 — по 790 га. Середній же виробіток по Радянському Союзу становив 643 га²⁰.

Весною 1939 р. знатні трактористки П. Ангеліна, П. Ковардак і М. Мухартова звернулися до всіх дівчат країни з закликком «Сто тисяч дівчат — на трактор». Їх пропозиція знайшла скрізь палкий відгук, особливо серед колгоспної молоді, яка обговорювала це питання на зборах.

Наприкінці 1939 р. в країні було вже понад 105 тис. колгоспниць, які сіли за руль трактора й комбайна²¹. А в сільському господарстві України напередодні війни працювало близько 4,5 млн. жінок. Багато з них були висунуті на керівні посади, стали організаторами сільськогосподарського соціалістичного виробництва. Так, завідувачими тваринницькими й птахофермами працювало 3340 жінок, бригадирами рілнничих та тваринницьких бригад — 3153, а ланковими — 283 336²². Всю свою енергію та організаторський хист вони віддавали великій справі — піднесенню соціалістичного сільського господарства.

Жінки проявляли глибокий державний підхід до розв'язання економічних завдань, поставлених перед країною, брали активну участь в громадській роботі. Комуністична партія та Радянський уряд, виходячи з вказівок В. І. Леніна про те, «щоб жінки-робітниці все більшу й більшу участь брали в управлінні громадськими підприємствами і в управлінні державою»²³, сприяли якнайширшому залученню їх до суспільно-політичного життя. Так, до Верховної Ради СРСР першого скликання і Верховних Рад союзних республік було обрано 1625 трудівниць²⁴, які проявили себе не лише на громадській роботі, а й показали уміння розв'язувати завдання соціалістичного будівництва. Вони проводили велику роботу, спрямовану на поліпшення діяльності господарських і державних органів на місцях, повсякденно піклувалися про задоволення потреб трудящих.

¹⁹ «Социалистический Донбасс», 5 травня 1939 р.

²⁰ Учасниці великого созидання, М., 1962, стор. 261.

²¹ «Интернационал молодежи», 1939, № 9—10, стор. 11.

²² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР, М., 1963, стор. 152.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 337.

²⁴ «В помощь фабрично-заводским и местным комитетам», 1940, № 5, стор. 15.

До депутата Верховної Ради СРСР, робітниці Харківської кондитерської фабрики «Жовтень» Л. Г. Калиниченко з усіх кінців Радянського Союзу звертались трудящі в листах, приходили додому порадитись, одержати допомогу, розв'язати виробниче питання²⁵.

Славний шлях від простої сільської дівчини до видатного державного діяча — депутата Верховної Ради СРСР пройшла вихованка комсомолу К. М. Кожушана, яка спочатку працювала ланковою. 1934 р. колгоспники обрали її членом правління і заступником голови колгоспу, а згодом — головою сільради і членом ЦВК УРСР. Під її керівництвом Звяківська сільрада стала однією з передових на Україні по масовій роботі. Потім вона працювала заступником голови Гайсинського райвиконкому, а з 1938 р. — секретарем Вінницького обкому ЛКСМУ.

Але де б не працювала Катерина Мартинівна, вона завжди високо несла почесне звання обранця народу. Всі, хто звертався до неї, відзначали чуйність і теплоту ставлення її до людей. Життєвий шлях К. М. Кожушаної є яскравим прикладом зростання ролі радянської жінки в країні²⁶.

До Верховної Ради УРСР (1938 р.) трудящі обрали 81 жінку, а до місцевих Рад депутатів трудящих — 76 150²⁷. Значною була їх питома вага у місцевих Радах великих промислових областей республіки, наприклад, Харківської і Донецької, де жінки становили понад третину складу²⁸. Вони домагались поліпшення роботи промислових підприємств, приділяли багато уваги культурно-побутовому обслуговуванню трудящих, благоустрою міст і робітничих селищ.

Глибокою повагою і любов'ю користувалася серед населення депутат міської Ради м. Донецька Є. Ф. Корольова, яка повсякденно піклувалася про поліпшення життя шахтарів та їх родин. Створений нею жіночий актив займався благоустроєм та озелененням шахтарських селищ, здійснював робітничий контроль у магазинах, провадив агітаційну роботу²⁹.

Соціалістична система й Радянська влада дали жінці широкі права, створивши всі умови для участі у суспільно-політичному житті країни. Про це яскраво сказала П. А. Ангеліна у відповідь на анкету нью-йоркської біографічної енциклопедії: «Анкета була настільки детальна, що в ній запитувалося про дату мого весілля і дівоче прізвище матері. Але у тій детальній анкеті не було головного питання: завдяки чому я, неграмотна батрачка, стала державним працівником, депутатом Верховної Ради?... Без запитання «завдяки чому», не можна зрозуміти й оцінити життєвого шляху радянської людини, а значить і мого. Головне не в мені особисто, а в тому, що моє зростання не є виняток. Я піднялася разом з усім народом. Ось в чому головне»³⁰.

Одним з проявів зростання участі жінок УРСР у суспільно-політичному житті був їх внесок у зміцнення інтернаціональних зв'язків. Пройняті ідеями пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, вони боролися за збереження миру й дружби між народами, активно підтримували самовіддану боротьбу героїчного іспанського народу проти франкістів і німецько-італійських фашистів. Так, жінки столиці Радянської України Києва, які зібрались 17 вересня 1936 р. на загально-

²⁵ «Вісті», 29 січня 1938 р.

²⁶ «Радянська Україна», 1938, № 12, стор. 22—28.

²⁷ «Вісті», 28 грудня 1939 р., 26 червня 1940 р.

²⁸ Партійний архів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 466, арк. 53; Партійний архів Донецького обкому КП України, ф. 326, оп. 1, од. зб. 9, арк. 87—88.

²⁹ «Вісті», 2 грудня 1939 р.

³⁰ Равноправие женщин в СССР, М., 1957, стор. 105.

міський мітинг, у листі іспанським антифашистам писали: «Всі наші думки, наші серця, наші симпатії і співчуття у цей важкий для Іспанії час — з вами, наші дорогі друзі і сестри, з вашим мужнім народом, що цілому світу являє приклад, як треба боронити свою свободу і життя від фашистських замахів»³¹.

А робітниці Краматорського металургійного заводу ім. Куйбишева заявили: «Хай наші сестри революційної Іспанії знають, що ми, вільні жінки Радянського Союзу, завжди готові підтримати і подати допомогу революційному народу Іспанії»³².

У вересні 1939 р. після возз'єднання українських земель в єдиній Радянській державі до активної участі в соціалістичному будівництві стали також жінки західних областей України. Вільна праця на оновленій землі сприяла виникненню й розвитку ентузіазму й творчої ініціативи. На Львівській кондитерській фабриці ім. Кірова ініціатором соціалістичного змагання між цехами була ударниця соціалістичної праці молода робітниця М. Новгородська. Хороший зразок у роботі показували бригади Л. Торем, В. Лямпіки, Ю. Фіти та ін.³³.

На святкування 22-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції до Києва й Харкова прибула делегація кращих робітниць м. Львова. У їх числі була й комсомолка-ударниця кондитерської фабрики М. Розенблат, яка відвідала київську фабрику ім. К. Маркса, Харківський тракторний, турбогенераторний заводи та багато інших соціалістичних підприємств. Там вона ближче познайомилася з стахановським рухом і соціалістичними методами праці. А повернувшись додому, докладно розповіла про все товаришам і на фабричних зборах закликала їх ударно працювати³⁴.

Багато жінок західноукраїнських земель стали громадськими активістами, державними діячами, віддаючи всі свої сили й здібності зміцненню Радянської влади. Так, з перших днів возз'єднання колишня батрачка К. М. Савчук брала найактивнішу участь у розподілі поміщицької землі й допомагала налагодити нормальне життя. А незабаром селяни висунули її своїм представником до Народних Зборів Західної України, які проголосували за встановлення Радянської влади. Згодом, очолюючи сільське споживче товариство, К. М. Савчук чесною самовідданою працею заслужила любов і повагу населення, яке обрало її до Верховної Ради УРСР³⁵.

Всіма своїми успіхами, щасливим і радісним життям жінки Країни Рад завдячують Комуністичній партії та Радянському уряду. Про це добре сказала в Москві на зустрічі жінок Донбасу з Н. К. Крупською молода робітниця шахти ім. Сталіна тресту «Сніжнянантрацит» т. Сибірева: «Я була раніше темною і забитою жінкою, а тепер знатний чоловік, майстер першого класу, комуністка. Я поступила на роботу чорноробочою, а тепер кваліфікована робітниця. Мене вчила, мене виховувала, мене вивела в люди велика партія Леніна»³⁶.

На турботу партії та уряду радянські жінки відповідали самовідданою працею, демонструючи зразки трудового ентузіазму, мужності, героїзму та відданості своїй Батьківщині. У керма державного управління, у заводських цехах, на колгоспних і радгоспних нивах, у наукових лабораторіях — жінки були активними учасницями побудови нового соціалістичного суспільства.

³¹ «Комуніст», 18 вересня 1936 р.

³² «Социалистический Донбасс», 29 вересня 1936 р.

³³ «Вільна Україна», 24 грудня 1939 р.

³⁴ Там же, 3 лютого 1940 р.

³⁵ Там же, 12 і 28 березня 1940 р.

³⁶ «Социалистический Донбасс», 12 березня 1938 р.

Я. І. ШТЕРНБЕРГ

ПРО ОДНУ ПРИМІТКУ

В. І. ЛЕНІНА ЩОДО ІСТОРІЇ
УГОРЩИНИ

В XIX томі «Ленинского сборника» вміщено ленінську примітку до статті відомого діяча угорської соціал-демократії Пала Енгельмана «Два соціал-демократичних селянських конгреси», опублікованої в журналі «Neue Zeit» в 1897 р.¹

Ця примітка заслуговує спеціального розгляду в зв'язку з інтересом у Росії до розгортання аграрного руху пролетаріату в Угорщині наприкінці XIX ст. В літературі це питання не знайшло відображення. Тимчасом воно становить певний інтерес як у плані вивчення самого руху, так і висвітлення російсько-угорських революційних зв'язків.

З 1891 р. Угорщину охопив рух сільськогосподарського пролетаріату. На першому етапі це були першотравневі демонстрації сільськогосподарських робітників та найбідніших селян (Батоня, Орошхаза), виступи на захист керівників руху (Ходмезевашархей). Але їх розгромили війська й жандармерія². На події в Ходмезевашархей у квітні 1894 р. звернув увагу і Ф. Енгельс³.

Селянський рух в Угорщині викликав інтерес з боку робітничої преси Росії⁴. Так, нелегальна київська «Рабочая газета» присвятила цим подіям статтю. «Для російських робітників,— говорилося в ній,— Угорщина тим більше цікава, що вона за своїм економічним становищем частково нагадує Росію. В Угорщині, як і в Росії, переважає землеробський клас»⁵.

Статті російської робітничої преси присвячувалися і другому етапові руху, що характеризувався страйками сільськогосподарського пролетаріату та конгресами біднішого селянства й сільськогосподарських робітників. У січні 1897 р. соціал-демократична партія Угорщини, після тривалого ігнорування боротьби селян, скликала конгрес бідніших селян у Будапешті. В лютому того ж року відбувся конгрес прихильників «Незалежної соціалістичної партії», які, не погодившись з політикою лідерів угорської соціал-демократії, відійшли від партії і створили свою самостійну організацію під керівництвом Іштвана Варконі.

«Рабочая газета» не ставила перед собою завдання розкрити незгоду між організаторами двох конгресів, але вона вказувала на соціальний характер вимог бідніших верств сільських трударів Угорщини, відзначала, що боротьба селян розгортається під прапором соціал-демократії і що «соціалістичний рух захоплює потроху селян».

Боротьбі угорських селян присвятив кілька статей «Листок «Работника», що його випускала за кордоном група «Визволення праці»⁶.

Якщо робітнича преса висловлювала солідарність з рухом угорських селян, підкреслювала значення їх виступів для дальшого розгортання революційної боротьби в країні, то ліберально-народницьке «Русское богатство» писало 1893 р. «про епідемію мужицьких бунтів в Угорщині», про «бунтівні села», про те, що рух «залишив тільки гіркі спомины та нові збитки і втрати, нову нужду і злидні»⁷.

¹ Див. Ленинский сборник, т. XIX, М., 1932, стор. 311.

² Очерки новой и новейшей истории Венгрии, М., 1963, стор. 148—151. История Второго Интернационала, т. 1, М., 1965, стор. 193.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 440.

⁴ Я. І. Штернберг. Російська робітничая преса про селянські виступи в Угорщині наприкінці XIX століття. Тези доповідей та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія історична (загальна історія), Ужгород, 1964, стор. 68—73.

⁵ «Рабочая газета», № 1, серпень 1897.

⁶ Стачки сельских рабочих в Венгрии.— «Листок «Работника», лютий — квітень, червень, 1898 р., № 6, 7, 8.

⁷ «Русское богатство», 1893, № 3, стор. 119, 120, 122, 124, 125.

Есерівська «Аграрно-соціалістична ліга» випустила нелегальні брошури, але вони змальовували тільки фактичний бік руху, без будь-яких висновків та узагальнень⁸. А відомий ідеолог есерів В. Чернов спробував на основі подій в Угорщині спростувати марксистський погляд на аграрне питання. Його стаття про селянський рух в Угорщині та Італії, підписана псевдонімом Юрій Гарденін, була опублікована за кордоном 1902 р.⁹

Відсіч вигадкам В. Чернова дав Г. В. Плеханов у статті «Пролетаріат та селянство», надрукованій у лютому 1903 р. в ленінській «Іскре». Зокрема, на противагу В. Чернову, який пояснював причину поширення соціалізму в угорському селі природою селянства, Г. В. Плеханов з марксистських позицій розкрив соціально-економічні корені цього явища, показавши, що угорський селянин через малоземелля та безземелля змушений продавати свою робочу силу. Внаслідок цього він перестає бути самостійним виробником, а стає пролетарієм, і сама логіка боротьби приводить його до соціалізму¹⁰.

Знайомство В. І. Леніна з статтею П. Енгельмана, присвяченою аналізу селянського руху в Угорщині, слід розглядати на фоні цього підвищеного інтересу й співчуття російських революціонерів до боротьби угорських селян.

Безперечно, що Володимир Ілліч був знайомий з статтями російської робітничої преси про боротьбу угорського сільськогосподарського пролетаріату. «Робочою газету», яка стала після I з'їзду РСДРП офіційним органом партії, він добре знав і високо цінував¹¹. Листок «Работника» Ілліч не тільки читав, а й друкувався в ньому. Щодо статті Г. В. Плеханова «Пролетаріат та селянство», то В. І. Ленін знав про її підготовку і в листах до автора цікавився нею¹².

В. І. Ленін ознайомився з статтею П. Енгельмана, готуючись до лекції та реферату «Марксистські погляди на аграрне питання в Європі і в Росії» у лютому 1903 р., тобто, приблизно, тоді, коли з'явилася стаття Г. В. Плеханова.

Пал Габор Енгельман (1854—1916), робітник-жерстяник, один з засновників соціал-демократичної партії Угорщини¹³. У 1890—1892 рр. був редактором центрального органу партії і фактичним її керівником. У січні 1893 р. опортуністичні елементи в керівництві партії добились його виключення, хоч Ф. Енгельс стояв за те, щоб «зберегти для угорської партії такого здібного співробітника, яким безперечно є товариш П. Енгельман»¹⁴. Згодом він очолив групу, яка боролась проти опортуністичного керівництва партії. 1894 р. став одним з організаторів Угорської соціал-демократичної робітничої партії і кореспондентом в Угорщині від органу австрійської соціал-демократії — газети «Arbeiter Zeitung»¹⁵.

⁸ О Венгрии и венграх (без зазначення року і місця видання. Остання сторінка віддрукована на мімеографі). Ця ж брошура з вигаданими вихідними даними була випущена в обкладинці налівофіційної серії «Народные чтения», Спб., 1899. Обидві брошури зберігаються у фонді публічної бібліотеки ім. Салтикова-Шchedріна в Ленінграді.

⁹ Ю. Гарденин. Чему нас учит социалистическое движение в Венгрии и Италии.— «Вестник русской революции», т. II, 1902.

¹⁰ Г. В. Плеханов. Соч., т. XII, стор. 298.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 4, стор. 155.

¹² Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 46, стор. 241, 244, 251.

¹³ История Второго Интернационала, т. 1, стор. 192.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 349.

¹⁵ S. Vinoze Edit. A magyarorsagi Szociáldemokrate part megalakulása és tevékenységének első éve, Budapest, 1961, стор. 343; К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 699.

Його стаття, надрукована 1897 р. в теоретичному журналі німецької соціал-демократичної партії «Neue Zeit», давала ґрунтовний марксистський аналіз становища селянства Угорщини, характеру і форм його боротьби, а також оцінку роботи двох селянських конгресів¹⁶.

Ця стаття, імовірно, служила одним з джерел для «Рабочей газеты» та «Листка «Работника», на неї посилалися як В. Чернов, так і Г. Плеханов. Це, можливо, і зумовило те, що В. І. Ленін вирішив ознайомитись з нею.

Прочитавши статтю, В. І. Ленін занотував: «N/eue/ Z/eit/ /96/7/. XV, 1. Енгельман: «2 с. д. (NB) с/еля/нські конгр/еси/» (1897 р.) (Угорщина). Рез[олюція] на користь со[ціал]-де[мократ]ії: Єдин[ий] порят[унок] в її цілях. Загибель дрібн[ого] з[емле]вол[од]і[ння] неминуча.

Конгрес с[ільських] р[обітників] і дрібн[их] с[елян] (NB)».

Слід звернути увагу, що думка В. І. Леніна про неминучу загибель дрібного землеволодіння в Угорщині повністю співпадає з висновком Ф. Енгельса, висловленим у привітанні III з'їздові соціал-демократичної партії Угорщини 15 травня 1894 р.: «В Угорщині, як і скрізь, капітал... підпорядковує собі і сільське господарство, розбиваючи його стародавні методи, розоряє незалежного селянина, розколює сільське населення на великих землевласників та капіталістичних посередників, з одного боку, і масу неімущих сільських пролетарів — з другого»¹⁷.

В ленінській примітці є визначення складу руху («сільські робітники і дрібні селяни»), вказівка на його соціал-демократичний характер («Резолюція на користь соціал-демократії. Єдине спасіння в її цілях»). Це свідчить про те, що в оцінці угорського селянського руху Володимир Ілліч був одної думки з робітничою пресою («Рабочая газета», «Искра»). Більше того, ленінська примітка полемічно спрямовувалась проти Чернова.

Інтерес В. І. Леніна до соціально-економічного ладу і класової боротьби в Угорщині дістав свій розвиток у статтях «Капіталістичний лад сучасного землеробства», «Залізо в селянському господарстві» та інших, написаних на основі глибокого вивчення матеріалів угорської сільськогосподарської статистики¹⁸.

Характерно, що, розмовляючи з угорським комуністом Ласло Рудашем на початку 1919 р., Володимир Ілліч цікавився, «скільки сільськогосподарських робітників і селян-бідняків є в Угорщині»¹⁹.

Вивчення російськими марксистами, В. І. Леніним форм, методів і характеру боротьби трудящих Угорщини говорить про широту інтернаціональних зв'язків революційної Росії, яка мала «таку чудову обізнаність відносно всесвітніх форм і теорій революційного руху, як ні одна країна в світі»²⁰.

¹⁶ Paul Engelmann. Zwei Sozialdemokratische Bauernkongress.— «Neue Zeit», 1896 (1897), XV, стор. 811—820.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 440.

¹⁸ Я. І. Штернберг. Праця В. І. Леніна над матеріалами угорської статистики. Доповіді та повідомлення Ужгородського державного університету. Серія історична, № 4, Ужгород, 1960, стор. 32—36.

¹⁹ О Ленине. Воспоминания зарубежных современников, М., 1960, стор. 270.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 9.

П. І. ХАЛУС

ПРО СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ РОСІЇ ТА УГОРСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У 1915 — НА ПОЧАТКУ 1917 рр.

Послідовна антиімперіалістична інтернаціоналістська політика партії більшовиків знайшла широку підтримку трудящих мас воюючих держав, зокрема Австро-Угорщини. Угорські робітники й селяни, переодягнуті у солдатські шинелі дуже швидко усвідомили грабіжницький, братовбивчий, імперіалістичний характер першої світової війни.

Австрійські та угорські трудящі, яким були чужі інтереси імперіалістичних хижаків, уже з серпня — вересня 1914 р. почали десятками тисяч здаватися у полон. У березні 1915 р. під час капітуляції Перемишля 122 тис. солдатів і офіцерів склали зброю, а в червні 1916 р., в результаті прориву австро-угорського фронту біля Луцька, Австро-Угорщина втратила полоненими 416 924 солдатів і офіцерів¹. Документи свідчать про те, що під кінець першої світової війни в російському полоні було 1 693 тис. солдатів і 54 146 офіцерів австро-угорської армії, в тому числі близько 700 тис. військовополонених з колишнього угорського королівства (з них близько 600 тис. становили самі угорці)².

Тяжкі умови праці, побої, холод та відсутність медичної допомоги, різні епідемічні захворювання та масова смертність викликали серед військовополонених стихійне обурення. Разом з тим зростала їх класова свідомість. Значний вплив на зростання революціонізації угорців мали російські робітники й трудящі селяни. Починаючи з лютого 1915 р., через нестачу робочої сили в промисловості та сільському господарстві правлячі кола царської Росії вимушені були використовувати близько 1 млн. військовополонених на різних роботах³, які виконувалися ними спільно з росіянами. Це єднало трудящих Росії та Угорщини, давало можливість пізнати одне одного, здружитись і остаточно розвіяти брехливу пропаганду імперіалістів про ворожість народів Росії до угорців. У Петрограді, Москві, на Уралі, в Донбасі, Омську, Красноярську та інших містах більшовицькі організації почали встановлювати тісні зв'язки з таборами військовополонених, вчили їх теорії й тактики пролетарської революції, вміню розпізнавати своїх класових ворогів⁴.

Так угорські трудящі приходили до переконання, що російські робітники і селяни — їх «брати по праці й професії», що їх вороги — не російські солдати, а англійські, французькі, німецькі та їх власні капіталісти⁵. Угорець-військовополонений Руперт Матяш звертався у листі до брата на батьківщину 28 липня 1917 р. з такими словами: «Ти пишеш, що у тебе теж працюють військовополонені-бідняки, будь добрим до цих людей»⁶.

За таких умов росла, міцніла й розвивалася пролетарська солідарність російських і угорських трудящих у боротьбі за свободу і незалежність. Брати по класу йшли пліч-о-пліч до соціалістичної революції під керівництвом партії більшовиків. З числа військовополонених поступово почала виростати плеяда свідомих борців-революціонерів, що згодом

¹ ЦДВІА СРСР, ф. 2003, оп. 1, спр. 132, арк. 22, 25, 33 та ін.; спр. 134, арк. 49—67.

² ЦДАРА, ф. 28361, оп. 2, спр. 36, арк. 1; Венгерские интернационалисты в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, М., 1959, стор. 22.

³ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 2, спр. 36, арк. 5, 9, 14

⁴ Там же, арк. 6, 13.

⁵ Там же, арк. 7, 12.

⁶ Там же.

цілком стали на позиції марксизму-ленінізму, серед них Б. Кун, Т. Самуелі, К. Лігеті, Ф. Мюнніх, Ш. Сіклаї, Д. Варга та інші відомі діячі угорського революційного руху.

У окремих таборах, зокрема в Піщанці поблизу Чити, в Томську, Сретенську, Твері, Вязьмі, Серпухові, Самарканді та інших, угорці вже у 1916 р. почали об'єднуватися в соціал-демократичні групи, хоч не всі вони були революційними, антиімперіалістичними. Деякі створювались з метою самоуправління таборів, ряд перебував під впливом ворожого офіцерства. І все ж, значна кількість цих соціал-демократичних груп або переважна більшість їх членів були «палкими прибічниками революційної тактики Леніна»⁷.

Все це є свідченням того, що під впливом російських революційних робітників угорські військовополонені дедалі більше переконувалися в справедливості вчення Маркса — Леніна й готові були йти на підтримку пролетарів і селян Росії в їх боротьбі за здійснення соціалістичної революції⁸.

Документи засвідчують, що угорці вже в другій половині 1915 р. брали участь у російському революційно-визвольному русі, зокрема в страйках робітників Уралу, Донбасу, будівників Мурманської залізниці та ін. Так, наприклад, восени 1915 р. військовополонені казальнського табору, значну кількість яких складали угорці, підтримали страйк місцевих робітників і разом з ними вступили в сутичку з охоронними військами. Наприкінці 1915 р. 700 військовополонених, що працювали на Орській залізниці, під проводом відомого організатора і керівника угорських пролетарів Івані спільно з місцевими робітниками розгромили козацький загін, кинутий на придушення виступу⁹. Співдружність росіян і угорців у боротьбі за економічні й політичні права тривала й у 1916 р. Всі угорські військовополонені, що працювали на тверських заводах, у листопаді 1916 р. взяли активну участь у загальноміському страйку¹⁰.

Підпільні більшовицькі організації проводили велику роботу по ідеологічному вихованню угорських друзів. З цією метою, наприклад, на шахтах Донецька були створені групи по 20—25 чол. з військовополонених. Саме це значною мірою сприяло їх революціонізації. Майже 3 тис. з них підтримали страйкуючих донецьких шахтарів наприкінці 1916 р. У 1916 — на початку 1917 рр. військовополонені, в тому числі й угорці, підтримували страйкарів Кузнецького вугільного басейну, а також робітників і селян інших місць Росії у їх боротьбі за землю і свободу¹¹. Так закладалися непорушні підвалини інтернаціональної солідарності російських і угорських трудящих.

Значні зміни в діяльності військовополонених угорців сталися після Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії. Після повалення самодержавства вони почали брати дедалі активнішу участь у загально-російському революційному русі. Яскравим свідченням цього є лист, у якому військовополонені з ачинського табору писали робітникам міста. «...Шлемо Вам і всьому російському народу наше сердечне привітання. Ми просимо Вас, товариші, дайте нам можливість, щоб ми разом з Вами могли працювати. Ми хочемо допомагати Вам у створенні тієї великої справи, якою закінчується світова війна в своїй останній фазі»¹².

⁷ А. Мюллер. В пламени революции, Иркутск, 1957, стор. 16.

⁸ «Sarló és Kalapács», 1930, № 4, стор. 34.

⁹ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 2, спр. 45, арк. 5.

¹⁰ Там же, спр. 41, арк. 9.

¹¹ «Sarló és Kalapács», 1934, № 7, стор. 37.

¹² «Красноярский рабочий», 9 квітня 1917 р.

Подібні заяви надходили з таборів у м. Томську, на Судженських шахтах Кузбасу та ін. Від імені полонених-угорців Бела Кун писав членові Центросибіру тов. Климову про те, що вони охоче подадуть допомогу російській революції¹³.

Але Тимчасовий уряд вдався до нових репресій проти революційно настроєних колишніх солдатів австро-угорської та німецької армій. У червні-жовтні 1917 р. в таборах для військовополонених відновилися побої, арешти, посилювся голод, було заборонено будь-яке спілкування з цивільним населенням. Більшовицьких агітаторів жорстоко переслідували. У таборах зростала класова і національна ворожнеча. Реакційне офіцерство з числа полонених організувало погроми, проводило шовіністичну агітацію і т. п.¹⁴

Проте, соціал-демократичні групи військовополонених не припиняли своєї боротьби. Саме в цей період, протягом червня—жовтня 1917 р., схвалюючи програму пролетарської революції і виявляючи інтернаціональну солідарність з трудящими Росії, значна кількість угорців—членів соціал-демократичних груп вступила у партію більшовиків. Серед тих, які першими одержали квитки членів РКП(б), були Б. Кун, Ф. Мюнніх, Ф. Понграц, М. Габор, К. Кіш, Ш. Шварц, І. Шейєрман та десятки інших. У глибокому підпіллі вони разом з більшовиками Росії під керівництвом В. І. Леніна, здійснюючи рішення VI з'їзду РКП(б), готували трудящі маси до вирішальних боїв за владу робітників і селян.

¹³ Как мы боролись за власть Советов в Иркутской губернии. Сборник документов и материалов, Иркутск, 1957, стор. 257.

¹⁴ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 1, спр. 36, арк. 10.

С. В. СМЕРНОВ

НАЙДАВНІШЕ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОВСЬКОГО НАДПОРІЖЖЯ

У вивченні минулого Східної Європи особлива роль належить археологічним пам'яткам Дніпровського Надпоріжжя, територія якого з давніх-давен була заселена численними людськими колективами. Перші

згадки про палеолітичні знахідки (600—10 тис. р.) в районі порогів відносяться до 80-х років минулого століття¹, але широкі дослідження тут відбулись лише в зв'язку з будівництвом Дніпровської гідроелектростанції ім. Леніна. Протягом 1931—1932 рр. розкопано стоянки в балках Дубовій, Осокорівці, поблизу сіл Майорка та Ямбург (нині Дніпровське)², три стоянки в Кайстровій балці³. У 1933 р. А. В. Добровольський розкопав четверту стоянку в Кайстровій балці⁴, а через два роки Т. Т. Тесля дослідив перше в Надпоріжжі ранньопалеолітичне місцезнаходження Кодак, відкрите в 1932 р. А. В. Добровольським⁵.

¹ П. О. Бурачков. Объяснение к археологической карте Новороссийских губерний и Крыма. Древности.—«Труды Московского археологического общества», т. XII, М., 1888, стор. 7—8.

² Л. А. Лепікаш. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя.—Матеріали комплексної експедиції в районі Дніпрельстану, К., 1934, стор. 63—76.

³ О. М. Рогачов. Палеолітичні стоянки в Кайстровій балці.—Палеоліт і неоліт України, т. I, вип. IV, К., 1949, стор. 249—259.

⁴ Там же, стор. 259—263.

⁵ Т. Т. Тесля. Доклади о раскопках стоянки Кодак.—Наукові записки Інституту історії матеріальної культури, кн. 5—6, К., 1935, стор. 206—207.

У післявоєнні роки розкопки проводились тільки на місцезнаходженнях Круглик та Осокорівка (дослідження останнього розпочато ще в 30-і роки).

Кількість надпорізьких палеолітичних пам'яток становить тепер більш як 90. Налічується понад десять стоянок, на яких виявлено велику кількість археологічного матеріалу.

Хоча такими пам'ятками, як Житомирська стоянка⁶ та місцезнаходження Лука Врублівецька⁷ засвідчено домустьєрський, ашельський вік (450—150 тис. р.) заселення території України, досі відсутні безперечні докази існування ашельських пам'яток у районі порогів. Повідомлення про ашельські пам'ятки у Надпоріжжі⁸ не можуть вважатись надійними, оскільки знахідки морфологічно невиразні і нечисленні.

Найбільш ранньою пам'яткою надпорізького палеоліту є стоянка Круглик. Матеріальній культурі первісних людей, що тут жили, притаманна так звана тейякська техніка обробки каменю⁹. Вона характеризується крайнім примітивізмом первинної обробки каменю та виготовлення виробничого інвентаря.

Близькими до Круглика серед пам'яток Східної Європи є Старі Друтори в Молдавії¹⁰ та нижній шар кримського гроту Кіік-Коба¹¹.

Поки що немає доказів спільного походження населення, яке залишило ці три пам'ятки. Є лише спільні риси в матеріальній культурі, яку можна датувати ранньомустьєрським часом (близько 150 тис. р.). Більш пізніє порівняно з Кругликом місцезнаходження Орел дало чимало археологічного матеріалу мустьєрської доби (150—40 тис. р.). Інвентар пам'ятки має чітко виражений мікромустьєрський характер¹², що виявляється у невеликих розмірах як самих заготовок, так і знарядь, виготовлених з них. Ретельною вторинною обробкою — нанесенням ретуші на заготовку — останнім надавались чіткі завершені форми. Мікролітизм орловської крем'яної «індустрії» зовсім не залежав від типу сировини, яка застосовувалась мешканцями стоянки.

Очевидно, населення, що з'явилося на порогах, свідомо використовувало в своїх виробничих цілях невеликі за розмірами крем'яні конкреції як сировину для виготовлення знарядь праці. Цей вибір підпорядковувався технічним традиціям, що вироблялись за певних умов протягом досить тривалого часу.

Серед мустьєрських пам'яток Східної Європи близькі за технікою виконання знаряддя праці знайдено у верхньому шарі Кіік-Коби в Криму¹³ та на стоянці Рожок I в Надазов'ї¹⁴. Проте було б помилкою вва-

⁶ В. А. Месяц. Житомирская нижнепалеолитическая стоянка.— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 53—56.

⁷ П. И. Борисковский. Палеолит Украины.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 40, М.—Л., 1953, стор. 39—57.

⁸ Н. Н. Карлов. О некоторых мустьерских и ашельских охотничьих стоянках Среднего Приднепровья в связи с вопросом их датировки.— Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, № 17, М., 1953, стор. 60—62.

⁹ В. М. Даниленко. Круглик — перша нижньопалеолітична пам'ятка УРСР.— Археологічні пам'ятки УРСР, т. II, К., 1949, стор. 326—331.

¹⁰ В. П. Любин. К вопросу о методике изучения нижнепалеолитических каменных орудий.— Материалы и исследования по археологии СССР, № 131, М.—Л., 1965, стор. 60.

¹¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. Грот Кник-Коба.— Палеолит Крыма, вып. I, М.—Л., 1940, стор. 71—97.

¹² В. Н. Гладили. Различные типы каменной индустрии в мустье Русской равнины и Крыма и их место в раннем палеолите СССР.— Доклады и сообщения археологов СССР, М., 1966, стор. 15.

¹³ Г. А. Бонч-Осмоловский. Назв. праця, стор. 98—148.

¹⁴ П. И. Борисковский, Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья.— Свод археологических источников (далі — САИ), вып. А 1—5, М.—Л., 1964, стор. 17—18.

жати, що залишені вони однією й тією ж групою людей чи близько спорідненими кількома колективами. Тут маємо справу з різними за походженням колективами, які лише в матеріальному виробництві досягли певної однотипності.

Очевидно, такими ж хронологічними рамками, як і пам'ятка Орел, датуються лівобережна стоянка Ненаситець I та правобережна — Скубова балка. Виготовлення знарядь праці населенням, що проживало тут, характеризується так званою леваллуазькою технікою обробки каменю. Суть її полягала в тому, що основна увага приділялась первинній обробці каменю — одержанню заготовок з нуклеусів, тоді як саме виготовлення завершених знарядь із заготовок відігравало другорядну роль. В леваллуазьких крем'яних комплексах нуклеус готувався з урахуванням розмірів та конфігурації майбутніх заготовок. Це вимагало, безперечно, неабияких знань пластичних властивостей каменю. Одержані в такий спосіб заготовки не вимагали значних зусиль при виготовленні з них знарядь праці. Частина трикутних сколів леваллуа могла використовуватись навіть без обробки ретушшю.

Все це говорить про те, що в місцезнаходженні Ненаситець I слід вбачати стоянку, зруйновану геологічними процесами в більш пізній час. Аналіз знахідок Скубової балки дозволяє характеризувати цю пам'ятку як тимчасовий мисливський табір, де провадилось первинне розбирання туш забитих на полюванні тварин. Оскільки розкопано тут переважно так звані обушкові ножі, можна припускати, що пам'ятку залишили люди, в інвентарі яких цей тип знаряддя відігравав значну роль.

Таким чином, при наявності схожих рис у техніці первинної обробки матеріали Ненаситця I та Скубової балки мають різку відмінність типологічного характеру. До того ж ці пам'ятки досить чітко відрізняються одна від одної за характером сировини, використовуваної для виготовлення знарядь. Все це безперечно свідчить, що леваллуазьке населення, що залишило ці пам'ятки, не було однорідним.

Різноманітнішими є пізньопалеолітичні знахідки Надпоріжжя, що дає можливість повніше говорити і про населення, яке їх залишило.

Цікаво, що більшість цих пам'яток припадає на другу половину пізнього палеоліту. Аналіз специфічних геологічних та гіпсометричних умов їх залягання дає підставу твердити, що це викликано не рівнем дослідженості території, а нерівномірним заселенням її на різних етапах пізнього палеоліту.

Пам'ятки першої половини пізньопалеолітичної доби виявлені на поселенні Ненаситець III. Специфічні форми знарядь відрізняють цю пам'ятку від інших на нашій території. Її залишило населення, сліди якого поки що не зафіксовані.

Виробничий інвентар мешканців стоянки в балці Мерзлій характеризується скребачками та великими овальними скреблами з лезом по всьому периметру виробу. Відсутність на нашій та суміжних територіях не тільки аналогічних, але й більш-менш близьких пам'яток дозволяє говорити про населення з своєрідною матеріальною культурою, походження та історична доля якого ще не з'ясовані.

Населення, що проживало на стоянці Кайстрова балка VI, не було зв'язане з іншими первісними колективами Надпоріжжя. Про це говорить присутність у інвентарі цієї пам'ятки специфічних форм вістрів, що є тільки серед так званих свідерських пам'яток¹⁵, поширених на території Польщі та Західної Білорусії. Проте Кайстрова балка VI не може

¹⁵ L. Sawicki. Przemysł swiderski stanowiska Wydmowego Swidri Wielke.— Przegląd Archeologiczny, t. 5, z. 1, Poznań, 1935, табл. XX, 8; XX, 6, 11, 14, 17, 22, 27.

беззаперечно залучатися до свідерських пам'яток, які, очевидно, датуються дещо пізнішим часом.

Пізньопалеолітична стоянка Кайстрова балка IV має різко відмінний виробничий інвентар. Наявність численних мікропластинок, оброблених дрібною крайовою ретушшю, визначають її зв'язки з деякими пам'ятками Надазов'я, які близькі в культурному відношенні до пізньопалеолітичних стоянок Кавказу¹⁶. Кайстрова балка IV — це найраніше свідчення цієї близькості населення Надпоріжжя з півднем.

В більш пізній, ранньомезолітичний час оці південні впливи приведуть до появи в Надпоріжжі пам'яток чітко вираженого південного типу¹⁷.

Синхронною у найзагальніших рисах з Кайстровою балкою IV є стоянка Ворона II. Якщо з типологічного боку ця пам'ятка невиразна, то в технічному відношенні вона надзвичайно своєрідна. Це документується, зокрема, наявністю специфічних форм нуклеусів, які не зустрінуті в інших верхньопалеолітичних комплексах Надпоріжжя.

До самих пізніх палеолітичних пам'яток Надпоріжжя належать місцезнаходження Підпоріжний II та Ворона I.

Своєрідність комплексу Підпоріжного II визначається цілою серією виготовлених на пластинах вістрів з ретушшю одного краю. За цими ознаками Підпоріжний II можна віднести до пам'яток «східного гравету». Серед численних, але не зовсім однорідних пам'яток цієї групи найближчі до Підпоріжного II пізньограветтійські стоянки території Чахлеу в Румунії¹⁸ та дністровська стоянка Сокіл I¹⁹.

Переважну більшість знахідок місцезнаходження Ворона I становлять скребачки — 70% всього інвентаря. Таке співвідношення основних груп знарядь не зафіксоване в інших надпорізьких стоянках доби палеоліту, хоча на території Східної Європи скребачок розкопано чимало.

Якщо місце Вороної I серед пізньопалеолітичних пам'яток окреслюється нечітко, то про історичну долю населення, що залишило її, можна говорити більш докладно. З цього погляду викликають інтерес ранньомезолітичні матеріали надпорізької стоянки Осокорівка (шар Зв)²⁰, яку відділяє від Вороної I досить незначний проміжок часу. За рядом техніко-типологічних ознак ці пам'ятки дуже близькі. Є підстави вважати, що Ворона I і Осокорівка (стоянка Зв шару) залишені однією або різними, але спорідненими групами людей, які значний відрізок часу проживали на території, прилеглої до порогів на грані пізньопалеолітичної та мезолітичної епох.

Таким чином, численні археологічні матеріали Дніпровського Надпоріжжя свідчать, що протягом палеолітичної доби на цій території схрещувались різні напрямки етнічного розвитку, наслідком чого й стала така строкатість матеріальних культур населення того часу.

¹⁶ М. Д. Гвоздовер. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона. — САИ, вып. А1 — 5, М.—Л., 1964, стор. 41.

¹⁷ Г. Ф. Дебес. Черепа из эппалеолитического могильника у с. Волошского. — «Советская этнография», 1955, № 3, стор. 62—73; В. Н. Даниленко. Волошский эппалеолитический могильник. — «Советская этнография», 1955, № 3, стор. 61.

¹⁸ C. S. Nicolaescu-Plopsor, Alexandru Păunescu, Florea Morgovanu. Le paleolithique de Ceanău, Dacia, X, Bucarest, 1966, стор. 28—30, 53—62, 73—87, 87—102.

¹⁹ П. И. Борисковский. Палеолит Украины..., стор. 120—122.

²⁰ Ю. Г. Колосов. Некоторые позднелолитические стоянки порожистой части Днепра. САИ, вып. А1 — 5, М.—Л., 1964, стор. 42—46.

Довертаючись до надрукованого

ПРО БОРотьБУ КПЗУ ЗА ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ У 1929—1933 рр.

У статті «КПП і КПЗУ у боротьбі за виховання інтернаціональної єдності трудящих Польщі і Західної України (1929—1933 рр.)» («Український історичний журнал», 1967, № 6) О. М. Швидак, використавши ряд нових матеріалів, висвітлив одну з найважливіших сторін діяльності КПП і КПЗУ — боротьбу за виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Він на конкретних прикладах спільних виступів трудящих проти ненависного фашистського режиму показав практичну діяльність польських і західноукраїнських комуністів, спрямовану на зміцнення дружніх зв'язків між польськими, українськими та єврейськими трудящими. Це, безумовно, є позитивною стороною даної роботи.

Однак, поставлене автором завдання вирішено не всебічно. В. І. Ленін неодноразово вказував, що боротьба проти національного гніту і національних привілеїв, боротьба за інтернаціональну єдність трудящих усіх національностей нерозривно пов'язана з боротьбою проти буржуазного націоналізму¹. «Марксизм непримиренний з націоналізмом, хоч би він був найбільш «справедливий», «чистенький», тонкий і цивілізований. Марксизм висуває на місце всякого націоналізму — інтернаціоналізм, злиття всіх націй»...² — писав Володимир Ілліч.

Саме боротьба КПЗУ проти українського буржуазного націоналізму в 1929—1933 рр. висвітлена О. М. Швидаком, на наш погляд, недостатньо.

У роки світової економічної кризи всі західноукраїнські землі були охоплені масовими аграрними страйками, тісно пов'язаними з боротьбою промислового пролетаріату й безробітних³. Загострення революційної боротьби трудящих примусило українських буржуазних націоналістів якнайшвидше шукати шляхів зближення й співробітництва з польськими імперіалістами. Журнал «Наша правда» (теоретичний орган ЦК КПЗУ) писав: «Вже осінь 1930 року — коли стався могутній зрив революційної національно-визвольної боротьби — змусила українські буржуазні партії виступити відвертіше у ролі союзника фашистського окупанта, чіткіше визначити свою роль та місце в замаханнях між окупантом і національно-визвольним рухом, заявитись одверто на боці окупанта»⁴. Основою для зближення української й польської буржуазії було повне співпадання основних класових інтересів, прагнення створити єдиний антиреволюційний, антирадянський, антикомуністичний фронт, щоб відстояти право на своє існування як класу.

Українське націонал-демократичне об'єднання (УНДО) — найбільша буржуазно-націоналістична партія — намагалась виторгувати у польського уряду «автономію» для західноукраїнських земель у складі буржуазно-поміщицької Польщі. Про це відкрито заявив голова УНДО Д. Левицький у своєму виступі на засіданні сейму 3 листопада 1932 р.⁵

Антиреволюційні, антирадянські й антинародні устремління УНДО набрали ще більшої гостроти в роки кризи та нового революційного піднесення. Ундівські «ідеологи» звинувачували комуністів, які стояли на позиціях інтернаціоналізму, в зрадництві інтересів української державності. «З інтернаціоналізмом на наших землях ми повинні вести беззастережну боротьбу не на життя, а на смерть і перемогти його», —

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 11.

² Там же, стор. 17.

³ «Коммунистический Интернационал», 1929, № 52, стор. 29; Івано-Франківський обласний державний архів (далі — ІФОДА), ф. 1, оп. 1, спр. 750, арк. 10; спр. 744, арк. 42; ПА ІПП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 377, арк. 13; од. зб. 478, арк. 113 та ін.

⁴ «Наша правда», 1931, № 1—3, стор. 6.

⁵ Там же, 1933, № 1, стор. 17.

писала газета «Свобода» 20 травня 1928 р. Це відкритий заклик до фізичного знищення комуністів та розпалювання національної ворожнечі. У своїх легальних культурно-освітніх закладах, які стояли на позиціях оскаженілого антисемітизму, унівці отруювали свідомість трудящих ядом націоналізму, а в пресі під різними соусами проводили ідею «безкласовості» та «єдності» української нації⁶. Вся унівська преса була просякнута отрутою антирадянщини, наповнена злісними випадами проти СРСР і УРСР. Штатні писакі не гребували нічим: вони взяли на озброєння брехню, фальсифікації, брудні наклепи. Так, 1928 р. було видано книгу, в якій «до-слівно» цитувався декрет Радянського уряду про націоналізацію жінок. Закінчувалася вона «батьківською порадою» західноукраїнським жінкам: «Якщо твій чоловік, брат чи син запишуться у комуністи, то краще закопай себе живцем у землю»⁷. Тут, як кажуть, коментар зайвий! Унівські заправили були не лише популяризаторами антиреволюційних теорій, але й активно намагалися проводити їх в життя, таємно чи явно беручи участь у придушенні революційних виступів трудящих⁸.

Прихід Гітлера до влади і встановлення в Німеччині фашистської диктатури керівництвом УНДО зустрів з величезним задоволенням⁹. Антирадянська спрямованість його політики набула більшої визначеності. Ідея організації нового «походу на Схід» дістала матеріальну базу в особі фашистської Німеччини.

Єдиним фронтом з УНДО виступали Українська соціал-демократична партія (УСДП) і Українська соціал-радикальна партія (УСРП), «антиокупаційні» фрази яких не могли прикрити дійсну суть їх діяльності — зміцнення співробітництва з польською буржуазією для спільного придушення революційного руху в країні.

У 1929 р. виникла «нова» партія української буржуазії — Організація українських націоналістів (ОУН), до складу якої ввійшла Українська військова організація (УВО) і ряд націоналістичних груп. Куркульство, готове зубами захищати свою землю, — ось соціальна база ОУН. «Це куркуль, хлібороб, власник був на Україні найбільш відповідним елементом, щоб на ньому будувати долю нашого краю...», — писав журнал «Розбудова нації»¹⁰.

Прагнучи забезпечити собі підтримку найбільших капіталістичних країн, оунівські лідери заздалегідь визнавали повну економічну й політичну залежність майбутньої «самостійної» України. Так, Д. Андрієвський у своїх статтях у журналі «Розбудова нації» з легким серцем розробляв план, за яким майбутня Україна мала перетворитись у аграрний додаток фашистської Німеччини — «Ми вам сировину, ви нам — машини».

Головною перешкодою на шляху до «самостійної» України оунівці вважали СРСР. Тому Д. Андрієвський вбачав «історичну місію України в організації походу на Москву», внаслідок якого виникне «незалежна» Україна — форпост контрреволюції¹¹.

Ідеолог фашизму на західноукраїнських землях Д. Донцов у журналі «Літературно-науковий Вісник», захищаючись від злості, обливав брудом Радянський Союз і Комуністичну партію. З номерів в номер ці нападки ставали дедалі безпредметнішими, безпідставними, наклепницькими, часто переходили у відверту лайку й образи. «Наша правда» писала з цього приводу: «Вустами Донцова кричить і галасує вся українська буржуазія, яка бачить, що з ростом української радянської держави, з ростом нової культури вибивається ґрунт з-під її ніг, що радянську владу не вдається знищити байками, не вдається... знищити симпатії західноукраїнських трудящих до Радянської України»¹².

Оунівські ідеологи не лише не приховували своїх симпатій до фашизму, але відкрито визнавали вірність його ідеалам. Так, легальний орган ОУН газета «Наш клич» 9 липня 1933 р. писала: «Під ім'ям українського націоналізму ми звикли розуміти певну сутність: це — суспільно-політичний рух, який існує сьогодні у всьому світі. В одній країні він проявляється як фашизм, в іншій — як гітлеризм, а у нас — просто як націоналізм. Занадто «просто»! Простіше і ясніше сказати важко!

З гітлеризмом оунівці єднав лютий антисемітизм, ненависть до комуністів. У них вони запозичили тактику поступового розбещення молоді отрутою націоналістичного чаду, улесливо називаючи її «найпередовішою» частиною народу, «майбутній нації». Голова ОУН, кат київських робітників Є. Коновалець вчив молодь на сторінках газет і журналів не лише тому, як краще пускати в хід зброю, але й проти кого її треба перш за все застосовувати. Стаття «Хто наш ворог?» відповідала на це запитання коротко й ясно — комуністи. Якщо з іншими партіями оунівців розді-

⁶ «Свобода», 27 травня, 10 червня, 23 вересня 1928 р. та ін.

⁷ «Наша правда», 1929, № 4—6, стор. 67.

⁸ Там же, стор. 48; 1932, № 2, стор. 54.

⁹ «Діло», 24 лютого 1933 р.

¹⁰ «Розбудова нації», 1928, ч. 4, стор. 129.

¹¹ Там же, стор. 125—130; ч. 9, стор. 317—319; ч. 10—11, стор. 378—382; 1932, ч. 1—2, стор. 3—13 та ін.

¹² «Наша правда», 1929, № 4, стор. 69.

ляли не кінцеві цілі, а шляхи їх досягнення, то в комуністах вони вбачали своїх кровних ворогів, і тому закликали до їх знищення «без будь-якого милосердя».

Разом з поліцією оунівці брали участь у придушенні революційних виступів трудящих, кидали бомби в редакції прогресивних газет, арештовували робітників-антифашистів¹³.

З перших днів приходу до влади Гітлера ОУН, по суті, перебувала на утриманні фашистської контррозвідки, отримуючи від неї щедрі «дари» у вигляді зброї та грошей. Оунівські бойовики проходили спеціальну підготовку у гітлерівських школах, що давало їм змогу більш «ефективно» боротися з комуністами на західно-українських землях та здійснювати терористичні акти в Радянській Україні.

У Берліні та Мюнхені знайшли собі притулок «теоретики» й «організатори» ОУН, які щедро годувалися з рук фашистських верховодів. За своїм ідеологічним спрямуванням ОУН майже не відрізнялась від інших буржуазно-націоналістичних партій. Відміну становило те, що на руках оунівських бандитів була кров сотень українських робітників і селян.

Єдиним фронтом з націоналістичними буржуазними партіями виступала і уніатська церква. Священники були членами націоналістичних організацій, входили до складу правлінь культурно-освітніх товариств, створювали численні релігійні товариства та комітети, завданням яких було відвернути трудящих від революційної боротьби.

З неодноразових відвертих визнань «духовних пастирів» видно, що в роки, які характеризувались різким піднесенням революційної боротьби й зростанням свідомості трудящих, церква робила головну ставку на націоналізм, який разом з «християнізмом» наче «отрута» може протидіяти комунізму¹⁴.

У листі президента генерального інституту католицької акції у Львові підкреслювалось, що союз церкви з націоналізмом сприятиме успішній боротьбі з комуністами й III Інтернаціоналом: зміцнюйте союз церкви з націоналізмом, докладайте всіх зусиль до «згармонізування ідеології Христа з ідеологією здорового, творчого, християнського націоналізму»¹⁵.

Уніатська церква йшла в перших рядах реакції. Неодноразово священники передавали у руки поліції комуністів, комсомольців і просто співчуваючих. «Князь церкви» митрополит Шептицький звертався до Пілсудського з проханням «опустити свою караючу руку на непокірливе українське населення», закликав до ще рішучішої боротьби з комуністами. Він жертвував значні суми на військові нужди Польщі. За його велінням численна зграя уніатських попів з усіх церковних амвонів кричала: «Бог хоче війни проти Радянського Союзу!»¹⁶

Таким чином, у роки економічної кризи 30-х років та піднесення революційного руху на західноукраїнських землях оформився єдиний контрреволюційний фронт, куди входили фашистський уряд Пілсудського, «революційні» буржуазно-націоналістичні партії типу ОУН і уніатська церква.

Цьому об'єднаному фронту української й польської контрреволюції протистояли КПП, КПЗУ і КПЗБ, які діяли в умовах глибокого підпілля, розгнущаного білого терору й репресій. Одним з основних завдань комуністів західноукраїнських земель було посилення боротьби з буржуазно-націоналістичною ідеологією, виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

У рішеннях III пленуму ЦК КПЗУ (січень 1929 р.) особлива увага приділялась критиці буржуазно-націоналістичних партій і вказувалось на необхідність постійної боротьби з ними: «Боротьба з націонал-зрадниками повинна і надалі проводиться партією як одне з найбільш істотних завдань, як одна з найголовніших передумов успішного проведення масової боротьби і завоювання мас»¹⁷. Водночас наголошувалося, що ОУН своєю «антиокупаційною» діяльністю й терористичними актами прагне завоювати симпатії та підтримку мас. Завданням партії було розкрити перед трудящими дійсні цілі ОУН, її антинародну й антирадянську спрямованість. У своїй повсякденній роботі партія на конкретних прикладах показувала робітникам і селянам, що «антипольська» спрямованість ОУН є, «по суті, другорядна річ порівняно з тим, що весь табір українських націоналістів виступає єдиним фронтом проти Радянської України, проти СРСР»¹⁸.

IV пленум ЦК КПЗУ (1930 р.) вирішив посилити роботу серед рядових членів українських і єврейських буржуазно-націоналістичних партій з метою залучення їх до активної боротьби за соціальне й національне визволення. На відміну від гасла

¹³ «Наша правда», 1934, № 2, стор. 20; В. Руднєв. Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції, К., 1955, стор. 115; В. Засанський, І. Петрів. За чужим возом, К., 1967, стор. 48.

¹⁴ Правда про унію. Документи і матеріали, Львів, 1967, стор. 260.

¹⁵ Там же, стор. 263.

¹⁶ І. Заболотний. Нескорена Волинь, Львів, 1966, стор. 144.

¹⁷ «Наша правда», 1929, № 4, стор. 63.

¹⁸ Там же, № 1—3, стор. 35.

націоналістичної «соборної», «самостійної» України комуністи західноукраїнських земель вимагали «права на самовизначення аж до відокремлення», вказуючи, що його проведення в життя стане можливим лише в результаті переможної пролетарської революції в усій Польщі під керівництвом КПП¹⁹. Червневий пленум ЦК КПЗУ (1931 р.) роз'яснював, що таке право включає в себе боротьбу з польським імперіалізмом за соціальне й національне визволення і цілком вільне волевиявлення й самостійне вирішення українським народом свого державного майбутнього.

VI з'їзд КПП (листопад 1932 р.) підтвердив життєву необхідність зміцнення інтернаціональної єдності трудящих Польщі, Західної України та Західної Білорусії: «...скріплення союзу робітничого класу Польщі з масами поневолених народів можливе тільки під умовою, що пролетаріат під проводом КПП вестиме щоденну і невтомну боротьбу проти колоніального грабунку й гніту поневолених народів, що активно підтримуватиме визвольну боротьбу поневолених народів проти польського імперіалізму»²⁰.

Виконуючи рішення пленумів, проводячи в життя тактику єдиного фронту, західноукраїнські комуністи й комсомольці значно посилили роботу серед рядових членів буржуазно-націоналістичних партій і особливо ОУН. Справа в тому, що значна частина молоді цієї фашистської організації сліпо вірила в «бойовий», «антиокупаційний» характер її діяльності. Політично не підготовлені, часто не маючи навіть початкової освіти, задурманені солодкими словами про «батьківщину», «самостійність» і т. д., вони потрапили під вплив оунівської демагогії й стали на шлях антинародної боротьби. Молодь вірила, що окремими терористичними актами, здійснюваними ОУН, можна знищити ненависний польський гніт. Комуністи й комсомольці йшли в низові організації ОУН та інших націоналістичних партій з конкретною програмою боротьби, закликаючи молодь брати активну участь в масових демонстраціях протесту проти фашизму та в інших виступах трудящих²¹.

В обстановці істеричної антирадянської пропаганди й розгнущаного шовінізму КПЗУ і КПП сміливо виступили на захист першої в світі соціалістичної держави. Комуністи були організаторами масових антиімлітаристських демонстрацій і мітингів трудящих у жовтні 1932—листопаді 1933 рр.²² Вони, ризикуючи життям, друкували в підпільних друкарнях і поширювали серед трудящих тисячі антивоєнних листівок, які закінчувалися закликом: «До боротьби з імперіалістичною війною! До боротьби з фашистською диктатурою війни, терору, голоду! За диктатуру пролетаріату! За землю селянам без викупу! Всі на оборону СРСР!» тощо²³.

Важливе значення в антивоєнних виступах мало викриття зрадницької суті українських буржуазно-націоналістичних партій, які прагнули до «самостійності» України з допомогою імперіалістичних держав, продаючи їм оптом і вроздріб національні багатства. «Українська буржуазія, оця міжнародна проститутка, продається кожній буржуазії на світі—Японії, Англії, Німеччині, Франції. Кожному захвалює себе через свої бюро у Лондоні, Женеві, Берліні як необхідного інтервента, щоби лише розгромити Радянську Україну. В ім'я своїх класових інтересів зрадила українська буржуазія національно-визвольну боротьбу, продається міжнародному капіталізму»²⁴.

В антивоєнній листівці ЦК КСМЗУ за січень 1932 р. антирадянська спрямованість ОУН викривалась таким чином: «Чого ж хоче УВО чи ОУН? Чи вони боряться за те, щоб робітник, селянин, бідняк був визволений з-під капіталістичного ярма, з-під національного гніту польської окупації? Ні! УВО—це бойовий вартовий інтересів капіталістів, обшарників, банкірів і фабрикантів. УВО—це ворог працюючих мас, ворог революції, УВО—це найзаклятіший ворог Радянської України. УВО хоче спільно з польським фашизмом вжити вас як гарматне м'ясо на війну проти Радянського Союзу»²⁵. Далі в листівці говорилося про Женевський комунікат, у якому Коновалець фактично відмовлявся від антиокупаційної боротьби й відкрито прагнув об'єднання з польським фашизмом для спільного придушення революційного руху.

Для боротьби з буржуазно-націоналістичною й клерикальною ідеологією комуністи західноукраїнських земель широко використовували легальну комуністичну й прогресивну пресу. Журнали «Освіта» та «Вікна» давали гідну відсіч націоналістам і їх «теоріям». На протипагу ідеалізму, шовінізму й розгнущаному мракобіссю вони поширювали на західноукраїнських землях марксистський світогляд, сприяли

¹⁹ «Наша правда», 1931, № 4—6, стор. 18.

²⁰ Там же, 1933, № 1, стор. 5.

²¹ Там же, стор. 45; Львівський обласний державний архів (далі — ЛОДА), ф. 121, оп. 3, спр. 690, арк. 2.

²² ЛОДА, ф. 108, оп. 1, спр. 234; ф. 121, оп. 3, спр. 690 і ін.

²³ Там же, спр. 91, арк. 55; ф. 121, оп. 3, спр. 690, арк. 11; «Наша правда», 1932, № 1, стор. 18.

²⁴ ЛОДА, ф. 121, оп. 3, спр. 690, арк. 19.

²⁵ Там же, арк. 6.

створенню єдиного пролетарського фронту в боротьбі проти капіталістів і поміщиків²⁶. Наприклад, у № 1 за 1931 р. та № 2 за 1932 р. журналу «Освіта» було вміщено статтю «Історичний матеріалізм як наука», що дохідливо викладала основні положення історичного матеріалізму, викривала і висміювала націоналістичну теорію про «безбуржуазність» української нації і «безкласовість» її ідеології, підкреслюючи, що «публіцистика і мистецтво завжди класові і служать об'єктивно завжди тим чи іншим, але певним класам і їх цілям».

Журнал «Вікна» (1927—1932 рр.) згуртував передових західноукраїнських письменників — Я. Галана, В. Бобинського, С. Тудора, П. Козланюка, О. Гаврилюка та інших. На його сторінках письменники-революціонери різко виступали проти гасла «єдиної національної культури», підкреслюючи, що такої культури не було, немає і не буде в класовому суспільстві. У статті «Аполітичність літератури (про західноукраїнські літературні угруповання)» В. Бобинський на конкретних прикладах довів, що всі літературні угруповання (клерикальне, махрово-націоналістичне й дрібнобуржуазне), хоча вони того чи ні, служать інтересам пануючих класів і сприяють зміцненню їхнього становища^{27—28}. У своїх памфлетах і статтях Я. Галан, С. Тудор, П. Козланюк та інші письменники викривали ідею «безбуржуазності» української нації, засуджували заклики митрополита Шептицького до «хрестового походу на Схід», сподівання Донцова отримати «самостійну» Україну з рук Гітлера тощо²⁹. Журнал регулярно і всебічно висвітлював культурне життя Радянської України. Наприклад, на його сторінках було опубліковано статтю М. Бажана «Творці легенди та творці історії» («Вікна», 1927, № 3), у якій розкривалися шляхи розвитку української кінематографії та творчість кінорежисера О. Довженка; згодом (№ 5 за 1928 р.) вміщено вірші поета, а в № 3 за 1929 р. — статтю «На шляху консолідації української літератури». Систематично друкувались також статті про творчість найвизначніших письменників усіх країн світу. Однак особлива увага приділялась культурі братніх слов'янських народів. Так, № 9 за 1930 р. цілком присвячувався прогресивній польській літературі, № 1 за 1931 р. — болгарській.

Постійна боротьба польських і західноукраїнських комуністів проти буржуазно-націоналістичної ідеології дала позитивні результати. Революційні виступи трудящих західноукраїнських земель у 1929—1933 рр. дедалі частіше зустрічали співчуття та підтримку трудящих Польщі через страйки й мітинги солідарності.

1 травня 1931 р. за закликом КПЗУ тисячі робітників і селян різних національностей вийшли на демонстрації³⁰.

Яскравим прикладом пролетарського інтернаціоналізму була заява прогресивної української, польської та єврейської інтелігенції на чолі з режисером львівського оперного театру Шіллером про готовність стати на захист першої в світі соціалістичної держави. У зв'язку з цим буржуазна преса зчинила галас. Краківська газета «Głos narodu» 26 січня 1933 р. писала: «Процес 11 комуністів, що проходить у Львові, виявив нечувану безліч елементів, ворожих польській державі. Підсудні поведуться на залі провокуюче і зневажливо». Журнал «Ilustrowany Kurier Codzienny» вказав на «безмежне роззухвалення антидержавних елементів»³¹. Цю «зухвалість» буржуазні писак вбачали в тому, що комуністи відкрито викривали фашистський режим у Польщі й закликали до його знищення.

Значну роботу по інтернаціональному вихованню трудящих провадила МОДР. Вона організовувала мітинги, демонстрації, віча й збори, на яких трудящі вимагали негайного звільнення політ'язнів незалежно від їх національної приналежності. В результаті масових виступів 1936 р. уряд змушений був піти на поступки. Під прапорами КПЗУ, КПП і МОДР, які керували кампаніями за амністією політ'язнів, об'єднувались рядові члени різних партій і груп.

Таким чином, діяльність КПЗУ по інтернаціональному вихованню трудящих у 1929—1933 рр. була спрямована, з одного боку, на викриття буржуазно-націоналістичної, клерикальної і фашистської ідеології, з другого, — на згуртування і зміцнення дружніх зв'язків між трудящими різних національностей в боротьбі проти соціального й національного гноблення. Вірність марксизму-ленізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму зробили КПП і КПЗУ дійсними керівниками революційно-визвольного руху, дали їм можливість очолити єдиний Народний антифашистський фронт у Польщі в останні передвоєнні роки.

Й. Д. ЧЕРНИШ, В. В. ДОБРЕЦОВА

²⁶ «Освіта», 1930, № 1, стор. 4.

^{27—28} «Вікна», 1928, № 4, стор. 23—25.

²⁹ Там же, 1929, № 10, 11; 1932, № 7—8; П. Козланюк. Твори, т. III, К., 1960, стор. 79 та ін.

³⁰ «Наша правда», 1931, № 4—6, стор. 42—43.

³¹ Там же, 1933, № 1, стор. 58.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

А. І. ЛУЦЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПРИЙОМУ В ПАРТІЮ ТА ВИХОВАННЮ МОЛОДИХ КОМУНІСТІВ (1961—1966 рр.)

XXIII з'їзду КП України, республіканської наради з питань організаційно-партійної роботи (26—27 травня 1965 р.) та періодичної преси.

В республіці було проведено значну роботу по зміцненню рядів партії за рахунок прийому до неї передової частини робітничого класу, колгоспного селянства, представників інтелігенції. За 1961—1966 рр. республіканська парторганізація зросла на 513 580 чол. і налічувала на 1 січня 1966 р. 1 977 119 членів і 145 697 кандидатів у члени КПРС. Збільшилася за цей час з 49 025 до 54 тис. кількість первинних партійних організацій, а також членів і кандидатів у члени партії. Якщо у 1962 р. на промислових підприємствах на одну парторганізацію припадало в середньому 59 комуністів, то в 1965 р. — 74, в радгоспах відповідно — 47 і 54, в колгоспах — 31 і 40. Число цехових організацій зросло з 20 956 до 32 532, а партійних груп — у 2 рази.

В практичній діяльності по прийому в партію керівним був ленінський принцип індивідуального добору. Глибоко вивчалися політичні, ділові та моральні якості вступаячих. Райкоми, міськкоми партії систематично обговорювали питання партійно-організаційної та масово-політичної роботи на нарадах, семінарах, пленумах, конференціях. Гострій критиці піддавались ті партійні організації, які недостатньо приділяли уваги цій справі.

За останні роки значно підвищилися вимоги до вступаячих у партію. У 1965 р. до її лав було прийнято 102 тис. чоловік. Серед них робітників — 43%, колгоспників — 17,6%, спеціалістів різних галузей народного господарства — 28,3%. На 1 січня 1966 р. 56,7% загальної кількості членів і кандидатів партії становили робітники і колгоспники. В сфері матеріального виробництва працювало 67% комуністів усього складу республіканської парторганізації.

Зросла вимогливість до комуністів, які давали рекомендації вступаячим у ряди КПРС. Ці питання обговорювалися на семінарах, нарадах, партійних зборах. Комуністи суворо ставилися до тих, хто давав необ'єктивні рекомендації. Так, бюро Вінницького райкому КП України запропонувало первинній партійній організації Літинського автопарку обговорити на зборах питання про комуністів, які давали рекомендації невідповідним товаришам.

В досліджуваній період посилилась робота по вихованню молодих комуністів. У республіканській партійній організації у 1965 р. налічувалося 475 тис. членів КПРС і кандидатів партії з стажем до трьох років.

26—27 травня 1965 р. у Центральному Комітеті Комуністичної партії України відбулася нарада, на якій поряд з іншими питаннями було обговорено роботу партійних організацій Херсонської області по прийому в ряди КПРС і вихованню молодих комуністів. Нарада накреслила заходи з метою усунення виявлених у цій справі недоліків і помилок.

13 квітня на бюро Київського обкому партії розглядалося питання про ріст рядів КПРС і виховання молодих комуністів в обласній партійній організації. Бюро звернуло увагу на те, що значна частина кандидатів за час проходження стажу погано зарекомендувала себе. Так, з цієї причини вибули з кандидатів у Переяслав-Хмельницькому районі 14% від числа прийнятих, у Тетіївському — 9%, Іванківському — 7%. Бюро зобов'язало райкоми, міськкоми, первинні партійні організації поліпшити роботу з молодими комуністами.

Партійні організації республіки нагромадили великий досвід по ідейно-політичному загартовуванню нового поповнення у системі партійної освіти. В 1965/1966 навчальному році в республіці працювало 36,1 тис. початкових політшкіл, 27,5 тис. шкіл основ марксизму-ленізму, понад 20 тис. теоретичних семінарів, 41 університет

Діяльність партійних організацій України по прийому в ряди КПРС та вихованню молодих комуністів висвітлюється на основі матеріалів партійних архівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, оп. 216, од. зб. 192; оп. 214, од. зб. 546), Київського (ф. 9937, оп. 1, од. зб. 61; ф. 5, оп. 28, од. зб. 48), Вінницького (ф. 136, оп. 52, од. зб. 1) обкомів КП України,

марксизму-ленінізму, 277 міських та районних шкіл і 363 семінари для партійно-господарського активу при партійних комітетах.

Значну роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня комуністів відіграли теоретичні та економічні конференції. В Київській області протягом 1961/1962 навчального року їх проведено 2515. Відбувалися зустрічі вступаючих з керівними партійними працівниками, ветеранами партії, героями Великої Вітчизняної війни, Героями Соціалістичної Праці. В республіці широкого розповсюдження набули школи молодих комуністів, які створювались при парткомах великих партійних організацій промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, при райкомах, міськкомах.

В багатьох областях України практикувалось проведення районних і міських зборів молодих комуністів, а також зборів безпосередньо в первинних парторганізаціях.

Школи і збори молодих комуністів були важливою формою виховання їх як політичних бійців партії.

Партійні організації проявляли постійну турботу про те, щоб вступачі до лав партії займали авангардну роль на виробництві, направляли їх на відповідальні ділянки роботи. Так, у колгоспі «8 Березня» Горохівського району Волинської області відстаючу бригаду за рекомендацією партійної організації очолив кандидат партії агроном В. Я. Вдовенко. Незабаром він вивів бригаду в число передових, показав себе умілим організатором і вихователем. В. Я. Вдовенка було прийнято в члени КПРС.

Велика роль у підготовці до вступу в ряди КПРС нового поповнення належить первинним партійним організаціям, де молоді комуністи, взяті на облік, перебувають під впливом старших товаришів, працюють під їх керівництвом. Центральний Комітет і обкоми партії багато зробили для узагальнення досвіду цієї роботи.

Виконуючи рішення XXIII з'їзду КПРС про підвищення вимогливості до вступачих в її ряди, партійні організації республіки стали більше уваги приділяти регулюванню чисельності своїх рядів, прийому в партію робітників і колгоспників. При цьому вони керувались вказівкою В. І. Леніна про те, що ми повинні «старатися піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище»¹.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 447.

Д. П. УРСУ

РОБІТНИЧИЙ КЛАС АНГЛІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. І СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА БУРЖУАЗІЇ

В умовах загострення боротьби між соціалістичною і капіталістичною системами вивчення історії світового пролетаріату і робітничого руху в окремих зарубіжних країнах набуває важливого значення. При дослідженні обраної проблеми автор керувався методологічними положеннями К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, у творах яких подається характеристика взаємозв'язку між робітничим рухом і буржуазною соціальною політикою, розкриваються основні риси історичного розвитку англійського пролетаріату. Використано ряд неопублікованих матеріалів, що зберігаються в ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС і в Архіві зовнішньої політики Росії, більшовицькі видання 1900—1914 рр., різноманітні офіційні звіти (т. зв. «сині книги»), стенограми засідань англійського парламенту за 1905—1912 рр.¹, політичну та економічну пресу англійською, французькою² і російською мовами та ін.

Соціальна політика буржуазії — це вироблена практикою класової боротьби і певним чином узагальнена система економічних засобів та ідеологічних прийомів, з допомогою яких клас експлуататорів зміцнює своє панування, гальмує розвиток ро-

¹ Parliamentary Debates. House of Commons. 4th Series, vol. 145—200; 5th Series, vol. 1—57; 16th Abstract of Labour Statistics, L., 1913; Report of the Royal Commission on the Poor Law and Relief of Distress, L., 1909, Appendix, vol. VIII, L., 1910; Annual Report of the Chief Inspector of Factories and Workshops for the years 1909—1914; Report on Collective Agreements between Employers and Workpeople, L., 1910; Report on Profit-sharing and Co-partnership, L., 1912; Report on Strikes and Lock-outs... in 1910, L., 1911.

² «The Times», 1905—1912; «Daily News», 1905—1911; «The Economist», 1906—1911; «Labour Leader», 1905—1910; «Justice», 1907; «Edinburgh Review», 1906—1912; «Fortnightly Review», 1905—1914; «Review of Reviews», 1905—1911; «Journal of the Royal Statistical Society», 1899—1914; «Economic Journal», 1906—1914; «Economic Review», 1906—1914; «Journal des Economistes» (Paris), 1910—1914; «Revue des Deux Mondes» (Paris), 1906—1907; «Revue Politique et Parlementaire» (Paris), 1907—1909.

бітничого руху, намагається внести розкол у ряди пролетаріату, підкорити його свідомість і т. п. Таким шляхом монополістичний капітал прагне створити найбільш сприятливі умови для якомога ефективнішої експлуатації робітничого класу.

Соціальну політику англійської буржуазії на початку XX ст., В. І. Ленін назвав «ллойд-джорджізмом» за ім'ям її творця і практичного виконавця. Хоча соціальне маневрування набуло широкого застосування в Німеччині ще за часів Бісмарка, але тільки Ллойд-Джордж в 1906—1911 рр. перетворив цей курс на державну доктрину, яка охопила всі сторони суспільного життя в Англії. І це не дивно, якщо врахувати величезний історичний досвід найбільш організованої, найбільш досвідченої в справах класової боротьби і політики англійської буржуазії у збереженні «соціального миру», відверненні класових боїв, підкупі і розкладі робітничої верхівки.

Англійська фінансова олігархія, одержуючи колоніальні надприбутки, мали певні можливості для підкупу окремих прошарків пролетаріату. Загальна сума додаткових доходів від пограбування колоніальних країн і за рахунок т. зв. «невидимого експорту» становила 330—350 млн. ф. ст., з них тільки 17 млн. йшли на видатки по соціальних реформах.

Вирішальний вплив на буржуазне соціальне законодавство початку XX ст. мало пожвавлення робітничого руху. В 1900-х роках англійський пролетаріат прокинувся після довгої сплячки і знову піднявся на боротьбу проти своїх гнобителів. В цей час значно посилось абсолютне і відносне зубожіння робітничого класу, ступінь його експлуатації.

Факти показують, що реального поліпшення умов життя основної маси пролетаріату в роки «великих соціальних реформ» Ллойд-Джорджа не відбулось. Навпаки, дитяча смертність в робітничих районах протягом 1906—1911 рр. зросла, а народжуваність скоротилася.

Одним з основних завдань соціальної політики правлячих кіл Англії у зв'язку з різким загостренням класових суперечностей було впровадження різних форм промислового арбітражу і примирення при трудових конфліктах. Попередження страйків та їх зрив набрали першорядного значення в урядовій політиці. З цією метою були прийняті певні законодавчі акти, створені спеціальні органи в різних галузях промисловості.

Суперечливість і непослідовність соціальної політики буржуазії досить чітко виявились в законі про пенсії. Напередодні першої світової війни ці пенсії одержувало близько одного мільйона чоловік. Хоч розмір їх був невеликий, запровадження державного пенсійного забезпечення за старістю (страховий фонд створювався без внесків з боку робітників) становило важливе соціальне завоювання англійського пролетаріату. «Акт про страхування» 1911 р. був поступком робітничому рухові. Проте великі монополії сподівались компенсувати свої втрати за рахунок піднесення інтенсифікації праці і підвищення цін. Соціальне страхування давало можливість капіталістам заморозити на тривалий строк зарплату робітників.

В системі соціальної політики англійської буржуазії початку XX ст. значне місце займав т. зв. «коопартнершип». Нібито маючи на меті залучити робітників різними шляхами до «участі» в прибутках, насправді буржуазні реформісти в першу чергу прагнули досягти «соціального миру», стабілізації внутрішньополітичного становища. Одночасно це було одним з методів розколу робітничого руху. Крім того, за допомогою матеріального стимулювання одних передбачалося посилити ступінь експлуатації інших робітників.

Буржуазна пропаганда всіляко розповсюджувала легенду про «демократизацію капіталу», використовуючи факти купівлі трудящими дрібних акцій. Насправді ж це був лише прийом, який давав монополіям можливість узяти під свій контроль ті незначні кошти, що їх робітники відкладали на чорний день.

Соціальне законодавство і політика англійської буржуазії на початку XX ст. були яскравим проявом спроб імперіалістичних кіл зміцнити своє класове панування. В галузі політики основне завдання правлячих кіл полягало в тому, щоб послабити гостроту класових конфліктів, створити оптимальні умови для посилення експлуатації пролетаріату і зміцнення тилу на випадок світової війни. В галузі економіки широке втручання держави у відносини між працею і капіталом та у виробництво створювало передумови для злиття державного механізму з монополіями і дальшого переходу до панування державно-монополістичного капіталу.

В галузі ідеології буржуазія прагнула до ідейного роззброєння пролетаріату, до отруєння його свідомості. Соціальної політиці пануючого класу всіляко сприяли реформістські лідери робітничого руху.

Незважаючи на значні структурні зрушення, що відбувалися протягом 1900—1914 рр., в Англії ніякого нового типу держави т. зв. «загального благоденства», як це намагаються довести сучасні буржуазні історики, тоді не виникло. Соціальна безодня між експлуататорами й експлуатованими стала ще ширшою і глибшою.

Досвід соціального маневрування правлячих кіл на початку XX ст. широко використовується в сучасних умовах як консерваторами, так і правими лідерами лейбористів, що насамперед відстоюють інтереси великих монополій.

На допомогу викладачу історії

ВИХОВАННЯ УЧНІВ НА ТРУДОВИХ ТРАДИЦІЯХ У ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Проблема виховання учнів на трудових традиціях радянського народу є однією з найактуальніших. Вона займає важливе місце в навчально-виховному процесі радянської школи, проходить червоною ниткою через викладання особливо таких предметів, як історія та суспільствознавство. Виховання учнів на трудових традиціях означає передачу історично нагромаджених кращих зразків свідомого ставлення радянських людей до праці і активної трудової діяльності.

За півстолітнє існування Країни Рад наш народ перед усім світом продемонстрував велич вільної від експлуатації праці, героїку трудових буднів у процесі будівництва соціалізму й комунізму. Виховання на трудових традиціях здійснюється в таких основних напрямках: живе споглядання трудової діяльності радянських людей; логічне осмислення праці та її результатів; безпосередня участь учнів у трудовому процесі. Звичайно, ці моменти виступають у нерозривній єдності, як єдиний процес, але на практиці, як правило, переважає один із них.

Одне з центральних місць у навчально-виховній роботі школи займає пізнання дійсності, нагромадження знань, що становлять складний діалектичний процес. В. І. Ленін учив: «Від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики — такий є діалектичний шлях пізнання істини, пізнання об'єктивної реальності»¹. Тому виховання на трудових традиціях необхідно починати з живого споглядання, безпосереднього відображення трудового процесу і його результатів у відчуттях та уявленнях учнів. Для цього учням розповідають про працю радянських людей, великі завоювання народу в перетворенні нашої країни з відсталого на передову. Підходячи до цього диференційовано, з урахуванням знань та вікових особливостей, учитель створює у школярів яскраві уявлення про героїку, велич праці, про її передовиків та ветеранів, викликає у своїх вихованців відповідні емоції.

Так, викладаючи в 9 класі підтему «Розвиток соціалістичної революції і зміцнення Радянської держави», учителька Ніжинської школи № 1 В. В. Фащук використала оповідання Олексія Толстого², матеріали, одержані школою з Волховської гідроелектростанції, спогади старого енергетика. Свою розповідь учителька розпочала так: «Уявіть собі січень 1918 року. Петроград у морозній пітьмі. В одному з особняків розмістився штаб Червоної гвардії і центр профспілки будівельників. Озброєні червоногвардійці, щоб перебити голод, димлять цигарками, без кінця ведуть розмови. Дивні слова чути з їхніх вуст: «Волховбуд, Ленін. Світло в кожний будинок...» В грізний час воєнних випробувань народ, натхненний партією і Леніним, мріяв, заглядав у майбутнє.

Одного разу в профспілку будівельників прийшов інженер Графтіо і заявив, що громадянин Ленін доручив йому підготувати кошторис Вол-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 38, стор. 157.

² А. Н. Толстой. Избранные сочинения, т. VI, М., 1953, стор. 353—354.

ховської станції. Червоногвардійці засипали його запитаннями. Він просто на стіні намалював схему греблі, станції, шлюзу, підрахував, що станція буде потужністю 80 тис. кінських сил і що потрібно 10 тис. робітників».

Учителька нагадала учням, що в той воєнний час країна була відстаюю. А втім на Волхов прибули з Пітера будівельники. Бракувало хліба, взуття, одягу. Один фунт хліба коштував 3 тис. крб., одна коробка сірників 1 тис. крб. Але справа швидко посувалась вперед. Один з іноземних спеціалістів заявив, що він не розуміє запалу робітників, бо це не робота, а війна. Вчителька запитала учнів: «Чому робітники проявляли такий героїзм?» І учні відповідали: «Тому, що звільнений від гніту народ творив нове життя, знав, що працює не на капіталіста-експлуататора, а на себе».

Чуттєві образи добре сприймаються учнями, активно діють на їх уяву, але вони однобічні, обмежені. В них не відображаються глибокі внутрішні зв'язки трудових традицій, їх сутність і закономірність. Ці категорії пізнаються за допомогою логічного мислення, що нерозривно пов'язане з живим спогляданням.

Абстрактне мислення як вищий ступінь пізнання дає змогу свідомо досягнути результати героїчної праці радянського народу за півстолітню історію. Тому вчителі на уроках вдаються до аналізу і синтезу, узагальнень, аналогій, порівнянь, користуються прийомами дедукції та індукції. Це допомагає учням робити певні судження і умовиводи про героїчне минуле, трудові традиції свого народу.

Так, учителька Переволочнянської середньої школи Прилуцького району Чернігівської області І. С. Станкевич під час вивчення суспільствознавства дає учням 10 класу визначення праці, підкреслює, що саме праця є головним джерелом існування людського суспільства, розкриває якісну відмінність праці в соціалістичному суспільстві від праці в антагоністичних суспільно-економічних формаціях. Після відповідних уроків у школі був успішно проведений диспут «Саме в праці велич людини».

На уроках історії і суспільствознавства учні знайомляться з кращими традиціями трудової і суспільно-політичної діяльності ветеранів праці, з нормами їх життя, ставленням до виконання своїх та громадських обов'язків.

Учні Добрянської середньої школи Ріпкинського району Чернігівської області листуються з трудівниками ХТЗ, отримали від них книгу про історію підприємства, фотографії майстрів «золоті руки» за роботою, альбоми з фотографіями тракторів різних марок. Цей матеріал учителька Л. М. Григор'єва використовує на уроках, присвячених індустріалізації країни.

Невичерпні багатства трудової діяльності виступають джерелом матеріального і духовного життя людини. Усвідомлення учнями її традицій має виняткове психологічно-виховне значення. Коли школярі, знайомляться з таким матеріалом, у них виробляється свідоме ставлення до праці, прагнення до примноження трудових традицій народу. А це, в свою чергу, сприяє їх вихованню в дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Учителі історії звичайно підкреслюють величезний вплив комуністичних суботників на свідомість людей. Цікаво побудувала свою розповідь про важкий 1919 рік учителька Прилуцької школи № 5 О. В. Смирнова. Вона почала з того, що в один з квітневих днів проходило засідання Московської Ради, на якому виступав В. І. Ленін. Затамувавши подих, слухали Ілліча робітничі і солдатські депутати. Серед них був і слюсар депо-сортувальна Московсько-Казанської залізниці І. Ю. Бураков, голова більшовицького осередку. Глибоко в душу запали йому

слова вождя про те, що всі свої надії партія покладає на робітничий клас. І запалив вірний син більшовицької партії Іван Бураков у серцях деповських робітників вогонь комуністичних суботників.

А було це так: закінчувався суботній день. Знесилені голодом, холодом, робітники поспішали піти з непривітного депо. Залишилось лише 15 чоловік послухати, що говорив на Московській Раді В. І. Ленін. І. Ю. Бураков розповідав товаришам про тяжке становище країни і про те, чого чекає зараз партія від них. Саме тоді на станцію прибули два ешелони з патронами, які терміново треба направити на Східний фронт. А відремонтованих паровозів на станції не було. І вирішила група втомлених і голодних людей не йти додому, а працювати безплатно доти, поки не будуть відремонтовані три паровози. Ніхто не знав, що того суботнього вечора 12 квітня вони почали величезної ваги справу, яку Ленін назвав «великим почином». Робітники працювали при світлі факелів, на холоді. Хто виконав своє завдання, допомагав товаришам.

Вчителька навела ленінське визначення комуністичної праці як праці безкоштовної на користь суспільства, праці добровільної. Учні називали передових людей м. Прилук, які нині виявляють саме таке ставлення до праці. На закінчення їм були поставлені такі питання: Чому почин залізничників знайшов палкий відгук серед робітників? Обґрунтуйте думку, що зародження комуністичних суботників було закономірним. Чому В. І. Ленін вважав переворот у ставленні людей до праці більш важким, суттєвим, ніж повалення буржуазії?

Готуючи відповіді, учні використали документальний матеріал, уривки з праці В. І. Леніна «Великий почин». Вдома вони написали твір «Радянський лад народжує нову людину».

Вивчаючи підтему «Економічний лад соціалізму» в курсі суспільствознавства, вчителі висвітлюють сумлінну працю радянських людей на благо суспільства, широко розкривають їх трудові традиції, використовують місцеві факти. Великі можливості для цього відкривають підтеми «Праця і розподіл при соціалізмі», «Створення матеріально-технічної бази комунізму», «Перехід до комуністичної праці і розподілу», «Формування людини комуністичного суспільства» та ін.

Учителі доручають учням самостійно готувати реферати, повідомлення, оформляти виставки, добирати документи з газет про передових людей, чия праця прославляє нашу країну. Увага учнів звертається на те, якою була і якою стала наша країна завдяки героїчній праці радянських трудівників. Це добре показала на місцевому матеріалі в своєму рефераті учениця 10 класу Ніжинської школи № 10 П.: «Порівнюючи роботу і побут членів комуні ім. Червоних партизан 1921 р. з сучасним колгоспом ім. М. І. Подвойського (організований на базі комуні), я конкретно уявляю собі той важкий шлях зростання, яким пройшли батьки, щоб досягти щасливого життя для нашого покоління. І ми будемо гідно продовжувати трудові традиції наших батьків».

Широкий простір для участі учнів у суспільно-корисному трудовому процесі відкриває позакласна і позашкільна робота у предметних гуртках, на пришкільній ділянці, у недільниках, обладнанні шкільних майстерень, ремонтуванні меблів, спорудженні приміщень, праця на підприємстві, в колгоспі чи радгоспі тощо. Продумана система трудового виховання здійснюється у Лосинівській середній школі Ніжинського району. В пришкільних майстернях обладнано 20 робочих місць для слюсарів та 16 — для столярів. Учні під керівництвом спеціалістів навчаються різним професіям. Комплексна бригада з 118 учнів працює у місцевому колгоспі. Бригада поділена на 8 ланок. На 114 га землі учні вирощують гречку та озиму пшеницю. Застосовуючи передові методи агротехніки

і дослідницької роботи, школярі збирають врожаї вищі, ніж колгоспники.

Вже протягом ряду років ремонт школи проводиться силами учнів. Вони спорудили їдальню, теплицю та інші приміщення. Учні охоче працюють на шкільних навчально-дослідних ділянках. За останні два роки в селищі Лосинівці учні посадили понад 50 тис. фруктових і декоративних дерев, кущів, чагарників. Озеленено 23 вулиці, посаджено алею, парк. Взимку учні вирубують на озері ополонки, рятуючи рибу від придухи, розвішують на деревах сотні кормушок для птахів.

В ряді шкіл організовуються зустрічі з людьми різних фахів. Так, міцна дружба встановилась між учнями Чернігівської школи № 16 і працівниками тролейбусного управління. Часто проводяться спільні вечори, зустрічі. Кращі виробничники працюють піонервожатими в школі. В 1968 р. в школі відбувся вечір, на якому виступали лауреат Ленінської премії геолог В. Р. Литвинов, будівельник — депутат Верховної Ради УРСР Г. Ф. Мельниченко, слюсар тролейбусного управління М. К. Сластін, головний режисер обласного театру В. В. Рудницький, інженер райоб'єднання «Сільгосптехніка» В. С. Лопухівський та ін. Все це сприяє розгортанню трудового виховання, правильному обранню учнями професії після закінчення школи.

Однак в окремих школах такій важливій справі не приділяється достатньої уваги. Про це свідчить анкетне опитування десятикласників ряду шкіл Чернігова. На запитання, що учень робитиме після закінчення школи, 485 відповіли, що мають намір продовжувати навчання. Лише 15 випускників заявили про бажання стати робітниками, працювати в промисловості. Зустрічаються і зізнання про те, що ніяка професія не приваблює.

Спостерігаючи учнів у процесі навчання та праці, поза уроками, учитель, класний керівник повинен вивчати характер, інтереси, нахили своїх вихованців. Це дозволяє краще організувати виховний процес і допомогти професійній орієнтації учнів.

Внаслідок відповідної роботи майже всі випускники Переписької середньої школи Городнянського району Чернігівської області обрали професії, про які мріяли. Вони трудяться в рідному колгоспі, на підприємствах або продовжують навчання. В своєму творі на тему «Про яку професію я мрію» випускник Г. писав: «Усі професії почесні і корисні. Але моя мрія — стати вчителем. Я дуже люблю маленьких дітей і хочу їх навчати. Я докладу всіх зусиль, щоб не тільки викладати їм, а й навчати їх безмежно любити свою Батьківщину». Учень К. мріє: «Я буду ватиму житла. Ця професія мені подобається тим, що на очах росте дім, і робиться це для щастя людей. Вірю, що моя мрія здійсниться».

Але найбільше учнів заявили про бажання залишитись і працювати в колгоспі, а згодом продовжувати навчання на агронома, зоотехніка і т. д.

В короткій статті немає можливості повністю аналізувати багатогранний досвід виховання учнів на трудових традиціях. Метою авторів було висвітлити лише окремі важливі сторони цього процесу на основі певного досвіду шкіл Чернігівської області.

С. П. МАРЦЕНЮК, Ю. Я. СІМЕНТОВ

Наш календар

З ІСТОРІЇ ЗВ'ЯЗКІВ ЧЕРВОНОПРАПОРНОГО КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ З АРМІЯМИ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ (До 50-річчя КВО)

Співдружність країн соціалістичної системи — це непорушна єдність держав з однотипною економічною основою, суспільно-політичним ладом, єдиним світоглядом, спільними інтересами й цілями. Їх співробітництво охоплює всі сторони життя, в тому числі військову справу. Народом, що стали на шлях соціалізму, вчив В. І. Ленін, обов'язково потрібен тісний воєнний і господарський союз, а то інакше капіталісти задавлять і задушуть їх поодинокі.

ці¹. Водночас він підкреслював, що проти інтернаціональної єдності трудящих не встоїть жодна сила імперіалістів².

КПРС і Радянський уряд свято виконують заповіді вождя, роблять усе необхідне для зміцнення бойового союзу соціалістичних країн, приділяють велику увагу вихованню радянських людей у дусі інтернаціоналізму. Під керівництвом КПРС провадиться величезна робота по зміцненню дружніх зв'язків між арміями СРСР і братніх соціалістичних країн. Великий вклад у цю справу роблять партійні й комсомольські організації Червонопрапорного Київського військового округу.

Передумови цієї дружби було закладено ще в суворі роки громадянської війни. На початку 1918 р. у Києві, Харкові й Дніпропетровську виникли чехословацькі загони Червоної гвардії, а в травні 1919 р. у Києві було сформовано інтернаціональний полк (1,5 тис. чол.). Представники іноземного пролетаріату входили до червоногвардійських загонів київського заводу «Арсенал»³. Наприкінці 1917 р. у Дніпропетровську було створено Перший Сербський Радянський революційний загін (близько 600 чол.), який боровся проти окупантів і гайдамаків разом з частинами Червоної Армії. Румунські загони билися під Києвом і Миколаєвом⁴. Київ, Полтава, Дніпропетровськ стали головними пунктами формування інтернаціональних частин. У Полтаві розгорнули активну роботу штаби Чесько-Словацької Червоної гвардії і революційного Югославського союзу. В Харкові діяла німецька група інтернаціоналістів, яка видавала газету, розповсюджувала листівки, займалася агітацією серед кайзерівських військ за створення інтернаціонального загону⁵.

Воїни-інтернаціоналісти розуміли, що допомагають Радянській Росії у жорсткій боротьбі з внутрішньою й зовнішньою контрреволюцією відстояти завоювання трудящих усього світу, своє майбутнє і шлях до щастя своїх народів. 20 березня 1918 р. ЦК Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії та штаб Чехословацької Червоної гвардії, що перебував у Полтаві, звертаючись до чеських революціонерів, закликали вступати до Червоної Армії для боротьби з німецькими окупантами: «Перемога російської революції — зоря нового ліпшого щасливого життя всього людства... Не простить нам історія, якщо ми, чеські революціонери, в годину тяжких випробувань залишимо наших російських товаришів одиницями в їх боротьбі з ворогами пролетаріату»⁶. ЦВК Рад України 12 березня 1918 р. повідомляв, що в триденних боях під Києвом «...пліч-о-пліч з Червоним козацтвом самовіддано билися до останніх сил і червоні чехословацькі й сербські загони, які так же героїчно захищали Радянську владу на Україні, як і українські робітники й селяни»⁷. Це було схоже

¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 40, стор. 46.

² Там же, т. 37, стор. 26.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 97, арк. 20; А. Клеванський. Чехословацкие интернационалисты и проданный корпус, М., 1965, стор. 160; Интернационалисты в боях за власть Советов, М., 1965, стор. 60; Киевский арсенал в пролетарской революции, Харьков, 1928, стор. 127—128.

⁴ ЦДАРА, ф. 28361, оп. 2, спр. 142, арк. 26.

⁵ История гражданской войны на Украине, т. 1, К., 1967, стор. 28, 29, 43; ЦДАРА, ф. 25808, оп. 2, спр. 42, арк. 15—17.

⁶ «Донецкий пролетарий» (№ 98), 20 березня 1918 р.

⁷ Вестник Украинской Народной Республики (№ 40), 12 березня 1918 р.

на революційну класову боротьбу пригноблених усіх національностей, у якій «...український селянин, російський, чеський, німецький робітник стоять єдиним фронтом проти ворожого фронту української, російської й австро-угорської буржуазії»⁸.

Воїни-інтернаціоналісти допомагали в боротьбі з контрреволюцією на Україні на всіх етапах громадянської війни і військової інтервенції. Сміливо діяв чехословацький батальйон у загоні В. Кіквідзе⁹. Близько 900 червоногвардійців-інтернаціоналістів були білогвардійців та інтервентів у складі 5-ї Радянської Армії, що довгий час діяла на території Київського військового округу. У Харкові польські комуністи оголосили мобілізацію на фронт на допомогу Червоній Армії. «Червона гвардія» революційних польських солдатів наносила відчутних ударів у тилах білопольських військ, для яких німецькі робітники затримували состав зі зброєю й спорядженням¹⁰.

Так у спільній боротьбі трудящих різних країн за справу Великого Жовтня заклалися основи майбутнього воєнного союзу й братерства країн соціалізму. Чималу роль у цьому відіграли воїни Київського військового округу.

У 30-х роках воїни округу подавали допомогу китайському й монгольському народам у боротьбі з японськими мілітаристами¹¹, билися в інтернаціональних загонах за свободу республіканської Іспанії. Чимало з них було нагороджено за це урядовими нагородами. Лютчикам І. Душкіну, І. Євсєєву, І. Проскурову, П. Ричагову, Б. Туржанському, С. Тархову, М. Шмельову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У 1937—1938 рр. добровольці-пілоти, зокрема з КВО, брали участь у відбитті японської агресії проти Китаю, знищивши хвалені з'єднання «Повітряний самурай» і «Чотири найбільших короля неба»¹².

Яскравим проявом непорушної бойової дружби радянських і монгольських трудящих були спільні бойові дії на р. Халхін-Гол (1939 р.), в яких також брали участь воїни Київського військового округу. Багато вихованців його військових училищ було удостоєно високих урядових нагород за мужність і відвагу. Героями Радянського Союзу стали лютчики О. Гринев, І. Красноярученко, В. Трубоченко, а орденами нагороджено — І. Овсянникова, О. Ворожейкіна, С. Петухова та інших. У боях відзначилися також десантники (К. Горшков, Я. Вожаков) й випускники танко-технічного училища (М. Русін, О. Крисюк, М. Ударов)¹³.

У роки другої світової війни радянські народи та їх героїчна армія відіграли вирішальну роль у розгромі фашистської Німеччини й мілітаристської Японії, подавши значну політичну, воєнну й матеріальну допомогу народам Європи й Азії в боротьбі проти фашизму.

У період загарбання Німеччиною ряду європейських країн у спільній боротьбі зміцніла бойова дружба поневолених народів. Їх кращі представники тікали з гітлерівських частин на Східному фронті до Радянської діючої Армії та партизанів. Так, у з'єднанні двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака билися поляки, чехи, словаки, румуни, угорці, серби, німці. До нього ввійшов цілий підрозділ 47-го угорського полку¹⁴. У складі великого партизанського з'єднання на Житомирщині діяв чехословацький загін Героя Радянського Союзу Яна Налепки. Один з бійців цього загону Ян Мурин згадував: «У нас збереглися найсвітліші згадки про українських партизанів, які вчили нас не лише вювати, але й жити по-новому»¹⁵. У з'єднанні П. П. Вершигора загonom розвідки керував Герой Радянського Союзу німець Роберт Кляйн, а комісаром загону був угорець Йосип Тоут¹⁶. На Україні воював польський партизанський загін Собес'яка¹⁷.

Значну роль у зміцненні дружби відіграла спільна участь радянських та польських і чеських військових формувань у боях проти фашистських загарбників на радянсько-німецькому фронті. Перше військове формування в СРСР — Чехословацький окремих батальйон на чолі з Л. Свободою дістав бойове хрещення біля с. Соколова (південно-західніше Харкова). Згадуючи про це, Л. Свобода писав: «Ми тут узнали, що таке Червона Армія, радянський озброєний патріот. Важко переоцінити той бойовий досвід, який ми перейняли у радянських гвардійців за 14 днів спільних боїв»¹⁸. За мужність і відвагу у тих боях 87 воїнів чехословацького баталь-

⁸ История гражданской войны на Украине, т. III, К., 1967, стор. 63—64.

⁹ «Красная звезда», 26 червня 1968 р.

¹⁰ История гражданской войны на Украине, т. III, стор. 125—126.

¹¹ История Киевского танко-технического училища им. С. К. Тимошенко, К., 1957, стор. 17.

¹² История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. I, М., 1960, стор. 124.

¹³ Матеріали музею історії військ КВО.

¹⁴ Под одним знаменем, М., 1963, стор. 5.

¹⁵ «Коммунист Украины», 1968, № 5, стор. 56.

¹⁶ П. П. Вершигора. Рейд на Сан и Вислу, М., 1961.

¹⁷ Под одним знаменем, М., 1963, стор. 136—150.

¹⁸ Л. Свобода. От Бузулука до Праги, М., 1963, стор. 116—122.

йону було нагороджено орденами й медалями СРСР, а Л. Свободу — орденом Леніна¹⁹. Успішні дії чехословацьких воїнів під Харковом мали велике військове й політичне значення. К. Готвальд вважав спільні дії Першого окремого чехословацького батальйону з Червоною Армією проти фашизму символом вічної єдності незалежної Чехословаччини з Радянським Союзом. На відзнаку цієї знаменної події у житті народів Чехословаччини та Радянського Союзу іменем с. Соколова названо один з найбільших заводів у Празі, а в селі регулярно відбуваються дружні зустрічі радянських людей з делегаціями трудящих братньої країни.

За участь у визволенні Києва 1-у Чехословацьку бригаду нагороджено орденом Суворова 2-го ступеня, а 139 солдатам і офіцерам вручено ордени й медалі СРСР, а поручикам А. Сохору й Р. Тесаржику присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Військова Рада 1-го Українського фронту в привітанні до воїнів бригади писала: «Столиця України — древній слов'янський Київ — ніколи не забуде, що за його визволення пліч-о-пліч з доблесною Червоною Армією билися й героїчні брати-воїни чехословацького народу»²⁰. Пізніше чехословацька бригада брала участь у визволенні Фастова, Коростеня, Радомишля, Житомира. За бойові дії під час визволення Білої Церкви її було нагороджено орденом Богдана Хмельницького 1-го ступеня, а один з полків став називатися Києво-Білоцерківським.

У формуванні Польської Армії велику допомогу подали партійні, радянські і воєнні органи. Вони допомагали ремонтувати казарми, організувати постачання військового майна²¹. Радянські офіцери-інструктори налагоджували бойову підготовку у відповідності з новими вимогами ведення бою.

Дуже тепло відносилось до польських воїнів також українське населення. Так, у м. Тростянці вони влаштовували спільні концерти художньої самодіяльності, вечори відпочинку тощо. Хвилюючим було прощання друзів, коли 1-а кавалерійська бригада відродженого Війська Польського направлялася на фронт. Пізніше її командир генерал-майор В. А. Радзиванович згадував: «Нас закидали квітами, обіймали, бажали бойових успіхів. Біля вагонів улали й тростяненці весело співали українських і польських пісень»²². Такі дружні відносини впливали на польських воїнів краще будь-яких слів і сприяли їх інтернаціональному вихованню. Радянський Союз надав польським частинам озброєння. У квітні 1944 р. польські й радянські зенітники відбили наліт 50 «Юнкерсів» на ст. Дарниця. Хоробро билася в цьому бою ланка поляка С. Дембняка, який записав на рахунок зенітників Війська Польського перші фашистські літаки²³. На Дарницькому кладовищі, де поховані польські та радянські патріоти, в 1968 р. відбулася зустріч ветеранів Війська Польського з воїнами КВО. Мітинг вилився у яскраву демонстрацію бойової єдності армій двох соціалістичних країн.

Багато частин і з'єднань українських фронтів брали участь у визволенні Румунії, Болгарії, Югославії, Чехословаччини, Польщі, зокрема з'єднання генералів О. Кравченка й Є. Белова — у визволенні Праги. Інтернаціональна бойова співдружність, яка склалася в роки Великої Вітчизняної війни між воїнами Київського військового округу й братніми арміями, є невичерпним джерелом виховання молоді в дусі дружби й вірності ідеям пролетарського інтернаціоналізму.

У повоєнний період організація оборони країн соціалістичної співдружності пройшла два етапи: 1-й — до укладення Варшавського договору (1955 р.) і 2-й — з 1955 р. до наших днів. У перший період зміцнення обороноздатності соціалістичних країн спиралося на систему двосторонніх угод про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. У цей час СРСР взяв на себе більшу частину зобов'язань на організацію загальної оборони соціалістичного табору.

У середині 50-х років внаслідок посилення агресивності імперіалізму соціалістичні країни змушені були об'єднати свою військово-політичну міць. 14 травня 1955 р. у Варшаві між європейськими соціалістичними країнами було укладено Договір про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу. Бойовий союз братніх народів, коли існують різні імперіалістичні воєнні угруповання, ефективно впливає на врегулювання міжнародної обстановки, сприяє своєчасному й ефективному припиненню імперіалістичної агресії. «Один за всіх, всі за одного» — такий принцип покладено в основу воєнного співробітництва соціалістичних країн, яке здійснюється на основі рівноправності, взаємної поваги, довіри та єдності поглядів на головні питання воєнного будівництва.

На практиці вироблено різноманітні форми зміцнення й розвитку бойової дружби армій братніх країн. Радянський Союз як наймогутніша ланка соціалістичної співдружності постачає іншим країнам сучасне озброєння, обмінюється науково-техніч-

¹⁹ 50 лет Советских Вооруженных Сил, М., 1968, стор. 538.

²⁰ Рождение чехословацкой Народной армии, М., 1959, стор. 131.

²¹ В. А. Радзиванович. Под польским орлом, М., 1959, стор. 20.

²² Там же, стор. 31.

²³ «Ленинское знамя» (газета КВО), 13 жовтня 1968 р.

ною інформацією та досвідом воєнного будівництва, готує кваліфіковані офіцерські кадри. Завдяки цьому дружні армії є найпередовішими арміями світу.

Важливе значення в розвитку військового співробітництва відіграють спільні військові навчання, а також окремих армій, на яких присутні делегації братніх країн. Наприклад, на навчаннях «Дніпро», які відбулися 1967 р. на території України й Білорусії, були присутні міністри оборони і начальники Генеральних штабів Збройних Сил країн Варшавського договору²⁴. Вони знайомилися з навчанням, побутом і життям радянських воїнів, розповідали про свої армії тощо.

Часто армії братніх країн обмінюються делегаціями, що сприяє зміцненню міжнародних зв'язків, підвалини яких було закладено у буремні роки спільної боротьби за встановлення Влади Рад у нашій країні та під час розгрому фашизму. Спогади ветеранів пробуджують у молодих воїнів почуття священного обов'язку кріпити й далі розвивати між братніми народами дружбу, освячену кров'ю.

Восени 1967 р. полковник Чехословацької Народної Армії Рудольф Бейковський, який прибув разом з делегацією в одну з частин Київського військового округу, під час бесіди з радянськими воїнами задав про бої біля с. Соколова, де загинув його бойовий друг Андрій з Дніпропетровщини. В пам'ять про нього він вручив значок «Відмінник чехословацької народної армії» рядовому Анатолію Демидову²⁵. В червні 1968 р. військова делегація з Чехословаччини відвідала танкістів Н-ської частини, де познайомилася з досвідом бойової й політичної підготовки, життям та побутом наших бійців. Великий вплив на членів делегації справили майстерність управління танками у складних умовах і навчальна стрільба. А на одному з вечорів дружби підполковник Роус сказав: «Наша частина билася разом з радянськими воїнами проти гітлерівських загарбників. Дружба, загартована в грозові дні, міцніє й зараз. Ми завжди пам'ятаємо про братню допомогу Радянської Армії, яку вона подала нам у боротьбі з нацизмом»²⁶. Радянські танкісти вручили гостям пам'ятні подарунки. Ця зустріч була яскравою демонстрацією непорушної бойової дружби. А раніше група воїнів Н-ської частини перебувала в гостях у чехословацьких танкістів.

Того ж року до Київського військового округу з візитом дружби прибула делегація офіцерів Болгарської Народної армії, яка відвідала також Київське танко-технічне училище та один з навчальних центрів. Гості оглянули учбові класи, познайомилися з побутом танкістів. У ленінській кімнаті танкової роти болгарських офіцерів зацікавив стенд «Народна Республіка Болгарія». Цветко Цветков відзначив: «У нашій армії в ротах також є подібні кімнати. Вони називаються димитровськими. І ми не мислимо їх без експозицій про героїчні подвиги радянських воїнів, про мирні будні наших радянських колег по зброї»²⁷. Візит друзів допоміг радянським і болгарським воїнам ближче познайомитися, взаємно збагатитися знанням військової справи, зміцнити ділові контакти.

У різних військово-учбових закладах Червонопрапорного Київського військового округу здобувають спеціальну освіту представники дружніх армій. За їх успішну підготовку багато радянських військових спеціалістів нагороджено орденами й медалями соціалістичних країн. Офіцери країн соціалістичної співдружності з теплотою згадують про своїх наставників і роках навчання. Інженер-майор Війська Польського Г. Карчевський писав до газети «Ленинское знамя» з приводу святкування 25-річчя своєї армії: «Чимало разів я зустрічався з радянськими офіцерами. Скільки разів вони приходили на допомогу польським воїнам! Їх безкорисливу допомогу ми відчуваємо на кожному кроці. Це ми дуже цінуємо. Я вчуся в КВІРТУ й щодня відчуваю братню руку допомоги радянських друзів. Якщо при вивченні складних питань зустрічаю труднощі, вони з радістю діляться своїм досвідом, радять, допомагають. Я особливо вдячний за допомогу прекрасним радянським офіцерам В. І. Кунцу, І. Є. Ландиш, В. І. Бубнову та іншим. Наші єдність, бойова дружба й братерство з армією СРСР непорушні»^{28–29}.

У військово-учбових закладах округу частими гостями бувають делегації з військових училищ і академій братніх соціалістичних країн, які знайомляться з досвідом підготовки офіцерів. В училищах проводиться велика робота по міжнародному вихованню курсантів. Там відбуваються урочисті вечори, присвячені знаменним датам у житті народів братніх країн, читаються лекції, влаштовуються кінофестивалі, концерти художньої самодіяльності, вечори бойової слави, екскурсії. Наприклад, 8 травня 1965 р. у Київському вищому інженерному радіотехнічному училищі відбувся вечір, присвячений 20-річчю перемоги над фашистською Німеччиною. У корот-

²⁴ От Минска до Києва, М., 1968, стор. 12.

²⁵ «Днепропетровская правда», 16 січня 1968 р.

²⁶ «Красная звезда», 12 червня 1968 р.

²⁷ «Ленинское знамя», 22 червня 1968 р.

^{28–29} «Ленинское знамя», 1 жовтня 1968 р.

ких виступах представників країн Варшавського договору підкреслювалась вирішальна роль Радянського Союзу в розгромі фашизму, висловлювалась глибока вдячність радянським людям і вказувалося на необхідність всебічного зміцнення бойової співдружності. У художній частині виступили артисти чехословацького цирку й самодіяльність Жовтневого палацу культури м. Києва. Потім демонструвалися короткометражні фільми соціалістичних країн. У фойє клубу діяла фотовиставка про спільні навчання країн Варшавського договору. Наступного дня було покладено вінки на могили воїнів, що загинули в роки другої світової війни. Учасники цього вечора, який пройшов під девізом «Брати по класу — брати по зброї», допомогли піонерам київських шкіл (№ 1, 60, 61) організувати й провести збори інтернаціональної дружби.

У жовтні 1968 р. у Київському окружному будинку офіцерів відбулися урочисті збори, присвячені 25-річчю Війська Польського. На них були присутні генерали та офіцери дружніх армій і генеральний консул ПНР у Києві Стефан Стец³⁰. Збори відкрив секретар Київського міськкому КП України Є. Л. Литвинов. З доповіддю виступив заступник командуючого військами Червонопрапорного Київського військового округу генерал-полковник В. Ф. Чиж. Потім надали слово кавалерові чотирьох польських нагород слюсарю заводу «Арсенал» Є. Ф. Нагорному, учаснику визволення Польщі генерал-майору В. Б. Плинському, воїнам Війська Польського. Подібні заходи сприяли розвитку й зміцненню почуття пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів соціалістичних країн.

У бібліотеках округу провадиться широка пропаганда серед воїнів кращих творів художньої літератури країн соціалізму, організовуються читачькі конференції, влаштовуються виставки літературних новинок братніх країн. Наприклад, у бібліотеці КВРТУ — до ювілейних дат усіх армій країн соціалістичної співдружності.

Курсанти беруть активну участь в науково-теоретичних конференціях, агітаційно-пропагандистській роботі воєнних училищ тощо. Наприклад, до конференції, присвяченої 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції і Радянських Збройних Сил, наукові реферати підготували капітан Ганс Вальтер (НДР), Жамбальджевийн Санжаєв (МНР) та інші.

Майже в усіх училищах Київського військового округу зберігаються пам'ятні подарунки воїнів дружніх армій. Вони допомагають виховувати курсантів у дусі ідей соціалістичного інтернаціоналізму. Курсанти часто зустрічаються з трудящими фабрик і заводів, відвідують різні інститути, музеї, театри. Вони беруть активну участь у художній самодіяльності, виступають перед воїнами Радянської Армії та трудящими з бесідами й доповідями, розповідають про будівництво соціалізму в своїх країнах тощо. Важливим засобом зміцнення дружніх зв'язків між країнами Варшавського договору є проведення спортивних міжармійських змагань, у яких беруть активну участь і воїни Київського військового округу, наприклад, О. Піддубний, О. Курило, С. Свешніков, М. Михелець, Є. Барбієр та ін.

Виховання особового складу в дусі бойового братерства з воїнами країн соціалізму є джерелом зміцнення могутності Радянських Збройних Сил, поліпшення морально-політичних і бойових якостей бійців. Інтернаціональний обов'язок примушує їх бути завжди готовими захищати інтереси соціалізму від будь-якого агресора, надавати допомогу миролюбним народам.

Єдність і згуртованість соціалістичних країн, їх армій — найважливіший фактор збереження миру. Якщо буде потреба, то армії країн соціалістичної співдружності стануть на захист соціалістичного ладу, свободи та незалежності своєї держави. Яскравим виразом інтернаціонального обов'язку були дії п'яти соціалістичних країн для захисту завоювань соціалізму в Чехословаччині, де було ліквідовано контрреволюційний заколот і тим самим зірвано задуми імперіалістичної реакції вирвати Чехословаччину з соціалістичної співдружності. Діяльність Збройних Сил братніх соціалістичних армій підтвердила їх вірність заповітам В. І. Леніна, який вчив, що соціалістична армія призначена оберігати завоювання революції та народну владу від ворогів³¹. Допомога братніх країн трудящим Чехословаччини захистити їх соціалістичні завоювання показала всім, що рубежі країн соціалізму недоторкані. Ніхто не зможе вирвати жодної ланки з соціалістичної співдружності. Наш народ та його армія свято виконують свій інтернаціональний обов'язок, що є наслідком величезної діяльності КПРС і Радянського уряду по інтернаціональному вихованню трудящих, зокрема воїнів.

В. В. СЕРЕБРЯННИКОВ

³⁰ «Комсомольское знамя», 12 жовтня 1968 р.

³¹ Див. В. І. Ленін. ПСС, т. 25, стор. 217.

СТАНІСЛАВ ВОРЦЕЛЬ

(До 170-річчя від дня народження)

Польський революціонер, соціаліст-утопіст Станіслав Ворцель народився 26 березня 1799 р. у містечку Степані нині Сарненського району Ровенської області.

Батько його, граф, належав до видатних людей свого часу і був прихильником короля, хоча підтримував прогресивні реформи.

ми. Ще у 1791 р. він надав своїм кріпакам право вибору: або відробляти панщину, або замість неї сплачувати чинш, або, залишивши все своє майно, йти з села¹.

На формуванні характеру майбутнього революціонера позначилась історія містечка, яке в XIII ст. було центром князівства. Тут у минулому відбувалися жорстокі битви, зокрема кровопролитні бої у роки визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького². Малий Станіслав любив слухати розповіді старих людей про битви за волю народну та щастя, про мужність народних героїв. І вже тоді, у дитячі роки у нього почали зароджуватись перші, ще не зовсім ясні та чіткі думки про волю, рівноправність, про боротьбу проти гніту та поневолення.

Мав вплив на Станіслава також гувернер-француз Галле. Польський письменник та етнограф Юзеф Ігнаці Крашевський, що не раз відвідував Степані, з великою теплою описав цього француза. Це він розвинув у Станіслава любов до літератури, історії, мистецтва, особливо до математики³.

Набуті знання юний Ворцель поглиблював з шістнадцятирічного віку в Кременецькій гімназії. У Кременці він був одним з найактивніших членів літературного гуртка.

З юнацьких років Ворцель присвячує себе боротьбі проти темних сил, боротьбі проти гніту. Для цього використовує він навіть таємні масонські ложі, що діяли на Волині. Він, як і його брат Микола, засланий пізніше царським урядом на Кавказ за зв'язки з декабристами, був членом лож у Дубно і у Рафалівці⁴.

У 1830—1831 рр., коли на Волині вибухнуло повстання поляків проти царизму, С. Ворцель організував невеликий партизанський загін, а пізніше очолив сотні повстанців, які діяли проти царських військ у районах Ковеля (Волинська область), Рафалівки та Володимирця (Ровенська область)⁵.

Після поразки повстання Ворцель емігрував за кордон. Жив деякий час з 1832 р. в Парижі, де його прийняли в Литовське товариство, членами якого тоді були Йоахім Лелевель, Адам Міцкевич та інші. Це товариство не вважало війну з Росією як війну з народом, а як війну свободи з деспотизмом. Великий вплив своїми революційними переконаннями в цей час на Ворцеля мав Адам Міцкевич.

Ворцель включився у політичну боротьбу польських емігрантів. Французький уряд за революційні переконання, за заклик спалити відозву генерала Бема, який вербував добровольців у легіон, що мав боронити у Португалії трон Донни Марії, вислав Ворцеля та його однодумців за межі країни.

Ворцель виїхав у Брюссель. Тут він працював наборщиком, коректором, співробітничав у газеті «Голос народу», де вмістив ряд статей («Дипломатія і пропаганда у Польщі», «Америка чи Алжир?», «Хто йде?» та ряд інших)⁶.

Свою ідейну позицію Ворцель виявив у промові 25 січня 1834 р. на честь декабристів, підкресливши, що поляки були завжди за свободу росіян і віддавали шану тим, хто боровся за неї⁷. Ворцель протягом всього свідомого життя, особливо в еміграції, жив переконанням про необхідність об'єднати зусилля польського і російського народів для спільної боротьби.

Вигнаний з Бельгії, як колись з Франції, Ворцель оселився у Лондоні, де близько познайомився і подружив з О. І. Герценом. Їх зустріч була зустріччю двох людей, які мужньо боролись проти спільного ворога — тиранії, експлуатації, насильства. Ворцель відіграв велику роль у створенні вільної російської друкарні в Лондоні.

«З усіх поляків, з якими я зблизився тоді, — пише Герцен, — він (Ворцель — Г. Б.) був найсимпатичнішим і може неподібним до інших у своєму ставленні до нас. Не можна сказати, щоб він любив росіян, але він розумів речі гуманно і тому був далеким від огульних проклять і обмеженої ненависті. З ним першим я говорив про створення російської друкарні... Ми повинні йти разом — повторював він потім часто — наша один шлях і одна справа»⁸.

¹ G-r Boleslaw Limanowski. Stanislaw Worcell, Kraków. 1913, стор. 357.

² Степанські бунтарі. — «Червоний прапор» (Ровно), 31 жовтня 1967 р.; Вал над Горинню. — «Червоний прапор», 8 жовтня 1968 р.; Як степа́нці митрополита прогнали — «Червоний прапор», 15 лютого 1963 р.

³ В. Limanowski. Назв. праця, стор. 10.

⁴ В. Limanowski. Назв. праця, стор. 40.

⁵ УРЕ, т. 3, стор. 21.

⁶ В. Limanowski. Назв. праця, стор. 99—100.

⁷ В. Limanowski. Назв. праця, стор. 101—102.

⁸ А. И. Герцен. Былое и думы, М., 1963, стор. 297.

Ворцель жив у Лондоні в дуже тяжких матеріальних умовах. Щоб добути засоби для існування, він давав уроки з математики, креслення, французької мови. Позитивний вплив на розвиток демократичних поглядів С. Ворцеля мали діячі робітничого руху, яких він знав в еміграції,—Кошут, Мадзіні та Гарібальді, Ледрю-Роллен. Ворцель зустрічався з К. Марксом⁹, був знайомий з його творами, поділяв його думки, знайомий був і з Віктором Гюго та з іншими.

Герцен високо цінив Ворцеля. «Знання його,—писав Герцен,—викликали подив. Займався він всім, все його цікавило, все пам'ятав. Вільно і гарно розмовляв французькою, німецькою і англійською мовами, глибоко знав стародавню і сучасну літературу. Бувало не раз, що я звертався до нього як до енциклопедії і завжди отримував негайну відповідь...»

Цінив у ньому Герцен чистий щирий характер його і відданість своєму народові. «Ваш прапор,—писав Герцен Ворцелю 22 грудня 1854 р.,—це і наш прапор, і, завдяки випадковим обставинам, цей прапор червоний».

Герцен вимагав, щоб Ворцель поїхав на берег Женевського озера, де міг би поправити своє здоров'я, і пропонував йому для цієї мети навіть кошти. Але Ворцель відмовився, посилаючись на те, що попереду багато нерозв'язаних справ.

Так і залишався без оздоровлення мужній польський патріот до самої смерті, яка настала 3 лютого 1857 р.

На похорон його зібралось багато людей. Прийшли англійці, французи, ірландці, шотландці, італійці на чолі з Мадзіні, угорці, німці, румуни, Герцен і Огарьов привели росіян.

Траурна процесія вирушила через місто на Хайгетське кладовище. Попереду майорів червоний прапор революції, якій віддав своє життя Ворцель. Труну несли разом з іншими Герцен і Огарьов. Над прахом покійного проголосили промови його друзі по боротьбі.

«На протязі двадцяти семи років Ворцель боровся день у день, година в годину з нуждою,—говорив француз Ледрю-Роллен.—Смерть його—то смерть Апостола Людства... так вмирає справжній революціонер».

З безмежною теплою написані Ворцелю сторінки «Былого и дум». У цій людині Герцен побачив представника кращих сил польського народу, що щиро прагнув до союзу з російським народом. До них звернувся Герцен зі сторінок «Полярной звезды» і «Колокола». Ворцель став прообразом десятків і сотень кращих синів польського народу, що «жадібно слухали могутню проповідь «Колокола» та стали ідейними сподвижниками Герцена і Огарьова, Чернишевського і Добролюбова. Дружба Герцена і Ворцеля підготувала союз російської і польської революційної демократії початку 60-х років, стала важливим вкладом в цінну традицію російсько-польської революційної співдружності»¹⁰.

Г. В. БУХАЛО

⁹ В. L i m a n o w s k i. Назв. праця, стор. 339.

¹⁰ История Польши, т. II, М., 1955, стор. 90—91.

* * *

Станіслав Ворцель—один з видатних діячів польського революційного руху 30—40-х рр. XIX ст. Після поразки польського повстання 1831 р., в якому він брав активну участь, став ідейним керівником революційно-демократичного крила польської еміграції, а згодом одним з ініціаторів і лідерів організації польських емігрантів «Люд польський». Його погляди збігались з поглядами польських соціалістів-утопістів, яким притаманний був зрівняльний соціалізм з відображенням містично-релігійного світогляду у вигляді християнського соціалізму. «Програма польських соціалістів-утопістів обмежувалась проголошенням принципу колективної власності на засоби виробництва як запоруки досягнення вищої рівності—урівняння соціальних умов». Сила їх була у «критиці всіх наявних і завуальованих компромісів з феодальним ладом, з ненависною трудовому народу шляхтою»¹.

На честь польських соціалістів-утопістів слід сказати, що вони розуміли, що прийти до нового суспільства можливо тільки шляхом збройної боротьби, шляхом насильства. Вони «без вагань заявили, що не уявляють собі революції без насильства і вважають його основою революційної тактики, а пропаганду лише доповненням»².

Громадсько-політична діяльність С. Ворцеля, його теоретичні погляди, незважаючи на їх обмеженість і помилковість, залишили глибокий слід у польському суспільному житті 30—40-х рр. і відіграли позитивну роль у формуванні революційного світогляду наступної когорти польських революціонерів—Я. Домбровського та ін.

¹ История Польши, т. I, стор. 498.

² Там же, стор. 500—501.

Життя та діяльність С. Ворцеля досить широко висвітлювалися в польській історичній літературі, присвяченій питанням суспільного руху 30—40-х рр. XIX ст., а польський історик Б. Лімановський опублікував у 1913 р. спеціальну монографію.

Цікавою сторінкою в біографії Станіслава Ворцеля є вплив брата Миколи на формування його поглядів. Микола Ворцель був офіцером колишнього польського війська, але в той же час брав участь у таємній організації — у Польському патріотичному товаристві, знав його мету. М. Ворцель мав зв'язки з російським декабристським рухом, зокрема з Південним товариством. Саме це обумовило появу повідомлення, що зберігається в документах Волинських дворянських депутатських зборів: «Государственный Совет... рассмотрел доклад правительствующего сената по делу о российских подданных, бывших членами польских тайных обществ, мнением положил... о графе Николае Ворцеле, офицере прежних польских войск, принадлежавшем к патриотическому обществу, как он после запретительного указа 1 августа 1822 года не только участвовал в действиях общества патриотического и знал цели оного, но также знал с достоверностью и о сношениях с членами Южно-Российского общества и об умысле произвести в России революцию»³.

За приналежність до таємного товариства М. Ворцель був позбавлений чинів і графського звання і направлений рядовим в окремих Кавказький корпус⁴. Тільки в 1856 р. йому повернено потомствене дворянство.

Безперечно, що зв'язок брата Миколи з декабристами позначився на формуванні поглядів С. Ворцеля і має важливе значення для вивчення зв'язків декабристів і польського визвольного руху.

Занадто скупі царські чиновники повідомляли про участь С. Ворцеля у повстанні 1830—1831 рр., обмежуючись оцінкою «заколотник». Докладніше про ці події розповідає польський діяч Олізар Нарциз у своїх мемуарах⁵. На підставі розмов з дружиною Ворцеля, Нарциз указує, що він був організатором загонів повстанців у Ковельському повіті, керував їхніми бойовими справами.

Царський уряд, зараховуючи С. Ворцеля до першого розряду державних злочинців, готував йому суворе покарання, але цього не сталося, бо Ворцель виїхав за кордон, де продовжував свою громадсько-політичну діяльність.

Одна з секцій товариства польських емігрантів «Польський народ», заснованого 1835 р. у Портсмуті, мала назву «громада Умань». Очолював секцію С. Ворцель. У декларації з приводу створення секції «Умань» підкреслювалася солідарність з повсталими у 1768 р. українськими селянами.

Б. А. КРУГЛЯК

³ Житомирський обласний державний архів, ф. 146, спр. 1525, арк. 83.

⁴ Там же, арк. 20.

⁵ Pamientniki kasztelana Narczyza Olizara Rok 1831, z. II, Warszawa, 1907.

ДЕЛЕГАТ ПРАЗЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (До 85-річчя від дня народження Д. М. Шварцмана)

У березні 1969 р. минає 85 років з дня народження Давида Марковича Шварцмана¹. На шлях революційної боротьби він вступив 1901 р., а уже в травні 1902 р. за розповсюдження нелегальної літератури та пропаганду серед робітників був заарештований і висланий з Києва за місцем проживання батьків. Згодом Давид Маркович

знову в Києві, бере участь у революційних подіях 1905—1907 рр. І надалі його революційна діяльність пов'язана з Києвом.

У роки революційного піднесення київські більшовики боролися за зміцнення нелегальної партійної організації. Ця боротьба велась у союзі з меншовиками-партійцями, серед яких був і Д. М. Шварцман. Про цей союз В. І. Ленін писав: «У таких зразкових і передових для Росії 1910 і 1911-го років с.-д. організаціях, як бакинська і київська, цей союз, на велику радість більшовиків, перетворювався майже в повне злиття, в єдиний нерозривний організм с.-д. партійців»².

У 1910—1912 рр. Д. М. Шварцман стає одним з активних працівників Київської партійної організації. Про цей час він згадував: «На протязі 1910 р. робота ширилась... На початку 1911 р. Київська організація була вже досить значною силою... Існувала тоді вже при Київському комітеті й пропагандистська колегія, а також спе-

¹ Д. М. Шварцман говорив про день свого народження 18 березня. У його паспорті число і місяць не вказані (ПА ІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 197).

² В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 295.

ціальна організаційна комісія, яка, головним чином, заводила зв'язки з заводами й підприємствами»³.

Зміцненню Київської організації РСДРП сприяло те, що вона регулярно підтримувала через Н. К. Крупську зв'язок з В. І. Леніним, більшовицьким центром. Київська організація однією з перших підтримала ленінську ідею скликання VI загальнопартійної конференції, першою стала на шлях практичного здійснення ленінських настанов по її підготовці. В. І. Ленін вважав, що основна робота повинна провадитись у Росії, куди з цією метою була направлена група товаришів на чолі з Г. К. Орджонікідзе. «З приїздом Г. К. Орджонікідзе і рішенням таких важливих питань, як скликання загальнопартійної конференції,— писав Д. М. Шварцман,— Київська організація ніби вступила в новий етап своєї діяльності. Відбувалося значне поживлення партійної роботи»⁴. Київський комітет виділив на допомогу Г. К. Орджонікідзе Д. М. Шварцмана, який узяв безпосередню участь у роботі по створенню Російської Організаційної Комісії (РОК). Він виїжджав до Катеринослава та інших міст для проведення роботи по підтримці РОК партійними організаціями. В. І. Ленін щодо створення РОК писав: «Ця комісія була справою організацій Київської, Катеринославської, Тифліської, Бакинської і Єкатеринбурзької, до яких скоро приєдналося ще 20 організацій»⁵.

Резолюцію Київського комітету про підтримку ідеї скликання конференції отримала редакція Центрального органу РСДРП газета «Соціал-демократ» і опублікувала її у вересні 1911 р. з такою приміткою: «Від усієї душі вітаємо цей крок Київського комітету. Віддамо всі сили на найенергійнішу роботу по негайному скликанню партійної конференції, яка згуртує партію і дасть їй можливість побороти «столипінських соціал-демократів» — ліквідаторів..., що намагаються зруйнувати РСДРП»⁶.

В листопаді 1911 р. на загальноміській конференції Київської організації РСДРП був обраний новий партійний комітет, до складу якого увійшов і Д. М. Шварцман. Тоді ж його було обрано делегатом VI (Празької) конференції, а на ній — головою мандатної комісії і членом ЦК РСДРП. В. І. Ленін зазначав: «Було всього *два* меншовики партії: від Києва — тримався архікоректно і йшов загалом *разом*»⁷.

У своїй наступній діяльності Д. М. Шварцман не відходив від лінії, накресленої конференцією й ленінським Центральним Комітетом.

Після конференції Д. М. Шварцман виступав з доповідями у Києві, Одесі, Полтаві, Харкові, Єнакієвому та в інших місцях, пропагуючи рішення Празької конференції. В своєму листі з Києва Г. К. Орджонікідзе писав В. І. Леніну в Париж у лютому 1912 р.: «У Києві дуже міцно. Щонеділі виходять листки і ведеться робота. Віктор* молодець, провів доповіді»⁸. Один з засновників і керівників Комуністичної партії України М. М. Майоров так згадував про діяльність Давида Марковича: «Після закінчення Празької конференції Шварц(ман) приїздив до нас у Катеринослав інформувати організацію про рішення конференції...»⁹.

Газета «Соціал-демократ» 25 квітня 1912 р. вмістила резолюцію Київського комітету РСДРП, де говорилося: «Заслухавши звіт делегата Київської організації про конференцію РСДРП, яка відбулася у січні 1912 р., комітет Київської організації РСДРП: 1) вітає конференцію... всеросійської організації свідомого пролетаріату, і 2) визнає її, а також і обраний нею Центральний Комітет, установами загальнопартійними, а їх директиви для себе обов'язковими»¹⁰.

Члени ЦК й делегати Празької конференції допомогли місцевим організаціям згуртувати свої сили, зміцнити лави. В. І. Ленін писав 28 лютого (12 березня) 1912 р.: «Тепер 12 делегатів в Росії — скрізь роблять доповіді. З Пітера, Москви, Києва, Самари, Миколаєва і Тифліса *є вже листи* про це. Робота пішла і піде»¹¹.

³ Шварц[ман] Д. Про роботу Київської партійної організації за 1910—1911 рр. (Спогади) — Нелегальна організація РСДРП у Києві за часів піднесення (1910—1914). Збірник статей, спогадів і матеріалів з історії Київської організації РСДРП, Х.—К., 1930, стор. 87, 88.

⁴ Д. М. Шварц-Шварцман. Из революционного прошлого (Киевская организация РСДРП и Пражская конференция). — «Вопросы истории КПСС», 1967, № 1, стор. 117.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 17, стор. 464.

⁶ Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июль 1907 г.—февраль 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1960, стор. 363.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 3—4.

* Віктор — партійна кличка Д. М. Шварцмана.

⁸ Большевики Украины..., стор. 392.

⁹ М. Майоров. К переписке Н. К. Крупской со Шварцом. — «Летопись революции», 1928, № 4, стор. 154.

¹⁰ Большевики Украины..., стор. 410, 411.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 4.

Д. М. Шварцман разом з товаришами постійно інформував В. І. Леніна про стан роботи Київського комітету, отримував від вождя необхідні вказівки, нелегальну літературу. Інколи це листування, через поліцейські переслідування, на деякий час переривалось. Так, у листі від лютого — березня 1912 р. Київському комітету Н. К. Крупська писала: «Дуже турбує мовчання Ваше (Є. Б. Бош — М. М.) і Давида...»¹²

Значну роботу виконав Д. М. Шварцман по створенню обласного партійного центру Півдня Росії, підпорядкованого ЦК партії. Ця ідея належала В. І. Леніну.

У листі з Одеси до Н. К. Крупської Д. М. Шварцман 10 квітня 1912 р. повідомляв, що вони з С. Орджонікідзе вирішили об'їхати південні організації, щоб розповісти про Празьку конференцію та домовитися про створення обласного центру і що сподіваються залучити Київ, Харків, Одесу, Миколаїв, Катеринослав, Полтаву, Луганськ, Юзівку і деякі інші організації¹³.

5 липня 1912 р. він знову надсилає листа Н. К. Крупській: «Для Надії Костянтинівни. Дорогі товариші! Тільки сьогодні повернувся з поїздки. Був у Єнакієвому, Харкові і Полтаві. Скрізь наша пропозиція зустрічає повне співчуття. У конференції вирішили взяти участь названі вище організації і, крім них, Катеринослав, Зах. Каменська група і Одеська група... Підготовча робота по скликанню обласної конференції майже закінчена, але сучасний стан у Києві не дозволяє надіятись на скоре скликання. Можете уявити мій стан. Докладено стільки праці і немає змоги реалізувати її, а тут ще доводиться чекати з дня на день. Виїжджати нікуди, та і немає бажання; неприємно ховатися, коли більшість товаришів не встигла сховатись. Віктор»^{14—16}. І справді, в середині 1912 р. Д. М. Шварцман був заарештований, у листопаді 1913 р. висланий в Іркутську губернію, звідки повернувся лише влітку 1917 р.

На початку 1918 р. він керує видавничою групою Військового комісаріату України. Під час наступу німецьких військ евакуювався до Москви, звідки знову повернувся до Києва, у підпілля. Потім перебував на політичній роботі в Червоній Армії¹⁷. З січня 1920 р. входив до складу Київського губерньського комітету КП(б)У. Того ж року на Київській міській конференції КП(б)У став членом новообраного губкому¹⁸. З початку 1921 р. по травень 1922 р. Д. М. Шварцман — секретар комфракції губерньської Ради профспілок, потім — складач 2-ої державної друкарні; з червня 1922 р. по жовтень 1925 р. — начальник Київського губерньського управління соціального страхування, з листопада 1925 р. по жовтень 1926 р. — завідувачий фондовим відділом Головного управління соціального страхування України (Харків), з листопада 1926 р. по жовтень 1929 р. — заступник голови правління Одеської окружної страхової каси, потім — начальник окружного управління ощадних кас; з листопада 1929 р. по лютий 1932 р. — старший інспектор Головного управління ощадних кас РРФСР, потім — економіст Московського управління ощадних кас. З лютого 1932 р. — голова правління артілей «Робочий печатник» та «Ленинський печатник», з 1938 р. — інспектор Головного аптекоуправління, працівник різних установ. З 1947 р. був пенсіонером республіканського значення. Партійний стаж Д. М. Шварцмана рахується з 1918 р. Помер Д. М. Шварцман у лютому 1968 р.¹⁹

М. І. МОСКАЛЕНКО

¹² Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема. 1910—1914 гг. Сборник документов и материалов, К., 1959, стор. 141—142.

¹³ Большевики Украины..., стор. 407, 408.

^{14—16} Там же, стор. 432.

¹⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 197.

¹⁸ Нариси історії Київської обласної партійної організації, К., 1967, стор. 244, 250; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 161, стор. 7.

¹⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 197.

БОРЕЦЬ ЗА НАРОДНУ ВОЛЮ (До 75-річчя від дня народження Йосипа Скрипи)

1 березня цього року минуло 75 років з дня народження Йосипа Скрипи — видатного діяча Комуністичної партії Західної України, Комуністичної партії Польщі, депутата польського сейму 1922—1927 рр. скликання.

Й. Скрипа народився в с. Седиськах Замостського повіту на Холмщині в бідняцькій сім'ї. Після навчання в народній школі він поступив до учительської семінарії в Сольці, а після закінчення її працював народним учителем у Замостському та Холмському повітах. Під час імперіалістичної війни Й. Скрипа був евакуйований

¹ Див. біографічний нарис про Й. Скрипу. М. Щириба. Депутат від революційно-го табору. — Збірник «За волю народу», Львів, 1959.

на Кавказ. В м. Баку він вступив на вищі педагогічні курси², сполучаючи навчання з роботою.

Коли закінчилася перша світова війна, Й. Скрипа повернувся у рідні місця і в лавах революційних борців проти режиму буржуазно-поміщицької Польщі взяв активну участь у політичному, культурно-освітньому та кооперативному житті свого повіту. За революційну діяльність в 1919 р. був ув'язнений реакцією в Берестейській фортеці, таборах у Замості, Вадовіцах і Домб'ю біля Кракова³. Як одного з найактивніших діячів Холмщини Й. Скрипу у 1922 р. обрали від блоку національних меншостей депутатом польського сейму. Від земель Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя представниками у сеймі були двадцять один депутат і в сенаті — п'ять. Вони створили в польському парламенті українське парламентське представництво. Й. Скрипа як член Української соціал-демократичної партії з 1920 р. належав до його лівого крила.

23 травня 1923 р. Й. Скрипа разом з лівими елементами українського сеймового клубу утворив соціалістичну фракцію. У тому ж році він став членом Комуністичної партії Західної України. 22 лютого 1924 р. п'ять депутатів сейму, в тому числі Й. Скрипа, вийшли з складу українського сеймового клубу й утворили самостійну фракцію УСДП, що була на цей час легальною організацією КПЗУ⁴.

7 листопада 1924 р. депутати-комуністи Я. Войтюк, А. Пашук, Х. Приступа, Й. Скрипа разом з польськими комуністами С. Ланьцущьким та С. Круліковським на основі рішення Комуністичної партії створюють у сеймі Комуністичну посольську (депутатську.—Т. В.) фракцію. Секретарем її був обраний Й. Скрипа, який оголосив декларацію комуністів у сеймі. Він залишався членом цієї фракції з листопада 1924 р. по листопад 1927 р. З трибуни сейму неодноразово лунав його полум'яний заклик боротися за народну волю. В парламенті він захищав інтереси трудящих як Західної України, так і Польщі, пропагував ленінські ідеї, викривав антинародний режим польської буржуазії і поміщиків⁵.

Як відзначав ЦК КПЗУ, «Тов. Скрипа був добре відомий широким трудящим масам Польщі і Західної України своїми багаточисленними виступами в сеймі та на мітингах, на яких сміливо викривав злочинну по відношенню до трудящих мас політику уряду буржуазії та її соціал-угодовських лакеїв».

Він виступав перед селянами Холмщини, робітниками Лодзі й Львова⁶, був активним партійним діячем, входив до складу Холмського окружного КПЗУ, з 1923 р.—кандидат у члени ЦК КПЗУ. Як секретар фракції він звітував про її роботу на IV конференції Комуністичної партії Польщі (листопад—грудень 1925 р.), де був делегатом від КПЗУ на четвертий з'їзд КПП.

Влітку 1927 р. Й. Скрипа, за станом здоров'я виїхав до Радянського Союзу, а на початку 1928 р.—на лікування до Праги.

В березні 1928 р. під час виборів до сейму Й. Скрипа був обраний депутатом на наступний строк за списком Комуністичної партії виборцями пролетарського Домбровського басейну. Однак, йому не судилося повернутися до революційної роботи. Життя полум'яного борця за народне щастя обірвалося. «Смерть Й. Скрипи — це величезна втрата для Комуністичної партії Західної України»,—говорилось в некролозі ЦК КПЗУ».

16 лютого 1929 р. у Празі за участю делегацій Комуністичної партії Чехословаччини, КПЗУ, Комуністичної партії Закарпатської України та Комуністичної фракції сейму відбувся похорон Й. Скрипи. Празький пролетаріат віддав належну шану комуністу-ленінцю незважаючи на жандармські репресії⁷. До останнього подиху Йосип Скрипа був вірним бійцем партії, в рядах якої він здобув революційний гарт, славу якої він примножував своєю революційною діяльністю.

Т. В. БЕРНАЦЕК

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 33, арк. 118.

³ Там же, арк. 120.

⁴ Там же, од. зб. 10, арк. 4—5; од. зб. 226, арк. 32; од. зб. 76, арк. 9.

⁵ *Postowie rewolucyjne w Sejmie (1920—1935)*, Książka i Wiedza, 1961, стор. 83; «Коммунист», 1963, № 10, стор. 41.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 33, арк. 115; од. зб. 52, арк. 64; од. зб. 215, арк. 12; од. зб. 154, арк. 77—78.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 33, арк. 116, 119; 121—124; оп. 2, од. зб. 65, арк. 68; «Z pola walki», 1962, № 3, стор. 135; 1960, № 3, стор. 95.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ІСТОРІЯ УГОРСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1919 р. В ДОКУМЕНТАХ І МАТЕРІАЛАХ

За час, що минув після визволення Угорщини Радянською Армією і утвердження народно-демократичного ладу в країні, угорська історична наука досягла значних успіхів. Зокрема це стосується історії соціалістичної революції 1919 р., інтерес до вивчення якої значно посилюється після 1948 р., коли народно-демократичний лад у країні визначився як різновид диктатури пролетаріату. Це ознаменувалося виходом у світ ґрунтовного збірника «Угорська Радянська Республіка 1919 р.»¹, де вміщено ряд висловлювань В. І. Леніна щодо Угорщини, архівні матеріали, що відбивають передісторію соціалістичної революції в Угорщині, декрети Радянського уряду, Все-угорського з'їзду Рад робітничих, червоноармійських і селянських депутатів, витяги з промов і статей видатних діячів Комуністичної партії Угорщини, а також велику кількість фотодокументів.

Головним недоліком цього видання, як і всіх наступних публікацій першоджерел аж до 1956 р., є те, що в них зовсім не відбита діяльність Бела Куна й інших відомих керівників комуністичного руху в Угорщині. При відборі і групуванні матеріалів збірника позначився негативний вплив культу особи М. Ракоші.

П'ятитомний збірник документів з історії Комуністичної партії Угорщини² складається з ретельно відібраних статей і повідомлень, опублікованих здебільшого в робітничій пресі, витягів з протоколів з'їздів соціал-демократичної партії, а також архівних матеріалів, що відбивають придушення робітничого руху з боку урядів Австро-Угорщини. У короткій передмові до першого тома вказується, що цей збірник є першорядним джерелом при вивченні історії угорського робітничого руху, опублікування його сприятиме також глибшому вивченню героїчної історії комуністичного руху в Угорщині³.

Документи і матеріали першого тома збірника висвітлюють історію робітничого руху в Угорщині від його зародження і до Великої Жовтневої соціалістичної революції. Великий інтерес становлять ті з них, що характеризують діяльність очолюваної Дюла Алпарі лівої опозиції в угорській соціал-демократичній партії та викривають зраду її лідерів напередодні і під час першої світової війни.

Другий том складається з трьох розділів: 1) Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції в Угорщині. Буржуазно-демократична революція в Угорщині; 2) Утворення КПУ та її боротьба за диктатуру пролетаріату; 3) Угорська Радянська Республіка. Найцікавішим матеріалом тома є витяги з газет «Соціаліст форрадалом»⁴, «Вереш уйшаг»⁵ та інших, що стали бібліографічною рідкістю. Вдало і найбільш повно складено третій розділ, де вміщено важливі декрети Угорської Радянської Республіки.

Матеріали першого і другого томів збірника, хоч і не є вичерпними, дозволяють, проте, дослідити важливі проблеми робітничого руху, починаючи з його перших кроків і до загибелі Угорської Радянської Республіки. Додані до кожного тома хронологічні таблиці та списки літератури підвищують цінність збірника як посібника і джерела при вивченні історії буржуазно-демократичної та соціалістичної угорських революцій.

Документи і матеріали, вміщені в 3, 4 і 5 томах збірника, відображають історію робітничого руху в країні від часу встановлення кривавої диктатури буржуазно-поміщицької контрреволюції Хорті й до визволення країни Радянською Армією.

Водночас з публікацією згаданих збірників Інститут історії партії розпочав підготовку багатотомного видання «Вибранні документи з історії угорського робіт-

¹ A Magyar Tanácsköztársaság 1919, Budapest, 1949.

² Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához, тт. I, II, Budapest, 1954.

³ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához, тт. I, II, стор. 5.

⁴ «Szocialis Forradalom» — орган угорської групи РКП(б), видавався у Москві, починаючи з 3 квітня 1918 р.

⁵ «Vörös Ujság» — Центральний орган Комуністичної партії Угорщини, почав видаватися з 7 грудня 1918 р. В період Радянської влади виходила тиражем 300 тис. примірників як вечірній центральний орган партії.

ничого руху». Досі опубліковано 1, 2, 3, 5 і 6 томи. До п'ятого тома⁶ відібрано понад 700 винятково цікавих і різноманітних документів, що охоплюють період від Великої Жовтневої соціалістичної революції до проголошення Угорської Радянської Республіки. Вони висвітлюють вплив Великого Жовтня на робітничий рух в Угорщині, воєнну поразку австро-угорської монархії та її розклад, відображають історію буржуазно-демократичної революції в Угорщині (жовтень 1918 р.), участь угорських військовополонених-інтернаціоналістів у захисті першої в світі республіки Рад, розгортання революційного руху в армії, а також репресивні заходи угорських властей проти колишніх військовополонених, які несли з Радянської Росії на батьківщину ідеї Великого Жовтня.

У цьому ж томі є документи, що дозволяють простежити за створенням ліберально-соціал-демократичного уряду Угорщини, викривають його антинародну політику. Проте більшість матеріалів висвітлює виникнення Комуністичної партії Угорщини (24 листопада 1918 р.), її невтомну боротьбу проти контрреволюційних сил в країні, а також боротьбу трудящих мас під її керівництвом за перетворення буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і встановлення диктатури пролетаріату у формі Рад, виникнення революційної ситуації і проголошення 21 березня 1918 р. Угорської Радянської Республіки.

Шостий том збірника «Вибрані документи з історії угорського робітничого руху», виданий двома частинами⁷, є, безперечно, найважливішою публікацією документальних матеріалів з історії соціалістичної революції в Угорщині 1919 р. Майже тисяча документів, виявлена в центральних і місцевих архівах Угорщини й суміжних з нею країн, матеріали з центральних, обласних і районних газет відображають велику творчу діяльність трудящих у соціалістичній перебудові країни, їх героїчну боротьбу проти антантівських інтервентів і внутрішніх контрреволюційних сил. Особливий інтерес становлять протоколи Революційної Урядової Ради (Раднаркому) стенограми Всеугорського з'їзду Рад, протоколи Будапештської та численних місцевих Рад робітничих і солдатських депутатів. Протоколи засідань ЦК Угорської соціалістичної партії та її з'їздів досі не знайдені. Однак упорядкити збірника значною мірою заповнили цю прогалину, використавши сучасну партійну пресу, зокрема «Вереш уйшаг» і «Непсава»⁸ — центральних органів Об'єднаної партії. Серед документів є також усі важливі декрети Революційної Урядової Ради і народних комісарів, Конституція Угорської Радянської Республіки, затверджена на Всеугорському з'їзді Рад.

На основі цих та інших документів можна день за днем простежити виникнення місцевих і центральних органів диктатури пролетаріату — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, Революційної Урядової Ради, Центрального Виконавчого Комітету, Червоної міліції, революційних трибуналів — та їх багатогранну діяльність, спрямовану на соціалістичне перетворення промисловості, банків, транспорту, на піднесення матеріального добробуту трудящих і здійснення культурної революції. Документи, відібрані з фондів Воєнно-історичного архіву в Будапешті, подають відомості про організацію Червоної Армії, її чисельний склад і озброєння, про хід воєнних дій.

Чимало документальних матеріалів викриває дворушництво правих соціал-демократів.

Близько 200 документів, що увійшли до шостого тома «Вибраних документів з історії угорського робітничого руху», опубліковано вперше. Серед них важливо відмітити промови й уривки з творів Бела Куна, Тібора Самуелі, Єне Ландлера та інших видатних діячів Угорської Радянської Республіки. Опубліковані документи переконливо свідчать про авангардну роль комуністів в усіх творчих починаннях, спрямованих на соціалістичну перебудову країни, захист і зміцнення Радянської республіки, про величезний вплив учення В. І. Леніна на членів Комуністичної партії Угорщини, лівих соціал-демократів, народні маси. Разом з тим документи показують, що навіть теоретично підготовлені комуністи, які працювали на відповідальних ділянках партійного апарату, недостатньо опанували на той час ленінським ученням. Це спричинило до нерозуміння ними значення й ролі справді монолітної комуністичної партії в період диктатури пролетаріату та до неправильного, антиленінського підходу до розв'язання аграрного питання, що перешкодило робітничому класу встановити міцний союз з сільською біднотою і нейтралізувати середняків у початковий період диктатури пролетаріату.

Група документів яскраво відображає пильну увагу В. І. Леніна до Угорської Радянської Республіки, подання їй моральної та воєнної допомоги як першій союзниці Радянської Росії та Радянської України, участь російських, українських, сло-

⁶ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, Budapest, 1956, t. V.

⁷ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, t. VI a, Budapest, 1959; VI b, Budapest, 1960.

⁸ A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai, t. VI a, стор. VIII.

вацьких, чеських, румунських, польських та інших інтернаціоналістів у захисті із зброєю в руках Угорської Радянської Республіки.

Документальні матеріали, виявлені, зокрема, в архівах Радянського Союзу, показують участь угорських військовополонених-інтернаціоналістів у громадянській війні в Радянській Росії, що було проявом революційної співдружності між радянським і угорським народами.

Документи, цього тома відтворюють не тільки важливі події в житті угорського народу в період існування Радянської республіки, а й порівняно дрібні епізоди, що характеризують творчу діяльність трудящих у низових органах влади. Усі вони показують, як це підкреслюється в передмові, «історичне значення Радянської Республіки, необхідність її виникнення, її злиття з народом, героїзм і сили угорського народу як творця історії... Документи також свідчать про те, що Радянську Республіку повалили зовнішні сили за допомогою внутрішньої контрреволюції, що внутрішня контрреволюція сама ніколи б не спромоглася повалити владу пролетаріату».

Використання документів і матеріалів, зміщених у п'ятому і шостому томах, суттєво полегшується короткою передмовою, що розкриває архітектуру збірника, аналізує документи та найважливіші принципи, якими керувалися укладачі при відборі й обробці документів. До речі, всі документи шостого тома, на відзнаку від попередніх, згруповані не за тематичним, а за хронологічним принципом. До документів додано необхідні, хоч інколи й скупі, коментарі. В п'ятому томі є бібліографія з історії угорського робітничого руху, огляд преси робітничих організацій та інших газет, використаних у цьому виданні, а в шостому — огляд найважливіших книг з історії Угорської Радянської Республіки, перелік видань періоду її існування, список опублікованих до 1959 р. угорською мовою документів, тематичний зміст. До обох томів додається хронологія, іменні та географічні покажчики. Вміщення списків документів, опублікованих російською мовою значно розширює коло читачів цього видання.

Поряд із загальними документальними збірниками в Угорській Народній Республіці видано ряд цікавих тематичних публікацій джерел, що вдало доповнюють перші. До їх числа належить збірник «Маївки в Угорщині»⁹, що подає відомості про відзначення Першого травня трудящими Угорщини з часу утворення соціал-демократичної партії в 1890 р. і до встановлення в країні народної демократії. Майже половину матеріалів його складають статті та повідомлення, запозичені з «Непсава», «Вереш уйшаг» та інших газет, з журналів соціал-демократичної партії і угорських профспілок, а також витяги з протоколів з'їздів СДП. У збірнику вміщено також значну кількість документів з архівів міністерств, будапештської поліції та місцевих адміністративних органів. Всі документи і матеріали згруповані в хронологічному порядку у відповідності з періодизацією історії угорського робітничого руху. До кожного розділу додано короткий аналіз історичної обстановки. Найбільший інтерес становлять документи про святкування Першого травня за часів Радянської Республіки в обстановці здобутої трудящими Угорщини справжньої свободи і соціалістичної демократії.

Збірник «Ми вже не будемо експлуатованими пролетарями»¹⁰ і «Під червоним прапором»¹¹, видані Інститутом історії партії, присвячені юнацькому рухові в Угорщині. В першому з них вміщено документи і матеріали, що висвітлюють боротьбу робітничої молоді країни за свої соціально-економічні інтереси до 1919 р. Найбільш повно і вдало відібрано документи, що показують зростання впливу Комуністичної партії в Спілці угорської робітничої молоді, яка під проводом відважного революціонера Яноша Лекаї ще наприкінці 1918 р. примкнула до компартії і стала її вірним помічником в боротьбі за встановлення Радянської влади. Чимало документів збірника «Ми вже не будемо експлуатованими пролетарями» свідчить про активну участь Спілки угорської робітничої молоді в культурному будівництві й захисті Радянської Республіки. Частину найбільш важливих матеріалів цієї групи включено до збірника «Під червоним прапором», що висвітлює юнацький рух у період від Великого Жовтня до загибелі Угорської Радянської Республіки. Сюди ввійшло мало архівних документів. Їх, в основному, відібрано з центрального та провінціальних друкованих органів комуністичної Спілки Молоді. В короткій передмові є перелік основних принципів, за якими згруповано матеріали і документи. До збірника додано вступ, хронологію подій і список використаних газет і журналів. Він бездоганно оформлений, містить багатий ілюстративний матеріал, вірші відомих революційних поетів.

Документи і матеріали, що висвітлюють історію юнацького руху в Угорщині в період від встановлення фашистського режиму до визволення країни Радянською Армією увійшли в збірник під назвою «Вперед, на боротьбу, юний робітник»¹².

⁹ Magyar Május elsejék, Budapest, 1953.

¹⁰ Mi már nem leszünk kizsákmányolt proletárok, Budapest, 1955.

¹¹ A vörös lobogó alatt, Budapest, 1955.

¹² Előre, harcra ifjúnunkás, Budapest, 1954.

На ознаменування 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції в Угорщині видано цінні тематичні документальні збірники. В одному з них — «Так бачили сучасники»¹³ вміщено 76 статей та витягів з близько 300 тодішніх періодичних видань Угорщини, в тому числі і нелегальних, що відбивають події Лютневої і Великої Жовтневої соціалістичної революцій, кілька портретів В. І. Леніна, опублікованих в угорських газетах у 1917—1919 рр., чимало цікавих ілюстрацій братання між російськими та австро-угорськими солдатами, масових мітингів у Будапешті з приводу перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також загального січневого страйку 1918 р. на знак солідарності робітників Угорщини з Радянською Росією тощо.

Збірник «Угорські інтернаціоналісти у Великій соціалістичній революції»¹⁴ містить 58 різноманітних архівних документів, витяги з угорських газет, що видавалися в Радянській Росії, звернення Бела Куна, Тібора Самуелі та інших керівників руху угорських інтернаціоналістів, а також близько 20 цікавих спогадів, написаних учасниками руху та їх близькими. Збірник добре ілюстрований, до нього подано ґрунтовний вступ, підготовлений укладачами Є. Дьеркеї і А. Йожа. 1959 р. його видано в СРСР російською мовою.

Великим вкладом у справу публікації документів і матеріалів про участь угорських військовополонених-інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади в Росії є двотомний збірник «Угорські інтернаціоналісти в Жовтневій революції та громадянській війні в СРСР»¹⁵, виданий (російською та угорською мовами) на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це — результат творчих зусиль великого колективу радянських і угорських істориків. Збірник складається з передмови, 712 документів, виявлених у центральних і місцевих архівах СРСР, УНР та інших країн, статей з періодичної преси й інших джерел, а також іменного та географічного покажчиків, бібліографії за темою, списку використаних газет, покажчика угорських революційних організацій, переліку документів.

З цієї тематики опубліковано також «Вибрані твори» Кароя Лігеті — одного з видатних діячів руху угорських інтернаціоналістів¹⁶.

Велику роботу провели угорські історики щодо виявлення і публікації багатой літературної спадщини Бела Куна. Першим таким виданням стали «Вибрані статті і промови Бела Куна про Угорську Радянську Республіку»¹⁷, де вміщено також листи і звернення його до В. І. Леніна, революційні памфлети, написані й опубліковані 1918 р. у Радянській Росії. Більшість матеріалів стосуються безпосередньо історії Комуністичної партії й Угорської Радянської Республіки. В них передано прагнення мільйонів робітників і селян, змучених імперіалістичною війною, звучать полум'яні заклики до угорських військовополонених встати зі зброєю в руках на захист першої в світі соціалістичної держави і, тим самим, допомогти визволитися своєму народу від війни, національного і соціального гніту.

У ґрунтовній передмові Ференца Мюнніха — найближчого соратника і бойового товариша Бела Куна, показано значення діяльності Бела Куна в організації руху військовополонених-інтернаціоналістів, участь у захисті завоювань Великого Жовтня, особисту мужність і безстрашність, виявлену на фронтах громадянської війни, його роль як засновника і керівника Комуністичної партії та Угорської Радянської Республіки.

На честь 80-річчя від дня народження Бела Куна збірник його творів був значно доповнений і перевиданий у двох томах (загальним обсягом в 65 друкованих аркушів)¹⁸. До першого тома включено твори і промови, написані ним у 1913—1919 рр., до другого — в 1920—1936 рр. Публікації, що становлять тільки частину його літературної спадщини, відображають багатогранну революційну діяльність Бела Куна як голови федерації закордонних груп РКП(б), керівника Комуністичної партії Угорщини й Угорської Радянської Республіки, члена Президії Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу тощо.

Паралельно з виданням загальних і тематичних збірників публікувалися також документальні джерела з найголовніших проблем історії соціалістичної революції в Угорщині 1919 р. Важливе місце серед таких публікацій посідає збірник «Угорська Червона Армія 1919 р.»¹⁹, складений співробітником Інституту воєнної історії Т. Хетшем.

¹³ Így látták a kortársak, Budapest, 1957.

¹⁴ A magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban, Budapest, 1958.

¹⁵ Венгерские интернационалисты в Октябрьской революции и гражданской войне в СССР, тт. I, II, М., 1968.

¹⁶ Ligeti Károly. Válogatott írások, Budapest, 1957.

¹⁷ Kun Béla. A Magyar Tanácsköztársaságról, Budapest, 1958. Цей збірник видано також російською мовою: Бела Кун. Венгерская Советская Республика, М., 1965.

¹⁸ Kun Béla. Válogatott írások és beszédek, тт. I, II, Budapest, 1966.

¹⁹ A magyar Vörös Hadsereg 1919, Budapest, 1959.

Переважає більшість з 274 документів, включених до збірника, виявлено у Воєнно-історичному й інших архівах УНР та суміжних з нею країн і опубліковано вперше. Всі вони згруповані в чотири розділи відповідно до періодизації історії Угорської Радянської Республіки.

У першому розділі зосереджено документи, що відображають історію виникнення Червоної Армії, її склад та організаційні принципи, заходи Революційної Урядової Ради по захисту диктатури пролетаріату. Ряд документів висвітлює участь російських військовополонених, що перебували в Угорщині, австрійських, румунських, словацьких, чеських та інших інтернаціоналістів у захисті Угорської Радянської Республіки, організацію української Червоної дивізії, що складалася з трудящих Закарпаття, тощо. Сюди ж включено документи про підготовку західними імперіалістичними державами інтервенції проти Радянської Угорщини, а також — про піднесення революційного настрою серед французьких, югославських, чеських військ інтервентів. Багато матеріалів показують хід бойових дій та відступ угорської Червоної Армії у другій половині квітня 1919 р.

Документи другого і третього розділів розповідають про загальну мобілізацію робітників, реорганізацію Червоної Армії та її героїчний північний похід, завдяки якому трудящі Словаччини утворили 16 червня 1919 р. Радянську Словаську Республіку. Ряд їх висвітлює заходи, спрямовані на встановлення бойової співдружності між Російською й Угорською Радянськими республіками у боротьбі проти інтервенції імперіалістичних держав. Це, зокрема, телеграма В. І. Леніна Бела Куну, інформації, складені ним і Т. Самуелі, та інші документи, що свідчать про здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму між братніми республіками²⁰.

До останнього розділу відібрані документи, що показують об'єднання зовнішніх і внутрішніх контрреволюційних сил для повалення Угорської Радянської Республіки.

Збірник разом з коментарями, примітками, іменним покажчиком та іншими видами науково-допоміжного апарату, є цінним джерелом для всебічної розробки історії угорської соціалістичної революції. Цінність його значно підвищує докладний вступ, написаний Е. Липтаї, автором монографії та інших праць з історії угорської Червоної Армії.

До числа тематичних належить також «Політика Угорської Радянської Республіки в галузі освіти»²¹, куди увійшли найважливіші декрети Революційної Урядової Ради, народного комісаріату освіти та декрети й законопроекти інших народних комісаріатів і органів Радянської Угорщини щодо культурного будівництва в країні. Багато з них опубліковано вперше. Цей збірник показує велику творчу роботу по проведенню культурної революції в Радянській Угорщині, що здійснювалася в обстановці блокади, інтервенції, контрреволюційних заколотів, підтримуваних ревізіоністськими ватажками, — цієї «п'ятої колонії» світового імперіалізму.

86 декретів і розпоряджень Радянської влади, включені до першого розділу збірника, розповідають про докорінну реорганізацію старої системи освіти і виховання молодого покоління в дусі соціалізму й пролетарського інтернаціоналізму, зокрема, про відділення церкви від держави і школи від церкви, заборону викладання релігії учням, про перехід усіх учбових закладів, в тому числі і спортивних, у відання пролетарської держави. Ці декрети свідчать також про те, що основою реорганізації шкільної освіти стало загальне обов'язкове безкоштовне політехнічне восьмикласне навчання. В ряді декретів йдеться про реорганізацію вищих учбових закладів, в основу якої було покладено принцип підготовки спеціалістів з усіх галузей економічного і культурного життя країни та науковців.

45 декретів і розпоряджень Радянської влади, що складають другий розділ збірника, характеризують ідейно-виховну роботу: пресу, видавничу справу, розповсюдження книг, мережу центральних, місцевих і фабрично-заводських бібліотек, архівну та музейну справи. Сюди також увійшли документи, що відображають розвиток науки, літератури і мистецтва в період диктатури пролетаріату в Угорщині в 1919 р. Додаток розкриває ту боротьбу, що точилася в центральних і місцевих органах Радянської влади навколо розробки, схвалення й запровадження в життя цих декретів.

Науково-допоміжний апарат, доданий до збірника, складається з приміток, хронології, спеціальної бібліографії, бібліографії художньої літератури та з питань мистецтва, ілюстрацій тощо.

Організацію професійного навчання в Угорській Радянській Республіці розкриває збірник «Новий весняний огляд»²², 180 документів і матеріалів якого дають яскраве уявлення про піклування Радянської влади щодо формування нових кадрів кваліфікованих робітників у країні та про те, з якою активністю, свідомістю і натхненням займалася робітнича молодь проблемами будівництва соціалістичного суспільства. Ряд

²⁰ A magyar Vörös Hadsereg 1919, стор. 268—274.

²¹ A magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája, Budapest, 1959.

²² Uj tavaszi szemle, Budapest, 1959.

документів характеризує виховну роботу, що велася серед них поза стінами ремісничих училищ, а також участь їх у політичному житті країни.

Для викриття режиму жорстокого терору буржуазно-поміщицької контрреволюції, спрямованого проти комуністів, робітничого класу, сільської бідноти й передової інтелігенції, що настав у країні після придушення Угорської Радянської Республіки, важливе значення має збірник «Прихід до влади і кривавий режим контрреволюції в Угорщині 1919—1921 рр.»²³, перше видання якого вийшло 1954 р. й мало 267 документів і матеріалів з Угорського державного архіву, Архіву Інституту історії при ЦК УСРП, з ряду місцевих архівів, а також певну кількість опублікованих раніше в різних виданнях. Межами періоду, який вони висвітлюють, є перший день діяльності «профспілкового» уряду Пейделя і 8 квітня 1921 р. Збірник видано за редакцією Д. Немеша, йому ж належить докладний вступ до нього.

Близькими за темою до цього збірника є «Угорські листи»²⁴, написані прогресивним публіцистом Андором Габором, які викривають злочини хортистських офіцерських банд щодо робітників, селян і представників передової інтелігенції країни.

Джерельну базу для вивчення історії угорської соціалістичної революції 1919 р. значно поповнюють також видані 1960 р. збірник вибраних промов і статей²⁵ видатного діяча робітничого руху в Угорщині, народного комісара внутрішніх справ Угорської Радянської Республіки, командуючого III корпусом, а згодом головнокомандуючого Червоною Армією Єне Ландлера та перевидання книги Тібора Самуелі «Тривога»²⁶, куди увійшло 36 революційних памфлетів, статей і промов, опублікованих у 1918—1919 рр. в газетах «Соціаліст форрадалом», «Вереш уйшаг» та окремими виданнями.

Розглянуті збірники далеко не вичерпують великої роботи угорських істориків щодо публікації документів і матеріалів з історії угорської соціалістичної революції. За 23 роки, що минули від часу визволення країни героїчною Радянською Армією, опубліковано й інші документи²⁷, пов'язані з історією угорських революцій, спогади їх учасників²⁸, мемуари видатних діячів Угорської Радянської Республіки²⁹ та присвячені їм бібліографічні нариси³⁰. Чимало цікавих документів і матеріалів вийшли також як додатки до журналів³¹ або у нарисах³².

Серед цих видань найважливішими є спогади Ірени Кун³³, що яскраво розповідають про життєвий шлях Бела Куна. Проте цей вид джерел з історії соціалістичної революції в Угорщині 1919 р. виходить за межі огляду.

М. Ф. ЛЕБОВИЧ

²³ Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921, Budapest, 1956.

²⁴ Gábor Andor. Bécsi levelek, Budapest, 1959.

²⁵ Landler Jenő. Válogatott beszédek és írások, Budapest, 1960.

²⁶ Szamuely Tibor. Riadó, L.—M., 1933.

²⁷ Dokumenta Danubiara. A magyar nemzetiségi kérdés története 1790—1918, Budapest, 1946; Alpári Gyula. Válogatott írások, Budapest, 1960.

²⁸ Hősi harcok emlékei. A Magyar munkásmozgalom multjából, Budapest, 1955; Nagy idők tanúi emlékeznek 1918—1919, Budapest, 1958.

²⁹ Lengyel József. Visegrádi utca, Budapest, 1957. (З передмовою Б. Куна, перше вид., М., 1932); Hajdu Gyula. Harcban elnyomók és megszálok ellen, Pécs, 1957.

³⁰ Balla Aladárné. Sallai Imre és Fürst Sándor élete és mártírhála, Budapest, 1952; Szerémi Borbála. Szamuely Tibor, Budapest, 1954; Kelen Jolán. Töretlen úton. Korvin Ottó élete, Budapest, 1955; Perső Pál és Székelyhidi Vilmos. Dr. Hamburger Jenő az orvos és forradalmár, Budapest, 1956.

³¹ A magyar munkásmozgalom dokumentumai.—«Társadalmi Szemle», 1952, № 11, жовтень-листопад 1953 р.

³² A magyar munkásmozgalom 1917—1919. A Magyar Tanácsköztársaság, Budapest, 1957—1958.

³³ Kun Béláné. Kun Béla (emlékezések), Budapest, 1966.

Критика та бібліографія

В. П. СТОЛЯРЕНКО. ЛЕНІНСЬКИМ ШЛЯХОМ. ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ПО ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКОМУ ЗМІЦНЕННЮ КОЛГОСПІВ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. 1951—1958 рр.

вид-во Київського університету, К., 1968, 240 с.

Великі соціалістичні перетворення на селі, що сталися за роки Радянської влади, привертають увагу багатьох істориків. Вдалим продовженням розробок, присвячених соціалістичному будівництву на селі в західних областях УРСР¹, є рецензована праця.

В. П. Столяренко зарекомендував уже себе вдумливим дослідником, про що свідчать його книжка² та наукові статті. Питання, розроблене в даній монографії, є особливо актуальним, коли брати до уваги соціальні умови й обставини західних областей УРСР. Ще до появи монографії утвердилася остаточна думка, що побудова соціалізму в цих областях відбувалася за таких специфічних своєрідностей: 1) західноукраїнські землі довгий час перебували під чужоземним буржуазно-кріпосницьким гнітом, а це залишило свої сліди в економіці й свідомості народних мас; 2) возз'єднання західноукраїнських земель проходило тоді, коли в Радянській країні вже був побудований соціалізм і вона перетворилася в могутню країну світу; 3) соціалістичні перетворення довелося здійснювати в складних умовах класової боротьби трудящих проти українських буржуазних націоналістів, які мали опору в особі сільської буржуазії — куркульства. Останнє особливо стосувалося перших післявоєнних років.

Комуністична партія враховувала ці обставини, керуючись настановою В. І. Леніна про те, що при переході від капіталізму до соціалізму необхідно врахувати: «І місцеві відмінності, і особливості економічно-

го укладу, і побутові форми, і ступінь підготовленості населення»³.

В. П. Столяренко підходить до таких висновків. У західних областях колгоспні господарства створювалися на 15 років пізніше, ніж у східних. Це давало змогу Комуністичній партії застосовувати тут набутий досвід соціалістичного будівництва на селі. Виховати колгоспників у дусі відданості Комуністичній партії і Радянській Батьківщині необхідно було за 5—6 років, тоді як у східних областях це питання вирішувалося протягом 20—25 років. Механізація сільського господарства також відбувалася значно швидшими темпами. Протягом 1950—1952 рр. вона досягла тут такого рівня, як у східних за 10—15 років. Усе це прискорювало, але водночас ускладнювало процес колгоспного будівництва в західних областях УРСР (стор. 8—9).

Автор зосереджує увагу на організаційно-господарському зміцненні колгоспів у 1951—1953 рр., на ролі в цій справі партійних організацій, а також політвідділів МТС. Особливо добре висвітлює пропаганду передового сільськогосподарського досвіду, впровадження механізації сільського господарства, підготовку та виховання механізаторських кадрів (стор. 15—21).

Але поряд з успіхами політвідділи МТС мали і недоліки. Часом вони слабо керували роботою партійних і комсомольських організацій МТС і колгоспів, не подавали достатньої практичної допомоги колгоспам.

У монографії наведено чимало прикладів про доблесну працю жінок, але відповідних узагальнень не зроблено. Про жіночі ради, створені при політвідділах МТС, є лише окремі згадки.

Докладно висвітлюється виховання партійними організаціями керівних колгоспних кадрів.

Чимало сторінок автор відводить показові роботи партійних організацій по розгортанню соціалістичного змагання серед широких мас колгоспного селянства і впровадженню в сільськогосподарське виробництво досягнень науки та передового досвіду. На основі соціалістичного змагання в сільськогосподарському виробництві освоювалися нові прийоми праці, зростала і вдосконалювалася кваліфікація колгоспників, підвищувалась їх культура.

Автор пише про заходи Комуністичної партії і Радянського уряду по дальшому піднесенню сільського господарства, підходить до справедливого висновку про те,

¹ М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962; Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР (1939—1958 рр.), Львів, 1963.

² В. П. Столяренко. Соціалістичні перетворення сільського господарства на Волині (1944—1950 рр.), К., 1958.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 178.

що піднесення сільського господарства в 1953—1958 рр. є здобутком величезної організаторської роботи Комуністичної партії.

Монографія не позбавлена деяких недоліків. Зокрема, недостатньо висвітлює роль сільських, районних і обласних Рад, які під керівництвом Комуністичної партії відігравали величезну роль в організаційно-господарському зміцненні колгоспів. Особливо це стосується сільських Рад, керіваних партійними організаціями, бо «колгоспи — найвідповідальніше підприємство сільради, немає в неї інших, більш важливих підприємств. З колгоспом пов'язаний добробут селян, від правильного керівництва колгоспом залежить політичний настрій селянства»⁴. Серед усіх західних об-

ластей УРСР найменшу увагу дослідника привертають Закарпатська і Чернівецька. Він пише про них у загальних рисах або наводить лише статистичні дані. В монографії трапляються редакційні помилки (стор. 111, 137, 149, 167 та ін.).

Однак загалом монографія В. П. Столяренка є новим вкладом в історичну літературу про соціалістичні перетворення й розвиток колгоспного будівництва в західних областях УРСР. Важливо, що книга вийшла напередодні знаменних свят у житті українського народу — 50-річчя Комуністичної партії Західної України і 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.

М. К. ІВАСЮТА,

В. І. МАСЛОВСЬКИЙ

М. Н. ЛЕЩЕНКО. КЛАСОВА БОРотьБА В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ,

Видавництво політичної літератури України, К., 1968, 204 с.

У радянській історіографії вже чимало зроблено для висвітлення славного минулого українського селянства. Однак про класову боротьбу в українському селі на початку ХХ ст., в переддень революції 1905—1907 рр., є лише кілька статей, переважно про виступи на Полтавщині й Харківщині в 1902 р. (Г. М. Деренковський, Л. І. Ємелях). Що ж до селянського руху у цей період по інших губерніях, особливо по всій Україні загалом, то він майже не досліджений. Недостатньо вивчено також класову боротьбу на селі, роботу революційної соціал-демократії серед селян, їх боротьбу за визволення селянства з-під впливу лібералів, есерів, буржуазних націоналістів, кількісну характеристику розмаху та форм селянських виступів і т. д. Ось чому нова монографія М. Н. Лещенка, що спеціально присвячена цій проблемі, заслуговує особливої уваги.

Вона відкривається невеликим розділом про аграрні відносини на рубежі ХІХ—ХХ ст. та об'єктивні передумови селянського руху в 1900—1904 рр. Тут подано матеріал (у своїй основі він уже відомий з попередніх студій М. Н. Лещенка) про пограбування українських селян у період реформи 1861 р., про розвиток капіталізму в промисловості і зростання капіталістичних відносин на селі, процес розшарування селянства і погіршення становища більшості селянських мас, особливо бідноти.

Основна частина праці присвячена висвітленню класової боротьби в українському селі в 1900—1904 рр. Тут вводиться в науковий обіг ряд нових фактів з історії селянської боротьби перших років ХХ ст.

Авторові вдалося виявити за 1900—1901 рр. 291 селянський виступ, що стався в 304 селах (стор. 52). На жаль, і тут, і далі читачеві доводиться покладатися тільки на сумлінність автора, бо в книзі, з вини видавництва, не дано посилань на першоджерела, додатків з переліком усіх виступів.

Викликає заперечення і порядок висвітлення основних форм та змісту боротьби селян проти поміщиків, що дається чомусь після підсумкових даних про кількість селянських виступів, а не перед цим (див. §§ 2, 3 розділу II). До речі, тут автор не дотримується певної системи, бо вже за 1902 і 1903—1904 рр. він спочатку розглядає селянський рух за його основними формами, а потім — підсумовує дані про кількість селянських виступів.

В монографії конкретніше висвітлено розмах селянського руху 1902 р., який досі дослідники обмежували в основному Харківською й Полтавською губерніями, хоч і говорили про його вплив на інші райони України. У монографії показано об'єктивні й суб'єктивні передумови селянських виступів, проаналізовано агітаційно-пропагандистську роботу серед селян ленінської «Іскри» та місцевих соціал-демократичних організацій, відзначено деяку активність на селі дрібнобуржуазної націоналістичної РУП і есерів (хоч місяця їм відведено замало).

Багато нового подано при висвітленні селянського руху на Україні в 1903—1904 рр. Адже досі в літературі були згадки лише про окремі виступи селян. У монографії ж розповідається про розмах селянського руху. Авторові вдалося виявити за ці два роки 411 селянських виступів, які охопили 439 сіл (стор. 194). Після жорстокого придушення повстання 1902 р. найменше виступів було на Лівобережній Україні (45, або 10,9%), найбільше — на Правобережній (302 виступи, або 73,5%), потім — на Півдні (64 виступи, або 15,6%). Більш як третина всіх селянських виступів відбулася на Київщині.

Спеціально розглянуто рух запасних і новобранців — переважно вихідців з села. Цей рух особливо поширився восени 1904 р. під впливом поразок царизму в російсько-японській війні, викликаних війною трудящих, агітаційно-пропагандистської діяльності революційних соціал-демократичних організацій. За формою виступів він мало чим відрізнявся від селянських заворушень: ті ж напади на поміщицькі економії, порубки лісів, випаси тощо, — хіба що новим можна назвати розгроми казенних і приватних лавок та магазинів. Загалом протягом 1904 р. на Україні відбулося 94 виступи запасних, у яких взяло участь понад 25 тис. мобілізованих селян (стор. 192—193). У Київській губернії сталося 54 з 94 солдатських виступів. На жаль, з тексту не можна зрозуміти, чи ці виступи запасних включені автором до загальних підрахунків селянських заворушень 1903—1904 рр., чи їх він розглядає окремо.

На сторінках монографії переконливо показано, що селянський рух напередодні першої російської революції пройшов три основні етапи: 1900—1901, 1902 і 1903—1904 рр. Найінтенсивнішим він був у правобережних губерніях, де існували особливо гострі соціальні суперечності (тут сталося 659 заворушень з 1022 по всій Україні). На Лівобережжі, незважаючи на масове

повстання 1902 р., відбулося 257 виступів. Автор пояснює це розосередженням селян по дрібних населених пунктах, а також жорстокими репресіями щодо учасників повстання 1902 р. На Півдні, де пережитки кріпосництва були меншими, а можливості для оренди земель і заробітків — значно ширшими, ніж в інших районах, виступів було ще менше — 106, або 10% загальної їх числа.

Селянські заворушення початку XX ст. були продовженням антипоміщицького руху другої половини XIX ст., але вони виділяються своєю інтенсивністю, більшою кількістю учасників (в них брало участь понад 800 тис. селян!) і більш значною територією.

Авторові рецензованої праці варто було б більше уваги приділити діяльності революційних соціал-демократів на селі, їх боротьбі за вплив на селянство з різними дрібнобуржуазними групами і партіями, зробити підрахунки і проаналізувати всі листівки до селян. Необхідно опублікувати (хоча б на сторінках «Українського історичного журналу») список усіх селянських виступів на Україні за 1900—1904 рр. з відповідними посиланнями на першоджерела.

П. М. ШМОРГУН

О. І. ДЕЙНЕГА, ІВАН КЛИМЕНКО,
вид-во «Маяк», Одеса, 1968, 128 с.

У цій невеликій за обсягом книзі висвітлюється життєвий шлях одного з представників ленінської гвардії — більшовиків-підпільників, учасника Великої Жовтневої соціалістичної революції, героя громадянської війни Івана Євдокимовича Клименка.

Автор характеризує його як вірного сина трудового народу, чесного, стійкого і принципового більшовика-ленінця. Позитивною рисою рецензованої книги є, безумовно, те, що життя і діяльність легендарного більшовика у роки революційного підпілля, боротьби за владу Рад, відновлення народного господарства країни, побудови соціалізму показані у нерозривному зв'язку з історією Комуністичної партії України.

Чимало сторінок книги відведено для висвітлення тієї важливої ролі, яку відіграв І. Є. Клименко на основних етапах героїчної боротьби трудящих Одещини у роки громадянської війни проти іноземних загарбників та внутрішньої контрреволюції, за збереження завоювань Великого Жовтня.

Наведений у книзі матеріал показує, що керівною силою у відсічі зовнішній і внутрішній контрреволюції була Комуністична партія, до славних синів якої належав і І. Є. Клименко.

Проте необхідно сказати про недоліки праці. Деякі важливі факти з історії боротьби одеського підпілля у роки громадянської війни висвітлено недостатньо. Це

насамперед стосується друкування відозв, листівок і газет, що випускалися підпільниками для солдатів грецького експедиційного корпусу. Бажано при перевиданні книги згадати відвідання О. Соколовською, Ф. Балкуном та іншими революціонерами генерала де Ансельма з тим, щоб передати йому ультиматум підпільної організації. В ньому містилася вимога до командування французькими військами не вивозити російські судна і продовольство, роззброїти білогвардійські частини і передати зброю робітникам тощо.

Є в книзі й неточності. Так, в ній стверджується, що після загибелі М. Смирнова-Ласточкина головою Ради було обрано І. Є. Клименка (стор. 53). Це не так. Головою Ради став Ф. Балкун. І. Є. Клименко у цей час перебував в Єлисаветграді. Невірно й те, що останній виступив у квітні перед командирами підпільних загонів і дружин (стор. 54). На цій нараді виступив Онищенко, а І. Є. Клименко ще не повернувся з Єлисаветграда. Явно перебільшене твердження про те, що гурток у друкарні був один з сотень тисяч таких гуртків (мабуть, автор хотів сказати — один з сотень і тисяч).

Недоліки й неточності праці аж ніяк не зменшують її цінності. Читаючи книгу О. І. Дейнеги, ще раз згадуємо тих, хто самовіддано бився з ворогами трудового народу і будував соціалізм.

А. К. РАЙТЕР,
І. Є. ЮЖНИЙ-ГОРЕНЮК

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

МІЖВУЗІВСЬКА НАУКОВА СЕСІЯ

24—25 грудня 1968 р. в м. Ізмаїлі відбулася міжвузівська наукова сесія на тему: «Боротьба трудящих Північної Буковини і Бессарабії за своє соціальне і національне визволення», присвячена 28 річниці возз'єднання Північної Буковини і Бессарабії з Радянською Батьківщиною. У роботі сесії взяли участь учені, викладачі вузів, партійні працівники Києва, Одеси, Кишинєва, Чернівців та Ізмаїла, діячі підпільної революційної боротьби за Радянську владу на Ізмаїльщині, учасники партизанського руху цього краю в період Великої Вітчизняної війни. Відкрила сесію секретар Одеського обкому КП України, доцент Л. В. Гладка.

На пленарному засіданні доповідь «В. І. Ленін і Україна» виступив директор Інституту історії АН УРСР, академік АН УРСР А. Д. Скаба. Він підкреслив величезну роль В. І. Леніна у зміцненні революційних інтернаціональних зв'язків українських трудящих у їх спільній боротьбі за соціальне і національне визволення.

У своїй доповіді «З історії боротьби трудящих українських Придунайських земель проти іноземних загарбників і місцевих експлуататорів (дожовтневий період)» доцент П. Г. Смішко (Київ) підкреслив необхідність вивчення питань заселення цього краю слов'янськими племенами, боротьби місцевого населення за своє національне і соціальне визволення, зокрема проти пригноблення з боку румунських бояр. Доктор історичних наук С. М. Пархомчук (Київ) у доповіді «Трудящі Румунії в боротьбі проти антирадянської агресивної політики румунських керівних кіл (1917—1918 рр.)» розкрив діяльність трудящих Румунії щодо інтернаціональної підтримки пролетарів Росії й України в боротьбі за соціальне й національне визволення, показав також реакційну анексіоністську імперіалістичну політику керівних кіл боярської Румунії щодо Північно-Буковинських, Бессарабських та Придунайських земель 1918 р.

Інтерес викликала доповідь доктора юридичних наук, професора О. В. Сурилова (Одеса) — «Визволення Радянської Буковини і Придунайських земель 28 червня 1940 р. — акт національно-державного самовизначення українського народу».

На секційних засіданнях було заслухано понад 50 наукових повідомлень. На секції «Національно-визвольна боротьба трудящих

Північної Буковини й Бессарабії за своє національне та соціальне визволення» про участь трудящих Ізмаїльщини в революційній боротьбі 1905 р. розповіла Т. Д. Стоянова (Ізмаїл); про селянський рух на Буковині напередодні першої світової війни 1908—1914 рр. — В. М. Батушанський (Чернівці); історії революційного руху серед дунайських річників (1911—1914 рр.) присвятив своє повідомлення Г. А. Гайдай (Одеса), боротьбі професійних спілок Придунайських земель за соціальне визволення трудящих (1917—1918 рр.) — Д. С. Бельфор (Одеса).

Участь студентської молоді Бессарабії та Північної Буковини в суспільному русі в період імперіалізму, комсомолу і трудящої молоді в боротьбі за возз'єднання з Радянською Батьківщиною висвітлювали І. І. Немиров (Кишинів), В. Я. Чайковський (Чернівці).

Боротьбу трудящих болгар і гагаузів Ізмаїльщини за встановлення Радянської влади та проти інтервентів (1917—1920 рр.) розкрив М. Д. Діхан (Одеса), міжнародний рух протесту проти терору боярсько-румунських окупантів у Бессарабії (1932) — Я. М. Копанський (Кишинів), боротьбу трудящих м. Рені за національне і соціальне визволення — Т. Є. Самборська (Одеса), роль комуністичної преси в боротьбі проти румунської буржуазної поміщицької окупації за визволення і возз'єднання Придунайських земель з Радянською Батьківщиною — Н. Ф. Камардаш (Ізмаїл).

Темі «Возз'єднання молдавського народу і формування соціалістичної особи на правобережжі Молдавської РСР» присвятив свій виступ В. М. Чубатий (Кишинів). Про партизанський рух на Ізмаїльщині в роки Великої Вітчизняної війни та допомогу Дунайському пароплавству 3-му Українському фронту детально розповіли Є. І. Цимбал, В. Д. Слуцький, І. М. Хлевенко (Одеса).

На секції «Розвиток Північної Буковини та Бессарабії за роки Радянської влади» Д. Б. Свечарников (Ізмаїл) розповів про марксистсько-ленінське вчення соціалістичного усуспільнення засобів виробництва як основу соціального і національного визволення трудящих. І. В. Гречуха (Одеса) — про діяльність Комуністичної партії України по відбудові на-

родного господарства Ізмаїльської області (липень 1940 — червень 1941 р., серпень 1944—1945 рр.), С. І. Вєрьовкін (*Одеса*) — про розвиток економіки і культури Суворовського району на Ізмаїльщині. Відбудову і розвиток народної освіти на Ізмаїльщині за роки Радянської влади показали В. О. Кокош (*Ізмаїл*), А. В. Хребтулов (*Одеса*). З комплексною темою — розвиток економіки і культури, діяльність партійних, радянських, комсомольських органів, участь жінок у соціалістичних перетвореннях на Буковині — виступили А. О. Янюк, Е. Т. Соломко, А. Я. Волощук, Б. Ф. Білецький, Д. А. Кочат, М. О. Телешевський, В. М. Косташ, М. П. Ліщенко, Є. М. Волос, К. Ф. Ліщенко (*Чернівці*) та П. А. Рудик (*Київ*).

Про діяльність закладів культури на Придунайських українських землях по піднесенню громадської і трудової активності трудящих за роки Радянської влади розповіли Г. В. Ангелов та Д. М. Щербаков (*Одеса*).

На секції «Історичні зв'язки українських Придунайських земель з українськими й російськими землями» було заслухано дві доповіді: «Про деякі особливості аграрного розвитку українських Придунайських земель у передреформений період» — професора С. Я. Борового (*Одеса*) та «Заселення Буджака в першій половині

XIX ст.» — кандидата історичних наук І. А. Анцупова (*Кишинів*).

З повідомленнями виступили або їх надіслали: А. С. Коцієвський (*Одеса*) — про спільну боротьбу російських, українських, молдавських селян проти кріпацтва в першій третині XIX ст.; А. Д. Бачинський (*Одеса*) — про основні проблеми народної колонізації Придунайських степів у XVIII — на початку XIX ст.; В. П. Ващенко (*Одеса*) — про міста нижнього Дунаю в системі всеросійського ринку в першій половині XIX ст.; А. Г. Загинайло (*Одеса*) — про монетні системи античних міст північно-західного Причорномор'я (VI—IV в. до н. е.); П. О. Каришновський — про скіфів на Дунаї; А. А. Москаленко (*Одеса*) — про правопис українських пам'яток Бессарабії й Буковини; І. Т. Черняков (*Одеса*) — про досягнення радянської археології у вивченні півдня Бессарабії; В. Н. Станко (*Одеса*) — про мезоліт міжріччя Дунай — Дністр.

На заключному пленарному засіданні професор М. Ю. Раковський, доцент Д. Б. Свечарников, професор А. В. Сурилов підсумували роботу секцій, якими вони керували. Сесія збагатила історичну науку новими дослідженнями й висновками щодо історії Придунав'я, Бессарабії та Північної Буковини.

Д. Б. СВЕЧАРНИКОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ НОВИНКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

З 1966 р. археологічною експедицією історичного факультету Ужгородського університету проводяться дослідження пам'яток минулого на затисянських землях Виноградівщини на Закарпатті. Цей географічний район надзвичайно багатий на археологічні культури. Тут є навіть пам'ятки кам'яного віку. Вони відомі в селах Вілок, Велика Паладь, Ботар, Дякове та ін. Найбільший інтерес становить поселення пізньобронзової доби в с. Дяковому в урочищі Мондічтаг. Тут на глибині 0,45—0,8 м від сучасної поверхні відкрито два наземні житла площею 26—30 кв. м. В середині їх розміщувались глинобитні печі каркасно-стовпової конструкції. В першому житлі, крім того, наявне й вогнище, викладене з каменів. Біля печей і вогнища було зібрано домашнє начиння, зернотерки, точильні бруски, ткацькі конуси і пряслиці. У другому житлі знайдено уламок бронзового браслета та бронзовий злиток. Тут же виявлена неглибока господарська яма для зберігання харчів, чотири такі ями знайдено поза житлом. В одній з них вдалось зібрати кістки тварин та ячмінне зерно. Подібні знахідки — рідке явище на поселеннях пізньобронзової доби в Закарпатті.

Археологічний матеріал, зібраний під час розкопок, дає змогу визначити основне заняття жителів поселення. Поряд із землеробством мешканці розводили домашніх тварин, займались мисливством та рибальством, виготовляли вироби з каменю, кістки, бронзи та глини. На жаль, наявний матеріал ще недостатній для визначення суспільно-економічного рівня розвитку населення в Затиссі.

Хронологічно поселення в с. Дякове визначається кінцем II тисячоліття до н. е. (XIII—XI ст. до н. е.) і належить до зразків культури Станового Верхнього Потисся.

В прибережній частині р. Старий Ботар, в урочищі Мондічтаг на глибині 0,35 м розкопані пам'ятки кінця I тисячоліття до н. е., зараховані до знахідок культури кельтських старожитностей. З цієї ділянки походять залишки печі та двох господарських ям, в заповненні яких виявлено багато уламків та цілих посудин чорного і темносірого кольору, виготовлених на гончарному крузі. Тут же знайдено ткацькі конуси, частину бронзового ланцюга та ряд залізних предметів. Це поселення має винятково важливе наукове значення, тому що протягом кількох років археологи шу-

кають місцеперебування ремісників унікального залізобного центру, розташованого між селами Дякове і Ново-Клинове.

У с. Дякове, в урочищі Кішерде, експедиція натрапила також на пам'ятки перших століть нашої ери — залишки культури карпатських курганів, носіями якої були предки історично засвідчених східнослов'янських племен — білих хорватів¹. Отже, численні пам'ятки, виявлені в районі сіл Дякове і Ново-Клинове, переконливо свідчать про тривале перебування людей різних епох у цих місцях.

Археологічною експедицією були також проведені розвідки в Виноградівському, Березівському і Ужгородському районах. У м. Виноградів важливим є поселення

ранньозалізного часу. Але ця пам'ятка на території сучасного кар'єру цегельного заводу інтенсивно руйнується. Експедиції вдалось визначити горизонт перебування людини ранньозалізного часу та провести розкопки великого вогнища колоподібної форми, викладеного з кусків каменю. В ньому були рештки чорнолошених посудин. Аналогічний матеріал дали племена Прикарпаття. Це дозволяє віднести Виноградівську пам'ятку до культури фракійського гальштату.

В с. Вербоваць любителем-археологом Ф. М. Шантою відкрито два пізньонеолітичні поселення. Колекція кам'яних виробів з цих поселень експонується в шкільному музеї.

Такі найголовніші наслідки археологічних досліджень пам'яток минулого на Закарпатті за останні роки.

Е. А. БАЛАГУРІ

¹ М. Ю. Смішко. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери, К., 1960, стор. 151—152.

ВІСТІ З ШКІЛ

Урок історії по телебаченню

Як показав досвід роботи, учням старших класів найважче даються з історії теми, пов'язані з питаннями культури: музикою, наукою, живописом, скульптурою тощо. За ініціативою Сумського обласного Інституту вдосконалення вчителів по місцевому телебаченню досвідченою вчителькою історії сумської школи № 18 Тамарою Володимирівною Яковлевою був проведений урок на тему «Культура Росії першої половини XIX ст.»

Дохідливою мовою вчителька розповіла про піднесення суспільної думки в Росії після Вітчизняної війни 1812 р. і виступу декабристів 1825 р., зупинилась на творчості О. С. Пушкіна, волелюбні мотиви якої мали ідейний вплив на декабристів. Великий інтерес у учнів викликали повідомлення вчительки про історію Московського Малого театру, в якому грав видатний актор М. С. Щепкін. З цієї розпо-

віді учні довідалися, що М. С. Щепкін їхній земляк і що його доля, як дві краплі води, подібна до долі Т. Г. Шевченка. Видатний актор вийшов з селян-кріпаків Сумщини, грав на сцені в м. Ромнах, де його і побачив майбутній декабрист Волконський. Він зрозумів талант Щепкіна і організував викуп актора-кріпака на волю.

Розповідь вчительки поєднувалась з демонстрацією фрагментів з творів мистецтва, зокрема сцен з опери М. І. Глінки «Іван Сусанін».

Все це збагачувало урок, викликало інтерес учнів.

Виховне значення уроків з використанням кіно і телебачення важко переоцінити. Вчителі історії і суспільствознавства чекають нових стрічок, які допоможуть їм більш ефективно проводити навчально-виховну роботу в школі.

В. І. ТАЛДЕНКО

До уваги читачів!

Вийшли з друку «Показчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР (1956—1967)» (К., 1969, 295 с., ціна 72 коп.) і «Український історичний журнал (1957—1966). Систематичний показчик» (К., 1968, 234 с., ціна 59 коп.).

Замовлення надсилати до бібліотеки Інституту історії АН УРСР (Київ, 1, вул. Кірова, 4).

ЛИСТИ до РЕДАКЦІЇ

А ЩО ЗАРАЗ ЧИТАЮТЬ ІСТОРИКИ?

У жовтні минулого року газета «Літературна Україна» розпочала публікувати відповіді письменників на творчу анкету під назвою — «Що ви зараз читаете?»

У вступному слові зазначено, що розмова має засвідчити «географію» прочитаної письменником літератури, її «паралелі й меридіани в творчій лабораторії митця — водночас творця й читача книжки». Зазначається, що мова йтиме про те, які книжки зараз лежать на робочому столі письменника.

На сторінках «Літературної України» відбувається цікава розмова про те, що читають письменники, які висловлюють думки з приводу різних творів. В номері газети за 4 жовтня вміщено відповіді ряду українських радянських письменників. Серед висловлювань є й такі, що стосуються історичної проблематики. Семен Журахович, наприклад, говорить про те, що історична правота, творчий дух і творча думка є пафосом твору М. Булгакова «Майстер і Маргарита», який він прочитав у № 11, 1966 р. та № 1, 1967 р. «Москвы», Микола Ушаков заново перечитував історичні повісті «Тарас Бульба» М. Гоголя та «Хаджі-Мурат» Л. Толстого. Про новий сюжет, що його підказало письменникові читання «Історії Великої Вітчизняної війни» та ознайомлення з матеріалами преси розповідає Анатолій Хорунжий. Літературознавець Степан Трофимук поділився своїми враженнями від прочитання спогадів польського письменника про події на Волині в 1943—1944 рр., зазначив, що «такі спогади розширюють пізнання історичної правди». Схвальну оцінку спогадам Юрія Смолича «Розповіді про неспокій» дає Ростислав Братунь. Він, зокрема, вважає, що нашої літератури бракує таких талановитих мемуарів.

Книги з історії України любить читати Микола Олійник. Підростає покоління, зазначає він, повинно знати «хто ми такі і чий ми діти», виховуватися на героїчних традиціях як сучасного так і минулого. На думку письменника, в цьому плані вже чимало зроблено, вийшли в світ трилогія М. Старицького про визвольну війну українського народу, «Довбуш» Г. Хоткевича, романи Івана Ле, С. Скляренка, М. Глухенького, цікаве дослідження Г. Логвина «По Україні», «Гомін, гомін по діброві» В. Голобущького та ряд інших. Згадуючи книгу Г. Фруменкова «В'язні Соловського монастиря», в якій зокрема розповідається про тяжку долю останнього кошового отамана запорізького війська Калнишевського, М. Олійник пише — «який це матеріал для романіста! А скільки в нас такого «матеріалу!» Ще не розробленого, «цілінного», що чекає свого орача. Особливо серед письменників, які пишуть для дітей». І з цим твердженням М. Олійника не можна не погодитись.

У зв'язку з цим виникає питання, чи не слід було б за прикладом «Літературної України» вести на сторінках «Українського історичного журналу» також обмін думками істориків про прочитану ними літературу. Можливо, це в деякій мірі сприяло б обговоренню опублікованих праць, а можливо і дискусій, яких так мало на сторінках журналу.

Читаючи згадані матеріали газети «Літературна Україна», виникає також пропозиція про творчий контакт радянських письменників та істориків, які хоч і різними засобами, але роблять одну важливу справу, несуть читачам правду про те як жили і боролись, до чого прагнули народні маси, видатні діячі минулого. У творчій лабораторії письменника та науковця-історика є багато спільного, хоч у праці кожного з них є чимало й специфічного. Єднає їх прагнення розкрити істину, показати значення минулого для сучасності та майбутнього. Адже це факт, що історична наука і художня література доповнюють одне одного.

Але на превеликий жаль, до цього часу ще дуже мало зроблено для встановлення постійних творчих контактів між істориками та письменниками. Є потреба у зустрічах, спільних обговореннях ряду проблем історії. «Український історичний журнал» та «Літературна Україна» мають зробити все можливе для того, щоб посилили (скоріше встановити) контакти між істориками та письменниками. Бажано щоб журнал на своїх сторінках приділяв значно більше уваги творчості тих письменників, що працюють в історичному жанрі. Чомусь не знайшли дальшого обговорення питання, підняті в статті М. Равлюка — «Історія народу та художня література» («УІЖ», № 8, 1967).

Безумовно, що постійна творча співпраця літераторів та науковців принесе багато користі як історикам, так і письменникам.

Ф. П. ПОДОЛЯН

Від редакції: В листі піднято важливе питання про творчі контакти істориків і письменників. Бажано, щоб на них відгукнулися наукові й навчальні історичні заклади республіки та Правління Спілки письменників України.

Додаток

В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА

(бібліографія)

Життя та різнобічна діяльність В. І. Леніна, його блискучі оцінки історичної дійсності викликають великий інтерес науковців, зокрема лекторів, журналістів, публіцистів. Постанова ЦК КПРС «Про підготовку до 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» закликає «яскраво і глибоко розкривати образ Ілліча, його життя й революційну діяльність, багатство його теоретичної спадщини, розповідати про боротьбу партії і народу за перетворення в життя ідей марксизму-ленінізму». Історична ленініана налічує сотні праць, які не завжди можна легко відшукати. Щоб допомогти науковцям, викладачам вузів та шкіл, широкій громадськості у розробці та вивченні ленінської тематики, журнал публікує бібліографічний покажчик «Ленін і Україна». Матеріал покажчика розміщено в 14 розділах: I. В. І. Ленін як історик; II. В. І. Ленін про історію України; III. Ленін та більшовицькі організації; IV. Ленін і Західна Україна; V. В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції; VI. В. І. Ленін і утворення УРСР і КП України; VII. В. І. Ленін і будівництво соціалізму; VIII. Вшанування пам'яті В. І. Леніна; IX. Трудящі України В. І. Леніну; X. В. І. Ленін у спогадах соратників і сучасників; XI. Поширення творів Леніна на Україні; XII. Музеї В. І. Леніна; XIII. Життя та діяльність В. І. Леніна; XIV. Бібліографічні покажчики.

Бібліографія має покажчик авторів.

Складачі Л. М. ГУДЗЕНКО і Т. М. ШЕЛЮХ.

I. В. І. ЛЕНІН ЯК ІСТОРИК.

1. Бачинський П. і Коновалов М. Розвиток В. І. Леніним учення про революційну ситуацію.— «Комуніст України», 1967, № 1, с. 27—35.
2. Гуржий И. и Сарбей В. В. И. Ленин о некоторых вопросах истории Украины.— «История СССР», 1960, № 2, с. 170—185.
3. Гуржий И. О. і Сарбей В. Г. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України, К., вид-во АН УРСР, 1960, 54 с.
4. Гутянський С. К. Значення теоретичної спадщини В. І. Леніна для вивчення історії української радянської культури.— «УІЖ», 1965, № 4, с. 41—50.
5. Ємельяненко Є. і Черних Г. До питання про критику В. І. Леніним фальсифікаторів історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.— 40 років Великого Жовтня, Львів, вид-во Львівського ун-ту, 1957, с. 138—152.
6. Жилін П. А. В. І. Ленін і воєнно-історична наука.— «УІЖ», 1965, № 10, с. 3—15.
7. Жуков Є. М. В. І. Ленін і поняття «епохи» в світовій історії.— «УІЖ», 1965, № 8, с. 3—10.
8. Зак С. Ю. В. І. Ленін про роль народних мас в історії.— Праці Одеського ун-ту, т. 150. Серія сусп. наук, вип. 3, 1960, с. 35—44.
9. Колчин А. Д. Деякі питання історії громадянської війни у працях В. І. Леніна.— «Вісник Харківського ун-ту», № 17. Іст. серія, вип. 1, 1966, с. 112—116.
10. Колчин А. Д. В. І. Ленін про класову боротьбу в період громадянської війни в СРСР.— Питання історії народів СРСР, вип. 4, Х., вид-во Харківського ун-ту, 1967, с. 32—39.
11. Косарик Д. М. Ленін і Шевченко.— «Нар. творчість та етнографія», 1964, № 2, с. 9—15.
12. Котов В. Н. В. И. Ленин об историческом развитии России (Материал к лекции по историографии истории СССР), К., изд-во Киевского ун-та, 1961, 36 с.
13. Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історіографії Великого Жовтня.— Вісник Київського ун-ту, № 9. Серія історії, 1967, с. 3—16.
14. Котов В. Н. В. І. Ленін як історик Великого Жовтня.— «Рад. школа», 1967, № 10, с. 10—19.

15. В. И. Ленин и историческая наука. Всесоюзная научная сессия. Киев, 1965. Тезисы докладов и сообщений... (Киев, 5—18 июня 1965 г.), К., вид-во «Наук. думка», 1965, 155 с.
16. Липовченко М. Боротьба В. І. Леніна проти великодержавності і націоналізму в дожовтнєвій історіографії України.— «Комуніст України», 1964, № 7, с. 34—45.
17. Липовченко М. М. В. І. Ленін і розвиток наукового погляду на історію України, К., 1967, 47 с. (т-во «Знання» УРСР).
18. Липовченко М. М. В. І. Ленін та історіографія України. Становлення наук. погляду на історію укр. народу, К., 1965, 48 с. (т-во «Знання» УРСР).
19. Липовченко М. Початок ленінського етапу в історіографії України.— «Комуніст України», 1966, № 12, с. 37—48.
20. Москвич Л. Г. Всесоюзна наукова сесія «В. І. Ленін та історична наука».— «УІЖ», 1965, № 8, с. 146—149.
21. Нечкіна М. В. В. І. Ленін як історик революційного руху Росії.— «УІЖ», 1965, № 8, с. 10—21.
22. Павленко В. Б. Твори В. І. Леніна — теоретична основа висвітлення історії Комуністичної партії України періоду громадянської війни (1918—1919 рр.).— Наукові праці з історії КПРС, вип. 13, К., вид-во Київського ун-ту, 1967, с. 18—35.
23. Полішук І. П. і Ганов В. А. В. І. Ленін про спадкоємність і розвиток науки на Україні (Матеріал на допомогу лекторам), К., 1968, 45 с. (т-во «Знання» УРСР).
24. Поршнев Б. Ф. Ленінська наука революції та соціальна психологія.— «УІЖ», 1966, № 4, с. 3—19.
25. Романченко І. Ленін, більшовики, Шевченко.— «Вітчизна», 1964, № 3, с. 108—118.
26. Рубач М. А. В. І. Ленін про пізнання суперечностей історичного процесу.— «УІЖ», 1965, № 12, с. 39—47.
27. Сарбей В. Г. Борьба В. И. Ленина против буржуазной концепции истории Украины.— Тезисы докладов и сообщений на Всесоюзной научной сессии «В. И. Ленин и историческая наука», К., вид-во «Наук. думка», 1965, с. 56—59.
28. Сарбей В. Г. Знайомство В. І. Леніна з (історичними) творами М. І. Костомарова.— «УІЖ», 1967, № 5, с. 72—76.
29. Сарбей В. Г. Критика В. І. Ленінінм буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення.— «УІЖ», 1966, № 3, с. 53—59.
30. Сарбей В. В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина Т. Г. Шевченка. До 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.— «Комуніст України», 1964, № 2, с. 48—56.
31. Сарбей В. Г. В. І. Ленін і революційно-демократична спадщина Шевченка.— Збірник праць ювілейної тринадцятої наукової шевченківської конференції, К., вид-во «Наук. думка», 1965, с. 44—66.
32. Сарбей В. Над сторінками історії (Дослідження В. І. Ленінінм соц.-екон. історії України).— «Вітчизна», 1967, № 7, с. 123—130.
33. Сарбей В. Г. Про вираз «внутрішні турки» у В. І. Леніна (До питання про запозичення виразу з памфлету М. Драгоманова «Турки внутрішні і зовнішні»).— «Рад. літературознавство», 1967, № 8, с. 81—83.
34. Тимченко Ж. П. Питання жіночого пролетарського руху в ленінській спадщині.— «УІЖ», 1966, № 3, с. 60—66.
35. Фролкін М. М. Розробка В. І. Ленінінм питання про завоювання пролетаріатом політичної влади у 1917 р.— «УІЖ», 1965, № 11, с. 3—12.
36. Черних Г. Г. В. І. Ленін — історик Жовтня (До історіографії проблеми).— «УІЖ», 1965, № 4, с. 117—122.
37. Черних Г. Г. В. І. Ленін про буржуазну літературу з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції.— «УІЖ», 1966, № 11, с. 3—12.
38. Шевченко Ф. П. В. І. Ленін і Т. Г. Шевченко.— «УІЖ», 1964, № 2, с. 3—18.
39. Шевченко Ф. П. В. І. Ленін про пізнання історичного процесу.— «УІЖ», 1960, № 2, с. 18—32.
40. Юхименко В. Ю. Всесоюзна наукова сесія «Ленін та історична наука» (Київ. Черв. 1965 р.).— «Нар. творчість та етнографія», 1965, № 5, с. 94—95.

ІІ. В. І. ЛЕНІН ПРО ІСТОРІЮ УКРАЇНИ.

41. Акименко М. і Сорокін К. Перетворення землі (Дослідження селянського життя на півдні України в творах В. І. Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті» і «Розвиток капіталізму в Росії» та розквіт економіки і культури Херсонщини за роки Радянської влади).— «Комуніст України», 1968, № 5, с. 62—71.
42. Альтер С. Ленинские заботы о Донбассе.— «Донбасс», 1960, № 2, с. 16—20.

(Далі буде)

РЕЗЮМЕ

З. М. Громова. В. И. Ленин — инициатор создания Коммунистического Интернационала. В статье освещается роль В. И. Ленина в разработке идеологических, тактических и организационных принципов международного коммунистического движения, показана борьба вождя и партии большевиков против оппортунизма в мировом рабочем движении за единство и объединение трудящихся под знаменем пролетарского интернационализма.

А. Ф. Евтушенко.— Осуществление на Украине ленинских идей совхозного производства. Кратко освещая марксистско-ленинскую теорию перестройки сельского хозяйства на социалистических началах, автор статьи показывает деятельность В. И. Ленина, который уже в период перехода от буржуазно-демократической к социалистической революции подчеркивал большую роль создания совхозов для социалистического преобразования села. Конкретные материалы статьи свидетельствуют о том, что трудящиеся Украины под руководством Коммунистической партии успешно претворяют в жизнь ленинские идеи.

И. Л. Шерман. Проблемы гражданской войны на Украине в украинской советской историографии (1956—1967 гг.).

Статья является обзором десятилетней деятельности украинских историков по изучению проблем гражданской войны на Украине. Отмечая значительные достижения, автор дает ряд критических замечаний, направленных к дальнейшему повышению научного уровня исследований.

М. Ф. Дмитриенко.— Археографическая работа в АН УССР. В статье автор дает краткий обзор развития советской археографии на Украине после победы Великого Октября. На конкретных примерах организации археографической работы учреждениями АН УССР показывается плодотворная деятельность историков-архивистов за полувековое существование Академии.

П. А. Горишний.— О международных связях АН УССР. В статье кратко освещается развитие международного научного сотрудничества АН УССР со дня ее образования до настоящего времени. Центральное место отводится раскрытию основных форм научных связей между учеными в различные периоды, дается анализ ведущих научных проблем, разрабатываемых совместными усилиями ученых АН УССР и зарубежных социалистических стран в настоящее время.

М. В. Троян. Историческое значение Венгерской Советской Республики.

В статье рассказывается о героической борьбе венгерских трудящихся за установление Советской власти по примеру Великой Октябрьской социалистической революции. Автор подробно останавливается на расстановке классовых сил в стране, раскрывает значение социальных реформ и ошибки рабоче-крестьянского правительства, показывает причины и уроки поражения революции, ее историческое значение.

В. И. Худанич. К истории украинско-венгерских культурных связей в 1945—1967 гг.

Статья посвящена вопросам послевоенного культурного сотрудничества украинского и венгерского народов. Автор показывает, как после длительного периода отчуждения, вызванного антинародной политикой правящей клики Хорти и Салаши, налаживались и развивались дружественные контакты между трудящимися Венгрии и Украины, в частности культурное сотрудничество.

SUMMARIES

Z. M. Gromova. V. I. Lenin — an Initiator of the Creation of Communist International.

The article deals with the role of V. I. Lenin in the development of ideological, tactical and organizational principles of international communist movement. The struggle is shown of V. I. Lenin and the party of Bolsheviks against opportunism in the world working movement for unity and consolidation of working people under the banner of proletarian internationalism.

A. F. Evtushenko.— Realization of Lenin's Ideas of Sovkhoz (Soviet Farm) Production in the Ukraine. Giving a brief interpretation of Marxist-Leninist theory concerning the agriculture reconstruction on socialist principles, the author shows the activity of V. I. Lenin who already in the period of transition from bourgeois-democratic to socialist revolution emphasized a great role of creating sovkhozes for country socialist transformation. The concrete data of the article testify to the fact that the working people of the Ukraine under the guidance of the Communist Party successfully realize the Lenin ideas.

I. L. Sherman. The Problems of the Civil War in the Ukraine as Depicted in the Ukrainian Soviet Historiography (1956—1967).

The article is a review of ten-year activity of the Ukrainian historians on studying the problems of the civil war in the Ukraine. Pointing out the positive achievements, the author gives a series of critical notes aimed at a further increase of a scientific level in researches.

M. V. Troyan. Historical Importance of the Hungarian Soviet Republic.

The article tells about the heroic struggle of the Hungarian working people for establishing the Soviet power after the example of the Great October Socialist revolution. The author considers in detail the position of class forces in the country, reveals the significance of social reforms and mistakes of the Workers' and Peasants' government, shows the reasons and lessons of the revolution defeat.

V. I. Khudanich. On the History of the Ukrainian-Hungarian Cultural Relations in 1945—1967.

The article is devoted to the problems of post-war cultural cooperation of the Ukrainian and Hungarian peoples. The author shows how after long period of estrangement, provoked by anti-people policy of the Horthy and Szalasi ruling clique, the friendly contacts, in particular cultural cooperation between Hungarian and Ukrainian working people began developing and getting right.

M. F. Dmitriyenko. Archaeographical Researches in the Ukrainian Academy of Sciences. The author gives a short review of the development of Soviet archaeography in the Ukraine after the victory of the Great October. The fruitful activity of historians-archivists for fifty years of existence of the Ukrainian Academy of Sciences is shown on concrete examples of organization of archaeological researches by the institutions of the Academy.

P. A. Gorishny—On International Cooperation of the Ukrainian Academy of Sciences. The development of international scientific cooperation of the Ukrainian Academy of Sciences since the day of its foundation till now is elucidated in brief.

A great attention is paid to the description of main forms of scientific relations between scientists in different periods, an analysis is given of basic scientific problems developed by joint efforts of the scientists of the Ukrainian Academy of Sciences and foreign socialist countries at the present time.